

Трансформація соціально-економічних систем суспільної формації – це приведення соціальної і економічної систем держави на всіх рівнях повного життєвого циклу до рівня відповідності прогнозованим цілям.

Перетворення в період трансформації носять, як правило, характер «модернізації навздогін» — це довготривалий і багаторівневий сукупний процес, який можна порівняти за тривалістю з життям цілого покоління людей.

Тому розгляд організаційних структур великих і складних соціально-економічних систем як основи проектування нашого майбутнього носить суто науковий характер.

Давайте ж, вчитися проектувати своє майбутнє!

В.А. Ткаченко

**ДО 20-РІЧЧЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ім. АЛЬФРЕДА НОБЕЛЯ**

ТЕОРІЯ ПРОЕКТУВАННЯ ВЕЛИКИХ САМОКЕРОВАНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

**НАУКОВО-КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АЛЬМАНАХ
У 5 ТОМАХ**

**Дніпропетровськ
І І І І Ї Ї Ò
2013**

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ І СУСПІЛЬСТВА
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. А. НОБЕЛЯ

Том 3

**СИСТЕМНІСТЬ
НА ПОЛІ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ
У СКЛАДНИХ САМОРЕГУЛЮЮЧИХ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ
СИСТЕМАХ**

*За науковою редакцією
академіка Академії економічних наук України
д.е.н., професора В.А. Ткаченко*

Дніпропетровськ
ì î í î ë ò
2013

УДК 330.34
ББК 65.01(4Укр)
Т-33

*Друкується за рішенням
Вченої ради Дніпропетровського
Університету ім. А. Нобеля
(протокол № 12 від 18.05.2013)*

Авторський колектив:
В.А. Ткаченко, Б.І. Холод,
В.М. Ключко, К.В. Кухтін, Є.В. Козлов

Рецензенти:
д-р екон. наук, проф. *В.І. Торкатюк*;
д-р екон. наук, проф. *Р.Б. Тян*

Теорія проектування великих самокерованих
Т-33 соціально-економічних систем: наук.-концепт. альм. у
5 томах.— Д.: Монолит, 2013.— Том. 3: Системність
на полі невизначеності у складних саморегулюючих соці-
ально-економічних системах: монографія / В.А. Тка-
ченко, Б.І. Холод, В.М. Ключко, К.В. Кухтін, Є.В. Коз-
лов; за наук. ред. д.э.н., академіка АЕН України, проф.
В.А. Ткаченко.— 244 с.

ISBN 978-966-2252-64-4

ISBN 978-966-2252-69-9 (Т. 3)

В роботі наводяться концептуальні підходи щодо сис-
темності на полі невизначеності у складних саморегулюю-
чих соціально-економічних системах.

Досліджуються проблеми стратегії розвитку складних
саморегулюючих соціально-економічних систем та про-
грамно-орієнтованого місцевого управління, а також управ-
ління підприємствами як складними саморегулюючими
соціально-економічними системами.

УДК 330.34
ББК 65.01(4Укр)

ISBN 978-966-2252-64-4
ISBN 978-966-2252-69-9 (Т. 3)

© В.А. Ткаченко,
Б.І. Холод,
В.М. Ключко,
К.В. Кухтін,
Є.В. Козлов, 2013
© Вид-во «Монолит», 2013

ПЕРЕДМОВА

У роботі досліджуються проблеми стратегії розвитку та програмно-цільового¹ діагностичного управління підприємствами, питання підвищення ефективності та якості їх діяльності та фінансової стабілізації на засадах економічної діагностики як передумови економічної ефективності використання інвестицій на принципах синергізму.

Пропонується комплекс заходів щодо підвищення конкурентоздатності підприємств, оцінюється економічна ефективність та якість управлінських рішень у сфері управління структурою міста. Рівень якості розглядається як індикатор стану не тільки організаційно-економічного розвитку інфраструктури міст, але й як індикатор загального стану економіки України, в котрій підсистеми інфраструктури міст розглядаються як підсистеми галузей економіки України. Критерії якості, управління й економіка якості, економічна діагностика, інноваційна й інвестиційна діяльність в сьогоденні відіграють ключову роль в економіці й соціальній стратегії держави по виходу із соціальної та економіко-фінансової кризи.

Характерною рисою сьогодення є глобалізація суспільства і процесів, що відбуваються у світі. Першочергового значення, для досягнення ефективності суспільного виробництва, набувають проблеми управління якістю. Рівень якості є надійним індикатором загального стану економіки, тому цей критерій починає відігравати ключову роль в економічній і соціальній стратегії виходу України з соціальної й економіко-фінансової кризи.

Потреба в інноваційних розробках систем управління якістю зумовлюється конкуренцією в ринкових умовах і необхідністю постійного удосконалення систем управління якістю, впровадження програм підвищен-

¹ Програмно-цільове управління представляє собою здійснення управління, реалізацію управлінських заходів, таким засобом, щоб за допомогою впливу були досягнуті місія й усі раніше поставлені цілі, а також стратегічні задачі діяльності управляемого об'єкту.

ня якості на всіх рівнях функціонування економічної системи України.

Управління якістю пройшло еволюційний шлях розвитку від простих чисто технічних операцій контролю параметрів продукції до економічної діагностики й діагностичного управління підвищенням ефективності виробництва. На всіх етапах розвитку економіки прогресивні вчені розуміли, що для досягнення успіху треба управляти не тільки якістю самої продукції, але й невід'ємно розглядати всю систему економічних відносин, розробляти і досліджувати інноваційні² процеси управління всією діяльністю підприємства. Принципи і методи інновацій та економічної діагностики в системах управління якістю стають визначальними факторами, що дозволяють підприємствам коректно конкурувати між собою у багатьох галузях економіки.

Вихід із соціально-економічної й фінансової кризи в Україні, інтеграція України у світову економічну систему, успішна конкуренція з іншими країнами об'єктивно неможлива без вирішення проблем якості й діагностичного управління у всіх сферах економіки і соціального життя.

Розв'язання проблем якості, інноваційної діяльності та діагностичного організаційно-економічного управління може стати національною ідеєю, мати загальний характер. Ці проблеми потребують масового науково-технічного та інвестиційно-фінансового забезпечення, а також і професійної підготовки фахівців. У всьому світі намітилася тенденція зростання попиту на фахівців-професіоналів з управління якістю.

Тому у дослідженні аналізуються особливості деяких аспектів інвестиційної політики в Україні, спрямованої на стабільний розвиток структури міст в призмі економічної діагностики полідіменсиональних показників, тобто, показників, що мають різні міри та шкали оцінки вимірів.

Розглядаються особливості багатоцільового вибору організаційно-економічних рішень на підставі враху-

² Іновацій теорія — розділ фундаментальної науки, предметом якої є тенденції, закономірності й механізми, за допомогою яких здійснюються іновації (нововведення) у різних галузях діяльності людини.

вання полідімensionальних кількісних та якісних показників ефективності, що мають різні міри та шкали вимірів, — часткових критеріїв оптимальності при різноманітних рівнях визначеності похідної інформації на різних стадіях функціонування підприємств.

ВВЕДЕННЯ

Формування організаційно-економічних аспектів сталого розвитку міст є складною кібернетичною системою, яка піддається вірогідним зовнішнім і внутрішнім діям. Вибір раціональних параметрів цієї системи вимагає створення теоретичних основ і розробки системотехнічної оцінки різних варіантів організаційно-економічних аспектів вирішення цієї проблеми та критеріїв оптимізації на засадах загальногалузевої діагностики виробничих процесів як передумови економічної ефективності використання інвестицій на принципах синергізму.

Актуальність даної роботи обумовлена тим, що форований перехід до ринку в умовах транзитивної економіки України викликав ряд негативних соціально-економічних та фінансових наслідків як у країні в цілому, так і в окремих містах. Зменшенню цих наслідків повинна сприяти раціональна робота міських апаратів управління економікою, для чого мають бути внесені відповідні зміни в організаційно-економічні механізми³ господарського управління розвитком міст. На новий інноваційний ступінь повинна бути піднесена організаційно-економічна й соціальна структура управлінських міських відносин, необхідно знайти нові інноваційні методи управління сталим розвитком соціальної, промислової, житлово-комунальної, транспортної, ресурснозабезпечуючої та утилізуючої систем міст.

Необхідне реформування підходу до визначення функції добробуту і поліпшення якості життя населен-

³Механізм господарський – комплекс організаційних структур усіх господарських форм, методів управління і правових норм, завдяки яким суспільство користується законами економіки, з огляду на свою історичну специфіку. Це механізм дії економічних законів, що представляє сукупність об'єктивних економічних форм, які виражають взаємозв'язок і взаємодію економічних потреб, інтересів і стимулів централізованих і децентралізованих форм управління і господарювання. Як конкретний чинник функціонування, конкретна система управління економічним процесом, господарський механізм є взаємозв'язаною системою конкретних економічних форм, за допомогою яких реалізується система інтересів і діють закони економіки.

ня, яке викликає потребу в альтернативному прогнозі організаційно-економічних аспектів розвитку міст.

Існуючі сьогодні підходи до вирішення цієї проблеми [1—3] не в повній мірі відповідають сучасному стану розвитку міст в призмі зростаючої глобалізації⁴.

Для подолання наявних відставань і недоліків в управлінні організаційно-економічними аспектами сталого розвитку міст необхідне здійснення комплексу заходів, у першу чергу, створення цілісної системи діагностичного управління розвитком міст, здатної приймати ефективні рішення, близькі до оптимальних.

Все це ставить нагальну потребу розробки і обслуговування теоретично-методологічних засад управління соціально-економічними аспектами сталого розвитку міст та удосконалення його ефективності та якості на всіх ієрархічних рівнях шляхом створення організаційно-економічного механізму якості на засадах економічної діагностики, що і є по суті головною метою даної роботи.

Для цього необхідно вирішити наступні основні задачі: розглянути історичним методом розвиток міст; зробити аналіз взаємозв'язків економічної інфраструктури міст з інфраструктурою економіки України; провести дослідження можливості теоретичного обґрунтування необхідності нового, інноваційного бачення організаційно-економічних аспектів сталого розвитку міст; розглянути особливості аналізу й еволюції організаційно-економічних аспектів сталого розвитку міст; розробити методики оцінки рівня життя різнозабезпечених верств населення; удосконалити інформаційну бази аналізу сталого розвитку міст; сформулювати системи оптимізації організаційно-правових та юридичних аспектів структур сталого розвитку міст.

Методологічну основу сталого розвитку міст складає поняття «місто і політика його сталого розвитку». Місто — це цілісна система зі своїми структурою, функціями, зв'язками із зовнішнім середовищем, яка має свою історію розвитку, культуру, свої умови життя на-

⁴ Глобалізація — процес посилення взаємозв'язків світу, всезростаюча дія на соціальну й економічну дійсність окремих країн, у т.ч., й міст цих країн, різних чинників міжнародного значення — економічних і політичних зв'язків, культурного й інформаційного обміну та ін.

селення. Політика сталого розвитку міста — це сукупність організаційно-правових і економічних зобов'язань, виконуваних державою в рамках сталого розвитку міст відповідно до поточних і стратегічних цілей.

До недавнього часу сталий розвиток міст розглядався як чисто економічне явище. Вважалося, що швидке зростання абсолютного обсягу валового внутрішнього продукту і національного доходу в розрахунку на одного мешканця міста, раціональне розміщення продуктивних сил у містах автоматично принесуть добробут за рахунок створення нових робочих місць і можливостей в результаті формування необхідних умов для поширення економічних і соціальних плодів зростання на більш широкі верстви населення. Проблема бідності, безробіття і розподілу доходів, екології та інших чинників у роботі з прискоренням сталого розвитку міст відсувались на другий план. Однак стало зрозумілим, що існуюча концепція економічного аспекту сталого розвитку міст не враховує особливостей міського середовища і подальший рух у цьому напрямку наповнений як організаційно-економічними, так і соціально-фінансовими катаклізмами, зменшення дії яких ставить задачу їх переорієнтації.

РОЗДІЛ I

ЗАГАЛЬНОЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Арифметика описує взаємодію чисел і навчає тому, що результати такої взаємодії щодо дискретних величин дискретні.

Але взаємодію природних реальностей змістовніше описують фізика і хімія. А взаємодію суспільних процесів відтворюють і визначають закони й закономірності економічної науки. Вони виразніше, ніж арифметика, говорять нам, що швидкість імовірності взаємодії залежить від активності агентів чи ефективних розрізів середовища, в якому відбуваються ці взаємодії. І якщо ці величини флюктуують дискретно, то й результати взаємодії будуть дискретними.

Якщо ж ми максимально абстрагуємося від речей і речовин, залишимо лише кількісні їхні показники і спробуємо ними оперувати, то опинимося в царині математики. Якщо ж ми максимально абстрагуємося і від величин, а розглядатимемо тільки речовину, з процесами її взаємодії, то матимемо справу із середовищем природного обміну, чистої природи.

Середовище відносин між людьми, зокрема, виробничі відносини, є складовою галузі економіки.

Але, чи можливо змодельовати дискретний стан чогонебудь без математики? Якщо ми питаємо про це математиків, то, звичайно, отримаємо відповідь: «Ні!». Але якщо ми запитаємо практиків, тим більше економістів, — отримаємо відповідь: «Так!». Звернувшись до філософів, отримаємо третю модель відповіді.

Звичайно, кожен з них по-своєму матиме слушність.

Дискретність необґрунтованих взаємодій на перший погляд не здається незвичною. Схожими виявляються послідовні часові взаємодії одного й того ж процесу.

Але що значить «схожими»? Скупчення хмаринок може бути схожим на ведмеда чи верблюда, внук на діда, а портрет може здатися не схожим на оригінал.

Яка міра схожості? Які критерії існують, що розподіляють об'єкти, процеси взаємодії на «схожі» і «не схожі»?

Не треба відповіді. Давайте поглянемо навколо себе, абстрагуємося на хвилину від повсякденних турбот. Ми живемо в надзвичайно неспокійний, але цікавий час. Час пошуку і тиняння, розчарувань і надії. Час усвідомлення необґрунтованих взаємодій, своєї непричетності і незатребуваності.

Суспільство землян являє собою середовище, в якому реальністю є жорстке протистояння різних формацій і суспільств, націй і держав, «білих» і «червоних», «наших» і «не наших», «лівих» і «правих», «центристів» поміркованих і явних. Емоції та підозріливість досі з успіхом замінюють здоровий глузд. Як правило, бракує часу на глибоке усвідомлення фундаментальних процесів. Немає потреби в наукових відкриттях, винаходах і вищих технологіях. Вчені розбрелися в пошуку «хліба насущного», а не нових знань, бо їх невпинно турбує економічне буття. Воно ж визначає і нашу свідомість, напрямок думок, дій і пошуку.

Економіка стала домінантою для спеціалістів різних напрямків у галузі науки, філософії і культури. Економіку всі розуміють тільки як гроші, «капітал». Однак мало хто пам'ятає і розуміє, що з давніх давен, відколи існує людство на планеті Земля, економікою вважалося «вміння раціонально вести своє господарство». Нерозуміння того, що не гроші є капіталом, призводило до розпаду і самознищення найсильніших держав, імперій і цілих цивілізацій.

Сьогодні постає питання: «Який же із космофізичних факторів можна опосередкувати з тою самою, синхронізуючою структуру процесів взаємодій, зовнішньою силою?».

Цього поки що не знає ніхто. Як не знає ніхто і природи цієї сили. Але вже багато хто розуміє, що вона не належить до слабких і сильних ядерних взаємодій. Що вона носить соціально-організаційний відтінок. Що вона базується в нашій підсвідомості.

Звичайно, найпершим і найвизначнішим напрямком наукової діяльності є захист людини від негативного впливу середовища, в якому вона мешкає, та від впливу процесів Космосу. І тут напрямок роздвоюється: по-перше, треба випестити окрему людину і всю співдружність людей екологічно чистими, щоб кожен

замислювався: «А що буде на землі від моїх вчинків і праці?»; по-друге, треба створити екологічно чистою технологічну базу суспільства, щоб не тільки боротися з наслідками техногенних процесів, а навіть не створювати їх, бо людина це вміє — сама собі створює критичні ситуації і сама ж бореться з їх наслідками.

Хаос, в якому перебуває українське (і не тільки українське) суспільство, викликаний саме хаотичним станом свідомості його елітної частини, екологічним забрудненням цієї свідомості. Це прямий результат розмитості наших уявлень про природу людини, її місце у Всесвіті, відсутність точних визначень соціальних функцій суспільства: світопізнання, влади, господарювання і праці, а також визначення і усвідомлення чотирьох соціальних груп, які ці функції виконують.

А найперше треба усвідомити, що суспільство (держава) — це живий біоенергоінформаційний організм, жива соціальна система, колективна істота. На вершині соціальної ієрархії знаходиться підсистема «Світопізнання», яка осмислює життя суспільства, його взаємодію з надсистемами: людством, Природою, Всесвітом. Існуючі підходи дозволяють досить чітко визначати схильності людини до виконання тієї чи іншої системної функції. Тому й питання про належність людини до однієї з чотирьох елітарних груп також може вирішуватись коректними науковими методами. Це конче потрібно, бо ж в ролі політичних діячів виступають сьогодні люди без власної думки, що лише намагаються видати себе за стійких державних мужів, котрі не можуть керувати, бо Природа призначила їм зовсім інше кредо. Але ж вони керують!

В основі такого підходу знаходяться не соціальні, політичні, загалом гуманітарні процеси, а фізичні закономірності.

Неможливо не звернути увагу на ті обставини, що в теорії фізики настав якісно новий етап розвитку, який визначається значним поглибленням і уточненням фізичних уявлень про природу електромагнетизму. Мова йде про дослідження за вихровими особистими полями електрично заряджених часток, дія котрих на об'єкти живої та неживої природи призводить до значних змін їх фізичних властивостей: змінюються

міцність і твердість металів, форма і розміри міжкристалічних осередків, поведінка біологічних об'єктів. У результаті досліджень виник і стрімко розвивався новий напрямок електродинаміки, який мав стратегічно важливе значення для суспільства. Це відкрило дуже широкі можливості для створення якісно нових технологій у металургії, біології, медицині, геології, сільському господарстві, хімії, енергетиці та ін.

Використати ці знання може тільки людина обдарована, високоосвічена, екологічно чиста, духовна.

Ученими давно визначено, що середовище формує людину. І тільки елітна частина людства формує середовище, розробляє моделі його розвитку. Ви, мабуть, знаєте, яку частку загалом від усього людства становить його еліта — всього тільки близько 0,5%.

У кожну людину природою закладається програма самостворення, самовиживання, самовдосконалення, самовизначення. І дається шанс коригування цієї програми залежно від стану того середовища, в якому людина знаходиться. Якщо людина хороший програміст, то вона підкоригує свою програму і пристосовується до будь-якого середовища і за станом здоров'я, і за світоглядом, і за ставленням до праці і т. ін. Але сьогодні цього вже замало. Людина повинна вміти підключатися до інформаційної бази великого Космосу природотворення. І якщо не кожний землянин здатний так робити, то принаймні елітна частина людства зобов'язана це вміти.

Усвідомлення людством єдності Всесвіту походить з давніх часів. Але кожен раз вдається це зробити надзвичайно малій його частині, що не може не відбиватися і на етапах, і на рівні розвитку людства.

Людина визнала себе часткою Природи, але не навчилася жити в гармонії з нею, не навчилася не порушувати законів природотворення. Більше того, історія знає чимало прикладів, коли людина намагалася довести, що вона найвищий витвір Природи і що тільки їй дозволено втручатися у хід природних процесів. Але Природа не має потреби у такому втручанні, а пізнання у людей на такому рівні, коли вони нічого іншого не могли усвідомити, крім боротьби за своє існування. Будь-яка боротьба — це перш за все знищення, а потім —

відновлення знищеного. То хіба це потяг до розвитку? Ні! Бо людина в критичній ситуації спроможна тільки відтворити те, що визначало її рівень знань. І лише на іншому, вищому рівні вона спроможна творити. А це зайві витрати часу. Це додаткові матеріальні витрати. Творення відбувається тільки тоді, коли суспільство набирає своєї енергетично-критичної маси.

У Природі все знаходиться у взаємодії. Більше того, у природі все гармонійно. І лише людина, мабуть, через те, що до сьогодні не знайдено доказів її появи внаслідок саме природотворення, постійно намагається — і усвідомлено, і не усвідомлено — порушити цю гармонію. А разом з тим ускладнити і своє життя.

Виборюючи своє чільне місце в Природі, люди навіть поділили її на дві частини: живу і неживу, забувши про те, що і жива, і нежива природа складається з одних і тих же молекул, біологічно-органічних сполук, які відрізняються лише глибиною структурування, щільністю.

Отже, виходячи з біологічної, біохімічної, біоенергетичної чи біоенергоінформаційної спільності всього живого і неживого, розділяти їх можна, лише пославшись на надзвичайно низький рівень наших знань про закономірності природотворення і закони Всесвіту.

Ми не стверджуємо, що життя — це одноманітні і прості процеси або сукупність цих процесів. Ми тільки хотіли підкреслити, що якби ми мали достатній рівень знань, належною мірою використовували б загальний інтелектуальний потенціал, то життя наше було б гармонійнішим, багатограннішим і змістовнішим.

Вчені знають (а інші люди не хочуть користуватися цими знаннями), що в Природі не всі хімічні елементи водночас знаходяться у дії. Знають, що Природа досить обережно й економно поводить з ними і досить мудро розпоряджається тими з них, які йдуть «у діло», на підтримку процесів природотворення, намагаючись максимально використати їх для добра. Саме оптимальна організація процесів у Природі призводить до максимальної ефективності їхнього функціонування. Вчені давно вже не вважають, що біоенергетична схожість між мінералами, рослинним і тваринним світом випадкова. Для того, щоб уявити собі біологічну еволюцію, просто

необхідно повернутися назад, до еволюції неорганічної матерії. Якщо детально дослідити властивості елементарних частинок, атомів, ядер, ...неорганічних речовин, живих організмів, то напевно можна зрозуміти нерозривний зв'язок між живою та неживою природою, у т.ч., й людиною.

Хіба можна сумніватися у тому, що ощадлива й економна Природа побудована на простих принципах, однакових і для мікро-, і для макросистем?

Життя не має іншого сенсу, окрім того, який людина надає йому, підвищуючи рівень свого пізнання. Розширивши свої знання, вона наближається до усвідомлення природних явищ. Так здійснюється науковий пошук істини буття, цей процес нескінченний.

Економічні знання сьогодні потрібні всім соціальним групам, спеціалістам усіх профілів, формальним і неформальним лідерам, особливо молоді, бо економічно неосвічене суспільство стає жертвою чужого користолюбства й ошуканства. Стан народногосподарського комплексу держави безпосередньо впливає на умови людського існування, його безпеку, добробут, і вплив цей може бути позитивним або негативним.

Оскільки економічні проблеми підприємства різноманітні і складні, то перед вивченням профілюючих предметів теоретичної і прикладної економіки доцільно засвоїти введення в спеціальність з економіки підприємства. Ця дисципліна дає студентам основоположні знання про те, як об'єднані в систему зовнішнє середовище, інфраструктура допоміжних і технологічних підсистем, фінансові ресурси та людський потенціал, котрі створюють матеріальні і нематеріальні цінності, необхідні суспільству. Майбутні економісти оволодіють основами знань про господарські, ринкові, фінансові, виробничі, посередницькі відносини, про незалежного, базового і самодостатнього виробника товарів, виконавця робіт і послуг на ринках збуту, про того, хто стоїть на передньому краї створення матеріальних і нематеріальних цінностей.

Для цього розроблена концепція першого в Україні навчального посібника «Економіка підприємства (Введення в спеціальність)», лейтмотивом котрої є надання майбутнім економістам знань про першооснову еконо-

міки — підприємство (фірму). Об'єкт економічного пізнання — підприємство — тут вперше розглядається як інтегральна людино-машина, техніко-технологічна і соціально-економічна складна система.

У структурі системи виділяються сім взаємозалежних, взаємодіючих і централізовано керованих підсистем, розміщених на одній чи декількох територіях, в одному чи кількох регіонах країни або в різних країнах. Умовимося, що система являє собою багатопрофільне виробництво переважно з повним технологічним циклом, виконує роботи і надає послуги на замовлення. Майбутній економіст має зорієнтуватися, осмислити, зрозуміти і використати при подальшій спеціалізації знання про таке:

- як і на якій основі створюються матеріальні й нематеріальні цінності, необхідні для людей, їх спільнот, громад і держави-соціуму;

- що можуть і чого не повинні чинити економісти, щоб позитивно впливати на ефективність і прибутковість виробництва, продуктивну працю трудової спільноти виробників;

- що здатна і чого не в силі здійснити прикладна економіка для підвищення ефективності інтелектуального потенціалу працівників, основних фондів, технологічних комплексів, ресурсів, капіталу, товарів;

- яка економічна інформація і в якому вигляді має формуватись на підприємстві для прийняття керівництвом коректних управлінських рішень з метою реорганізації та вдосконалення виробництва;

- які пропозиції має вносити економічна служба підприємства в умовах кризового стану виробництва для виходу із ситуації з найменшими втратами.

Системний і системно-соціальний підхід, застосування аналізу та синтезу сприятиме об'єктивізації розуміння структури, взаємозалежностей і причинно-наслідкових зв'язків, що діють на підприємстві та в зовнішньому середовищі.

«Економіка підприємства (Уведення в спеціальність)» узагальнює початкові знання про підприємство як систему, призначену для випуску продукції на продаж, виконання робіт на замовлення і надання послуг. Ці знання відображають стан і динаміку структури,

функцій і цілей виробництва з точки зору корисно-вартісних або соціально-економічних відносин.

У навчальному посібнику наведено узагальнені знання про підприємство, його територію, зовнішні зв'язки, внутрішні мережі-зв'язки, процесори, оператори і термінали. Одночасно відображаються виробничі й соціальні відносини трудового колективу підприємства, діяльність підсистеми управління ними. Системні знання про базові, виробничі, соціально-економічні та управлінські складові підприємства дадуть змогу всі подальші економічні знання про нього розглядати, аналізувати й синтезувати цілісно, з усебічним врахуванням дії пріоритетної соціально-суспільної складової — людського фактора. Бо людина не тільки відображає природу середовища, в якому вона існує, але й творить реальний світ, будуючи в процесі індивідуальної творчої діяльності онаучнену технонізовану «другу природу», яку ще не пізнано і необґрунтовано.

В умовах сучасної стадії науково-технічного прогресу та його вражаючих соціальних наслідків, як для окремих країн, так і для всього людства, в умовах загострення міжетнічних, регіональних і глобальних суперечностей, які ставлять кардинальні питання про фізичне й духовне існування людини на планеті, проблеми праці, розпредмечування і її кооперації, матеріалізації і об'єктивації духовних продуктів постали перед людством надзвичайно актуально і гостро.

Цьому не навчають. Але тисячолітня історія світової філософської думки була і є історією з'ясування місця і ролі людини в оточуючому її довкіллі; історією відносин продуктивної індивідуальної економічної діяльності з матеріальними і духовними продуктами своєї праці, розпорядження ними і володіння; історією, що намагалася відповісти на корінні питання буття: що може і чого не в змозі зробити людина в створеному нею матеріальному і духовному світі. Які межі біоенергетичного потенціалу індивідуальної творчої економічної діяльності людини.

Сьогодні ж суть цієї всеохоплюючої проблеми можна узагальнити в єдиному намірі — як і за який рахунок є можливість понизити поріг небезпеки з боку технізованої «другої природи», створеної ж самою люди-

ною у процесі відчужу вальної індивідуальної ініціативної економічної діяльності.

За своєю функцією технізована «друга природа» як об'єктивний феномен, носить майже нейтральний характер щодо людини й суспільства взагалі, який сам по собі він не несе ні добра ні зла. Але сама людина, соціальна група, соціум не можуть бути байдужими до об'єктивованих цінностей, які вони ж і породили, — вони по-різному їх використовують у своїх національних, класових, партійних чи корпоративних інтересах. Виникає ефект «зворотного впливу» на соціум, матеріальні та духовні цінності загальної культури, ефект позитивного або негативного відчуження ініціативної соціально-економічної діяльності як діалектичного відношення суб'єкта й об'єкта.

Ініціативна економічна активність людей впливає з неекономічних повсякденних їх потреб у визнанні та схваленні плинного соціального буття. Визначена соціумом «арена обміну» в економічній сфері, і як простір і за об'ємами вартостей, має своїм підґрунтям укорінені соціальні цінності, які своєю чергою співмірні з «зв'язуючими вузликами» головної мережі взаємо визнання індивідів як суб'єктів. Тож, «Арена обміну цінностей» як простір діяльності в суспільній формації є витканою з інтересів громадян мережею, де знайшли або шукають визнання своєї творчої діяльності суб'єкти чи присутності у об'єктивному середовищі як об'єктів впливу, перетворюючись на самостійних індивідуальностей. Це і є природна соціальність — арена обміну взаємо визнання за значенням етичності, у контексті якої індивіди виражають свою моральну природу, що набуває характеру звичаїв і традицій.

Джерелом такої соціальності є природні риси людини: доброзичливість, висока міра поміркованої моральності, чуттєвість та емоційність, розум, за допомогою яких люди прагнуть знайти оптимальний синтез між егоїзмом і альтруїзмом, пристрастями і логікою розуму, приватним і публічним, індивідуальним і суспільним. Тож і соціальність мислиться як зітканий з безлічі протилежностей віртуальний простір, де всі протилежності (означені і не означені) набувають

певної стійкості на основі природної взаємо прихильності до чогось чи інтелектуального рівня суспільної формації, як сукупності індивідуального потенціалу індивідів, моральною основою життя яких є природна потреба у визнанні та пошані як до інших суб'єктів, так і з боку інших до себе.

Отже, суспільство створено людьми, які за рахунок індивідуальної творчої економічної діяльності поборюють один одного, взаємодіють один з одним через партнерство в особових інтересах і через «арену обміну вартостями» постійно перебувають у соціальних зв'язках.

Природа людини віддзеркалює основні критерії «першого і фундаментального закону природи» — «сам для себе і сам за себе». Але ж індивід — це лише елемент тієї чуттєвості і розуму, за допомогою яких він вдовольняється перед поглядами його спільноти. Бо суспільство має розглядатися не через індивідів, а через існування їх у групах, де вони завжди перебували. Саме в цьому груповому існуванні іманентно закладене прагнення індивіда до вдосконалення, яке постає з природної риси самозбереження, самовдосконалення, саморозвитку в межах людськості. Процес саморозвитку людини відбувається зі значно більшим розмахом ніж це стосується будь-якої іншої біологічної системи в природних умовах. Причому, не лише людина само розвивається за «першим і фундаментальним законом природи» — від народження до людськості, але й сам вид людей як біоенергосистеми природи просувається від природності як такої до суспільної формації загальної цивілізації.

Нова соціальна реальність створюється рівночасно з новою людиною і завдяки їй. В залежності від індивідуальної чуттєвості і взаємовідносин у групах відповідно зростає і духовно-моральний стан суспільної формації. В процесі розвитку людини, що поєднаний зі зміною і природного оточення і структуризації суспільної формації, суспільних звичаїв, духовного стану груп, зростає і рівень соціалізації людини, що відбивається і на результатах вартісного визначення індивідуальної економічної діяльності.

Процесами розвитку доведено, що існують певні якості людини від природи, що не є справою розвитку

у суспільстві (групах), які від самого початку притаманні не економічним факторам, але несуть соціальний характер. Тож, саме по собі, питання щодо існування якогось несоціального стану людини, оскільки людство живе гуртами від самого початку, відпадає само по собі, бо ж соціальність людини є наслідком її громадськості, яка тісно споріднена з витонченістю кожного індивіда і цивілізованістю суспільства загалом. Точно так-же як не має сенсу рахувати, що розвиток людини є наслідком науково-технічного розвитку, так і підвищення моральності, доброзичливості і ввічливості не є пагонами економічного зростання. Скоріш навпаки — доброзичливість, ввічливість, духовність є природними рисами людини.

І сьогодні немає достатніх доказів того, що поширення підприємництва, комерції, бізнесу з їх само регульованими взаємодіями між індивідами може автоматично призвести до покращення звичаїв, духовності, мора лісного права. Модернове торгове суспільство загалом не є поганою справою для окремих індивідів. Але лишень до певної межі. Бо лише до тої пори, доки громадяни залишаються в колі публічного (згуртованого) життя і поєднують з ним свої корисні інтереси, втілюючи їх у індивідуальну творчу економічну діяльність, вони зберігають шанси для морального зросту.

Небезпека чатує у спокусі віддатися егоїстичному приватному життю. Бо егоїзм є спорідненою рисою прихованого самолюбства, власним зачаруванням, що виносить увагу розуму поза самого себе і має якість чужості, яка ніколи не може супроводжуватися корисливістю. Її основною рисою є те, що людина знаходить задоволення в тому, що існує незалежно від будь-яких зовнішніх подій.

Зацікавленість людини в іншій людині, в її індивідуальній творчій діяльності, а не в її результатах, породжує і специфічні почуття, що стимулюють власну творчість, мотивують власні дії, які мають більш високе моральне значення і не можуть бути створені корисливими та егоїстичними стосунками. Те, що йде від доброзичливості сприймається інакше, аніж те, що пов'язане з відносинами успіху та розчарування. Людина в комерційній країні часом шукає відокремлення

і самостійності тому, що її інтереси перетворюють її на конкурента зі своїм ближнім і вона має з ним такі ж відносини, як від суб'єкта, від якого очікує лише вигоди.

Властиво, що ввічливість, вихованість, цивілізованість не полягає у виключно приватній сфері егоїзму, бо характерні для громадського стану, і складається під впливом громадських потреб, де здійснюється природне покликання соціальності — бути доброзичливим до ближнього.

Поділ індивідуальної творчої економічної діяльності на вміння і професійність історично вносив радикальні зміни в індивідуальне і соціальне буття. З одного боку, зростання товарного виробництва побільшувало публічний інтерес до освіти і науки, сприяло розвиткові сталого процесу формування нових знань; створювалася певна усвідомленість навколо потреб професійної підготовки індивіда. З іншого боку, клани торговців і багатіїв перетворювались на населення, яке хотіло знати тільки закони торгівлі, збагачення і зовсім нехтувало всіма людськими справами. Так відбувався розподіл суспільства і суспільності людей, як індивідів ініціативної творчої економічної діяльності.

Добре це чи погано? Через створення вузької професійної зайнятості населення добробут нації може й поліпшуватися, а суспільна скарбниця поповнюватися, але може бути і навпаки. Тобто, розподіл індивідуальної творчої економічної діяльності на вміння і професійність як джерело економічного зростання і підвищення добробуту нації залишається відкритим. Збільшення товарів ще не є гарантією підвищення життєвого рівня народу. Більше того, розмежування вмінь і спеціалізація навичок на рівні загальнонаціональному загрожує фрагментацією суспільству, коли спеціалізовані за родом зайнятості частини переслідуватимуть лише інтереси приватної влади кожного члена групи, залишаючись байдужими до спільної мети перебування у суспільстві, як справи загального покращення людини і суспільства, полем здійснення чого є формування належного цивілізованого публічного життя суспільства. Бо цивільне поліпшення життя не збігається з комерційним технологічним розвитком. Техногенне

ж суспільство змінює критерії оцінки людини, її соціальності, так як поширення цивільної форми зайнятості та натиск професійних домагань створюють публічну ситуацію, в якій люди постають у різноманітному світлі своїх придатностей, на які суспільство у тій чи іншій мірі має попит або є соціальне замовлення.

Ініціативна творча діяльність, як вартість, виноситься на ринок і люди охоче платять за все, що може інформувати чи розважати. За умов відсутності механізмів державного регулювання і ледарство і бездіяльність по-своєму сприяють просуванню процесів зростання (інша справа якими термінами) і дарують «витонченим» націям такий клімат верховенства винахідливості, за якою вони досягають цілей, що вже були переслідовані попередніми поколіннями.

Але проблема тут в іншому. Комерційна активність суспільства (ринкові відносини) носить прилюдний характер, по-своєму і досить сутньо відрізняється від інших аспектів публічного буття. В той же час, приватний інтерес кожен мусить допильновувати самотійно, до того ж таємно від групи, від суспільства. Такий хід речей не тільки вносить нові серйозні суперечності в суспільне життя, але й корегує процес ініціативної творчої діяльності. Тож, оскільки збагачення власників, що не мають складовою походження власного капіталу, завжди і сьогодні відбувається за рахунок здійснення найнятих працівників, то підриваються загальні принципи організації людей, що так необхідні для вживання нації, суспільства, людства. І це не випадково. Тут є два природних аспекти. По-перше, це стосується добровільності, яка тепер обмежується для багатьох, хто мусить коритися виключно комерційному, корисливому інтересові. По-друге, піддається сумніву розуміння людини в сенсі її доброї волі, її свободи. За «першим і фундаментальним законом природи» кожен індивід відрізняється від інших і біологічно і за своїм енергетичним програмним комплексом, а тому має таке місце в природі, для якого він придатний. І в цьому сенсі люди повинні мати рівні публічні можливості. Але на практиці в комерційному суспільстві люди потрапляють у складні субординарні відносини, які за «другим законом природи» накладають відбиток на всі людські

стосунки і можуть спричиняти спотворення щодо природного стану взаємин і навіть в індивідуальній творчій економічній діяльності.

Отже, сутність підходу в тім, що традиційна публічна визнавальна звичаєвість, створювана індивідом за «першим і фундаментальним законом природи», потрапляє у комерційному з ринковими відносинами суспільстві під вплив не тільки загальносуспільних інтересів за «другим законом природи», але й приватно-корисливих інтересів та простуватих особливих переживань щодо відповідності чи невідповідності загальному рівню і повсякденної власної чутливості, що є в залежності від грубих фізичних потреб кожного. В наявності ми маємо соціум як сферу зіткнення економічних, соціально-правових і морально-психологічних суперечностей. Сукупність названих ознак — публічних і моральних, що складаються за «другим законом природи» на основі синтезу стосунків, позначених пристрастями і приватними інтересами за «першим і фундаментальним законом природи», — визначають соціальний простір нової суспільної формації.

РОЗДІЛ II

ДІЄВІСТЬ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ТА ФІЛОСОФІЯ СЕНСАЦІЙНИХ СТРАТЕГІЙ

У зв'язку із зростанням вагомості потенціалу людини та його впливу на господарську діяльність суспільства, все гостріше постає питання: «Чи є суспільне господарство функцією людини, наслідком її природньої функції щодо ініціативної економічної діяльності, а чи людина є функцією господарства, як наслідку її ініціативної економічної діяльності?».

Вікове ставлення до людини як феномену Природи, з її природньою біоенергетичною функцією щодо ініціативної творчої діяльності, у сьогоденні повертається надзвичайно новою стороною, яка полягає у філософському урозумінні: чи є людина річчю, біооб'єктом, біоенергосистемою, тлумачення чого слід шукати в безособовому об'єктивному світі речей, що і визначає саме господарські процеси, як такі, або ж, навпаки, останні самі впливають із природи господарюючого суб'єкта — біоенергосистеми — і породжуються її ініціативною творчою діяльністю — кожного і в сукупності. Така загальна постановка питання, значною мірою, і зумовляє філософський підхід до розв'язання проблеми інтелектуального потенціалу як підґрунтя зростання на засадах творчої діяльності, наслідком якої є економічна складова.

Хіба ж може хтось заперечувати, що і сьогодні, як і 200-300 років тому, найважливішою рисою суспільної свідомості є її економічний механізм, що ініціативна творчо-економічна діяльність людини як вираження взаємодії людини як біоенергоінформаційної системи і природи як біоенергосистеми спрямовується духовно-моральними цінностями: здібністю свідомого мислення та зростання інтелекту.

Поринаячи у сутність взаємодії біоенергоінформаційної системи — людини — і біоенергосистеми — природи, — можна помітити, що в основі і людини, і природи є біоенергетичні, тобто, надприродні, процеси, які ще мало пізнані.

Ось чому людина як суб'єкт діяльності, і тільки людина, має можливість синтезу природніх функцій: свободи і ініціативи та ще їх необхідності.

Тож, мабуть, не випадково, людина — суб'єкт діяльності, який ще в філософії Канта характеризується антиномією свободи і необхідності, що усвідомлюється як протилежність безмежної потужності свободи хотіння і неможі свого діяння.

Природа свободи — то є абсолютність і безмежність прагнень кожного. А подолання меж між свободою хотіння і немічтю свого діяння може відбутися тільки через творчу ініціативну діяльність, що полягає в трудовому господарському впровадженні суб'єкта в об'єкт існуючої соціально-економічної формації. При чому, стихія природи для людини виступає як необхідність і, в той же час, залежить від її процесів. А суб'єкт, в силу природи своєї свободи, весь час прагне, через розвиток продуктивних сил соціально-економічної формації і зростання свого багатства, підкорити весь світ своїй волі, зробити його прозорим, а з механізму природніх процесів зробити соціальний механізм суспільної формації, як продовження свого власного фізичного тіла.

Принципово, природньо, людина може хотіти і хоче всього і, навіть в своїй уяві, може все. Вона може в своїй уяві бути подобою Божою і представником Вищого Розуму і брати участь в «обробітку садів Едему», і в той же час, може — і робить це — розбестити, згубити землю, ставши сама плоттю або знаряддям «диявола», що буває частіше. При чому, в своєму людинобожному і миробожному вигляді може творити «зле». За власною її уявою, могутність людини є лише засобом її свободи і, в той же час, знаряддям її свободи.

Сьогодні «економізм» став «партійною догмою соціал-демократів» і їм подібних, світоглядною філософською базою науки про господарство і господарювання з позицій політичної економіки. Ось чому, як і не одне століття тому, завдання науки в цілому полягає в тому, щоб розбити, розвінчати цей наївний догматизм, зробити предметом особливого філософського дослідження ініціативну творчу економічну діяльність суб'єктів суспільної формації як природного феномену життєтво-

рення і як підставу зростання інтелектуального потенціалу суспільства. Бо та або інша філософія господарювання, яка встановлює принципи і дає орієнтири економічного зростання, не є результатом наукового узагальнення, а привноситься до науки а priori, зумовлюючи той або інший характер її висновків, що робить можливим для неї філософсько-дискусійний перегляд її апіорно-світоглядних основ.

У сьогоднішні більшість владних структур різних держав, різні партії, угруповання чомусь в основі своєї діяльності посиляються на «демократію», «демократичні постулати» і т.ін. Але! Що ж воно таке, ця «демократія»? Що в своїй основі приховує? Яка її природна складова? Якщо одним оком зазирнути у різні словники, то можна помітити одне і те ж: «demos» — народ, а «kratos» — влада. Тобто, дослівно: демократія — це народна влада. Але чомусь за основу взяли «принцип організації колективної діяльності на підставі участі в ній усіх членів суспільства, регіону, підприємства, товариства». А куди ж подівся принцип народовладдя?

Тож, чи не доцільніше нам розглядати суспільну формацію, її обустрій як результат творчої ініціативної економічної діяльності її суб'єктів, як синтез їх свободи і її необхідності?!

Тож, чи можемо ми і чи маємо підстави, з позицій особистості і функціонуючої соціально-економічної формації, з позицій свободи і творчості особистостей, що наповнюють існуючу соціально-економічну формацію, ототожнювати і прирівнювати чи порівнювати природньо існуючі процеси, спонукаючись аж до «соціологічного детермінізму» — соціологізму в економіці?

Всі соціологічні і політологічні поняття і, так звані, «закони» мають схожість з методами статистики. С. Булгаков на початку XX століття в роботі «Філософія хозяйства» говорить, маючи на увазі ці поняття: «Ці абстракції можуть бути застосовані лише до характеристики сукупностей і придатні тільки у певних межах, як статистичне середнє. Вони можуть виражати деякі рівнодіючі індивідуальних фактів, але аж ніяк не зумовлювати ці факти».

Немає сумніву, що вони належать до наслідків і аж ніяк не до причин, а тому, в суворому розумінні, не

можуть розглядатися як «закони», що примушують сумніватися в самому існуванні цієї науки.

Критично ставиться С. Булгаков і до методів політекономії. «Для відомого орієнтування, — пише він, — в явищах життя, в певному відношенні, має значення, наприклад, навіть фікція «економічної людини», вироблена політекономією. Але якщо розглядати її через призму життя, ... виходить, як правило, потворне і прямо неправильне уявлення».

Є об'єктивні підстави рахувати, що всі закономірності, які описуються в соціологічних і політичних науках, мають сенс лише за умови, що в даному комплексі явищ і причин не відбувається щось нове і що дійсність у певних межах одноманітна і раз у раз повторюється. Ні «закономірності» соціологічних наук, ні «закономірності» політичних наук, ні політекономія як наука не відкриваються в результаті еволюції природніх процесів, а привносяться методологічно сукупністю розуму індивідів — біоенергоінформаційних суб'єктів соціальної формації, становлячись світоглядним підґрунтям соціального пізнання і усвідомлення пізнаного. І не дивно, що свобода і творчість кожного індивіда суспільства в надзвичайній мірі ігноруються, випадають з поля зору соціальної науки, а в політології абсолютно відкидаються представниками політичних партій, блоків і фракцій, які повсемісно загипнотизовані своєю власною методологією, своїми власними узурпованими бажаннями накопичення власного, а не суспільного капіталу.

Не має сумнівів, що межею соціального детермінізму для вченого є свобода людини. Але не в напрямку грабежів, розбою, насильства над іншими, а в напрямку свободи ініціативної творчої діяльності. Навіть і тоді, коли ця діяльність розрахована в ім'я власного добутку. Бо добробут кожного суб'єкта суспільної формації у своїй сукупності складає, як раз, добробут суспільства в цілому. І саме в цьому слід шукати новий вид причинності — «причинність через свободу», тобто, «живу, природну причинність біоенергосистем». Але слід уявляти при цьому, що свобода ніколи не була рівнозначною випадковості, відхиленню або індетермінізму. Ось чому протиставлення свободи діяльності і діяльності через необхідність слід відносити до нового способу

спричинення: діяльність через законодавство як необхідність регламентування — регулювання — і діяльність через свободу творчості. Діючи в певних рамках, людина ними послуговується, але не пасивно, механічно, а творчо.

Тож, чи не доцільніше було б вивчати джерела життя, його енергетичні закономірності, а не «що таке гроші і де їх взяти»? Звичайно, є та ін. думки, і нехай будуть, — чим їх більше, тим скоріш, можливо, ми прийдемо до чогось розумного. Ми не збираємось кому-небудь щось доводити, не збираємось заперечувати гроші — вже запізно, — не збираємось заперечувати експлуатацію праці, чи доводити, що вона є — вона є. Наше дослідження має іншу мету: вона полягає в надзвичайній простоті підходу: чи існують у природі сили, які примножують, або могли б примножувати наші багатства? Де ці сили природи: у фізичному тілі людини чи в його дусі, чи може в навколишньому середовищі, чи у космічному просторі? Чи може ще у череві матері закладається той програмний комплекс, який не розкривається до кінця життя? Скоріш, так воно і є.

Бо що таке гроші? На наш погляд, гроші — це лише металеві та папереві знаки як міра вартості ініціативної індивідуальної творчої діяльності, що виконують роль загального еквівалента. Тобто, відзеркалюють загальну вартість фізичних зусиль у процесі індивідуальної творчої діяльності людини як еквівалент нею опосередкованого фізичного труда. Загалом, гроші — це міра вартості товару, яка з часом стала мірою обміну товарами, що переросла в міру накопичення капіталу, який починав «працювати», незалежно від міри опосередкованого фізичного труда. З часом, гроші стають мірою пригноблення людей чи держав іншими, більш заможними, державами. Загалом же, по мірі набуття «умовної цінності», гроші, в решті-решт, стають мірою амбіцій і зневаги, ворожнечі і пригноблення, як між фізичними особами, так і державами, що породжує думку щодо глобалізації процесів розвитку як стабільності життя. Але ж, це тільки так здається. Насправді ж, це все методи пригноблення і рабства. Це заходи управління соціально-економічними відносинами між державами. Концентрація влади насилля і підкорення.

Але ж, якщо виходити з положень дарвіновської гіпотези розвитку природніх процесів, то все це у сукупності слід розглядати як показники розвитку і зростання в цілому цивілізацій, що існували на планеті Земля, — причому, зростання, як підтверджують дослідження, по мірі зростання сукупного інтелектуального потенціалу землян, — у прямій залежності одне від одного. Тож, чи не слід, нарешті, землянам зробити висновок: шлях розвитку і зростання лежить через відмирання грошей як міри вартості фізичної праці в товарі? Бо ж сьогодні на перший план виводить показник інтелекту. Тим більш, що цей показник слід відзеркалювати не стільки в товарі, скільки у мірі пізнання природніх процесів як підгрунтя стану цивілізації загалом і кожної держави окремо. Доречі, якщо говорити про держави, то чи не слід розглянути і коректність цього визначення? Тим більш, що і глобалізація, в основі своїй, має намір розвитку єдиного громадського суспільства.

Тож, чи не доцільнішим було б розглядати не гроші, а міру інтелекта в оцінці потенціалу діяльності, як такої, як основи оцінки рівня життя у всіх його аспектах. Дослідження показали, що рівень розвитку земної цивілізації дістав такого стану, коли гроші не є мірою, показником рівня життя.

Але гроші є показником інтелектуального розвитку суспільної формації. Візьмемо, наприклад, американський долар. Хто на ньому відображений? — Самий заможний із американців. Причому, цей клан — у декількох поколіннях. Один портрет на всіх купюрах. А на Україні? — На кожній купюрі інший портрет. Причому, всі вони народилися, жили і померли у злиднях. І їх родини були кріпаками. То, чи можемо ми чекати щось інше? Ми самі спрогнозували собі кріпацьке життя. Або взяти «козацьке суспільство», яке все частіше беруть за зразок «всенародної державності». Так у них в обіході зовсім не було грошей. Жили грабежем. І державності у них не було. На що ми сподівємось?

Пошуки єдиної фізичної основи Всесвіту і єдиної фізичної взаємодії у Всесвіті тисячоліття залучали і залучають до себе найкращі розуми людства. В результаті чого, у сьогоднішні в різних галузях знань нагрома-

дилося в чималій кількості емпіричних фактів, які не одержали адекватної інтерпретації в рамках існуючої наукової парадигми. Більш того, відоме мереживо теоретичних проблем, рішення яких викликає цілий ряд досить серйозних світоглядних труднощів. В той же час, саме вони з давніх давен непокоїли розум людей. Людину завжди цікавили рідкісні і непояснені явища — феномени. Але чи можуть вони мати місце в економіці? В такому разі не так вже й банально виглядає, можливо, одне з найголовніших запитань сьогодення: «Що ж тоді таке економіка в своїй субстанції?».

«Толковый словарь русского языка» С.И. Ожегова і Н.Ю. Шведової тлумачить, що це є «сукупність виробничих відносин, які відповідають рівню розвитку продуктивних сил суспільства, домінуючий спосіб виробництва суспільної формації». А яка ж сутність виробничих відносин? То є «відносини між людьми, індивідами в процесі суспільного виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних благ, основою яких є та чи інша форма власності». Тобто, в основі лежить ініціативна творча економічна діяльність індивідів суспільної формації, що існує. Але, яка ж міра кожного? Як її визначити? Звичайно, кожен скаже, що є узагальнений історично термін оцінки матеріалізації фізичної праці — вартість як міра людської праці. Здається, що ми отримали вичерпну відповідь. Але, ми збагнули лише суть явища, а суть — це вже субстанція. Її треба розпізнати. Добренько усвідомити пізнане. А потім науково довести, що сучасне технократичне суспільство людей поринуло у свою діяльність таким чином, що розгубило поняття суті самої себе. Зосередившись на понятті матерії як першооснови світобудови, забули, що і сама людина і Всесвіт мають в основі своїй два види матерії, абсолютно ідентичні за фізичними властивостями, — молекулярно-корпускулярну і біоенергоінформаційну субстанцію як усвідомлену духовність.

Але оскільки, з погляду класичної фізики, протягом тисячоріч єдино можливим поглядом на обустрій Всесвіту був і залишається «матеріалізм» як єдино реальна наукова парадигма, а більшість «аномальних явищ» не пов'язані з безпосереднім «видимим» або «що відчувається», тобто, матеріальною взаємодією, то вже на

початку 70-х рр. XX ст. масово з'явилися в розумі вчених інтуїтивні розуміння, що в цих явищах в наявності маються деякі ознаки інформаційно-енергетичного обміну. Причому, феномени усвідомлення цього явища неможливо зрозуміти, враховуючи тільки розум людини. Необхідно враховувати й інтуїтивний канал сприйняття, пізнання, який, маючи класичну фізичну основу, проте, логічно досить глибоко пов'язаний з тими ж поняттями «душі» і «духовності». Не маючи ніяких інших зухвалих думок, можна констатувати, що єдиним фактором, що об'єктивно є результатом глибокого матеріалістичного світогляду, є фактор пізнання і усвідомлення чисто природніх процесів, що не мають і не допускають ніякої містики. Звичайно, сучасний рівень знань поки що не дозволяє пояснити деякі з явищ або результати експериментів, але вже всім відомо, що науці сьогодення вже тісно в рамках пізнаного матеріалістичного світогляду старої парадигми.

Навіть деякі науковці з великим захопленням, де треба і де не треба, констатують, що суспільство землян увійшло у нову круговерть — постіндустріальну. А дозвольте запитати: «А хіба не індустрія сьогодні є виразом «матеріалізму», як і сотні років тому? Хіба ми, навіть інтуїтивно, не розуміємо, що в наявності маємо деякі ознаки інформаційно-енергетичного обміну?».

Тож, чи вірно буде розуміння, що наші багатства примножуються завдяки тільки людським м'язам? Ні! Ми намагаємося з'ясувати тільки субстанцію «вартості» наших фізичних зусиль. Виходячи з наших міркувань, можна усвідомити, що «вартість» — це енергія, яку випромінює людина під час ініціативної економічної діяльності. Так! Те ж саме відбувається і у процесах будь-якої діяльності. Але відомо також, що і різної потужності. То яка ж вона, ця сама енергія? Звідки вона з'являється — тільки з наших фізичних зусиль, чи її джерела у чомусь іншому?

Питання надзвичайно складне. Але найбільша складність полягає у тому, що всі суспільні процеси, їх сутність і природна енергетика приховані від наших очей грошовими знаками. Не має значення якими — гривнею чи доларом, чи євро, чи ще якимись. І що загальна криза світового співтовариства породжена саме

діяльністю людей в ім'я «єдиного для всіх Бога» — грошей. Ця криза — безпосередній наслідок тріумфу матеріалістичного господарсько-технічного мислення, в основі якого — ті ж «гроші» і самовпевненість самодостатнього людського розуму. Сьогодні головною парадигмою сучасної цивілізації є примат економічного початку, в основі якого — ті ж самі «гроші».

Найтрагічнішим є те, що ця парадигма однакова як на Заході, так і на Сході. І там і тут ставиться задача за допомогою технічного розвитку максимальним образом задовольнити економічні потреби визначеної, більшої або меншої, частини громадян власних країн. І навіть у суперечці між соціалізмом і капіталізмом, мова йшла тільки про способи здійснення цієї задачі.

На Заході перемогу одержав економічний позитивізм з егоїстичними вузько національними інтересами, що має тенденцію до перевтілення, за думкою німецького філософа Хесле, в економічний націонал-соціалізм. Причому, визнання західної моделі ринкового господарства як домінанти не виводить те чи інше суспільство з безвиході економічної парадигми. І, якщо ринкові відносини вважати центральною сферою загальної культури і сприймати це не тільки економічно, але і як зміну духовності — а це проглядається у всіх високорозвинених країнах, де головним Богом є гроші, — то проблеми нашого суспільства будуть тільки збільшуватися.

До речі, і державне регулювання виробничих відносин здатне лише почасти корегувати, а не змінювати в корені стихійну суть самодостатньої ринкової системи як механізму координації соціально-економічних відносин суспільної формації.

Взагалі, якщо дотримуватися канонів класичної теорії, то виробничі сили — це система суб'єктивних (людина) і матеріальних (засоби виробництва) елементів, що відтворюють активне відношення людей до природи, яке полягає у матеріальному і духовному освоєнні і розвитку її багатств (цінностей), в процесі чого відтворюються умови існування людини та виконується процес її розвитку.

Але ж, початок ХХІ століття віддзеркалив нові соціально-гуманітарні трансформації, які вимагають

нових підходів щодо визначення змісту і якості виробничих сил, які не тільки б окреслювали, але й обумовлювали б пріоритетні параметри глобального соціально-екологічного і духовного порядку сучасного світу та визначали б ті технологічні зрушення, що формували б підґрунтя подальшого економічного розвитку. Не має сумнівів, що ключова роль технологічного базису в процесі економічного зростання більшості країн світу є їх державним пріоритетом структурних зрушень в економіці. В той же час, сфера впливу наукоємних технологій обмежується не тільки системою економічних відносин, але й такими соціально-суспільними важелями як ВВП, об'єм промислового виробництва, зайнятість населення (величина безробіття), продуктивність праці та надійність і довговічність технологічного обладнання, а також змістом суспільної формації, яка, в свою чергу, формується і існує під впливом саме технологічних новацій.

Не має сумнівів, що саме технологічна база суспільства визначає темпи економічного зростання більшості країн світу — як тих, що вважаються провідними, більш розвиненими, так і тих, що тільки на початку великих зрушень. Саме у сьогоденні, за такого підходу, з'явилася нова концепція, яка дістала назву «технологічного способу виробництва» як динамічної системи технологічних відносин. Вважається, що виробничі відносини у сьогоденні, завдяки оптимізації внутрішніх виробничих процесів, трансформувалися у систему технологічних відносин, за яких характер внутрішнього їх змісту визначається характером операції чи переходу у технологічному процесі. Саме завдяки послідовним змінам у технологічному способі виробництва, визначається характер технологічного розвитку, їх впливу на структурні зрушення в економіці взагалі, завдяки чому одна система технологічних відносин на основі діалектики внутрішніх процесів переходить в іншу. Відбувається природна трансформація всієї соціально-суспільної формації.

Ключова роль технологічного фактору в процесі економічного зростання більшості країн світу сучасності матеріалізується через систему державних технологічних пріоритетів, які формують і поновлюють технологі-

чну базу суспільства та трансформують систему технологічних відносин, що, в свою чергу, визначають характер та стратегію соціально-економічного зростання суспільства тої чи іншої формації.

Визначаючи багатовекторність науково-дослідних і проектних розробок у сфері поновлення технологічної бази, слід відзначити, що найменш дослідженими залишаються питання їх економічної суті, визначення їх цінності та інтелектуальної власності як елементу національного багатства країни, як характеру технологічних відносин і у сфері виробничих сил, і у сфері виробничих відносин.

Виробничі відносини сьогодення — це сукупність технологічних, технічних та економічних відносин між членами суспільної формації, що формуються в процесі виробництва, в залежності від його характеру і рівня та відносин власності, обумовлюючи технологічну базу та соціально-економічну структуру суспільства. Це відносини, які слід розглядати не тільки як взаємодії між людьми, що являються головним ланцюгом, точніше, механізмом, відносин у соціально-економічній системі, але й як відповідні взаємодії між суспільною формацією і Природою. Матеріалізація цих взаємодій формує нову концепцію технологічної бази суспільства, її виробничі сили, та надає динамічності розвитку інтелектуального потенціалу, що, в свою чергу, визначає характер технологічної основи виробництва шляхом послідовної реалізації знань та зміни виробничих відносин. В результаті чого, саме зміни в технологічній базі суспільства мотивують зміни в соціально-економічній системі тої чи іншої суспільної формації, що базується на підґрунті технологічного способу виробництва як динамічної системи технологічних відносин.

Таким чином, ми отримуємо можливості проектування концепції регулюючих параметрів розвитку моделей соціально-політичних і соціально-економічних систем, що можуть в одночасі врахувати виробничий потенціал суспільства і виробничі відносини людей, технологічну базу і соціально-політичні та соціально-економічні підґрунтя, екологічні суб'єктивні і суб'єктивні фактори розбудови соціально-суспільної формації, невід'ємною часткою якого являється моральний та

духовний імператив. При цьому поступальний розвиток соціо-суспільної формації тої чи іншої цивілізації є основною соціально-економічною закономірністю соціокультурної динаміки розвитку. Це говорить про те, що такий вид складних саморозвиваючих систем не можна розглядати з відривом від інших, навіть, на перший погляд, малозначущих факторів, зовнішнього впливу чи індивідуальних підходів.

Науково-технічна революція сучасності пропонує шлях до громадянського природнього суспільства та суспільного виробництва у технологічному відношенні незрівнянно більш складному, ніж минуле чи, навіть, сучасне у найбільш розвинених країнах. Непомірно зростають вимоги до професійної компетентності і соціальної відповідальності не тільки тих, хто працює в тій чи іншій сфері виробництва, обслуговування, соціокультурної, освітньої чи охорони здоров'я, але всіх до одного членів суспільства, навіть дітей і немовлят, як складових загального інтелектуального і соціокультурного потенціалу суспільної формації. А обмін виробничою, соціальною і економічною інформацією, виходячи з сукупності технологічної бази, стає все більш глибоким, значущим та багатограним. Щоб успішно функціонувати, така складна соціально-економічна саморозвиваюча суспільна система має потребу в універсальному багатогранно підготовленому робітникові чи службовці, володіючому знаннями у своїй професії та науковим світопізнанням.

То хіба маємо ми право говорити, що суспільство землян перейшло у, так званий, «постіндустріальний» стан?

Сьогодення визнає, що інноваційна діяльність у галузі удосконалення технологічної бази для складних саморозвиваючих соціально-економічних систем є одним із стратегічних факторів розвитку, основним чинником стратегії як держави в цілому, так і окремих підприємств різного підпорядкування і форм власності. В основі занепаду і зростання національної економіки лежать не економічні показники і соціальні фактори — вони є похідними, — а техніко-технологічний потенціал виробничих сил. Ось чому головним фактором функціонування складних соціально-економічних самороз-

виваючих систем є не статична конкуренція поміж суб'єктами виробництва чи країнами, а потенціал виробничих відносин через конкуренцію з боку нових виробів чи послуг, що базуються на нових технологіях як результату творчого використання сукупного потенціалу суспільства, галузі, підприємства, фірми. Саме інноваційна діяльність через удосконалення, виготовлення, впровадження та використання прогресивного обладнання на підприємствах створює необхідні умови процесам пошуку та розробки новітніх технологій, що, в свою чергу, трансформує виробничі відносини через системи організації виробництва та удосконалені методи управління ним. Таким чином, процеси безперервного та прискореного техніко-технологічного та організаційного оновлення суспільного виробництва через трансформацію виробничих сил є незворотніми та мобілізуючими весь інтелектуальний потенціал у відтворенні виробничих відносин.

Вивчаючи досвід минулих століть, ми усвідомлено розуміємо, що благополуччя існування кожної країни, її розвиток, а також розвиток тої чи іншої соціально-суспільної формації історично формувався на рівні використання природних, трудових і матеріальних ресурсів у сукупному інтелектуальному потенціалі цих країн. Прогнозуючи майбутнє, ми все частіше переконуємось, що ці ресурси з кожним кроком вперед втрачають своє значення.

Зростає лише сукупний інтелектуальний потенціал суспільства, плюс рівень сукупних знань соціально-суспільної формації. У сьогоденні не тільки високорозвинені країни, але й ті, що намагаються ними стати, все більш і більш конкурують не якістю товарної продукції, яка теж має достойне значення, а рівнем сукупних знань суспільства. І саме це стає новим «полем суперечки» як для країн, так і для їх суб'єктів виробництва.

Сумніву щодо того, чи потребує Україна загалом виробничих інвестицій у великих обсягах, немає, якщо враховувати необхідність підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товарів і потенціалу вітчизняних товаровиробників в умовах підвищеної зовнішньої конкуренції, невідкладність освоєння високоякісної

продукції, перепрофілювання більшості громадських і особливо оборонних потужностей.

Не слід нехтувати і тим фактом, що надзвичайно велику потребу в оновленні капітальних вкладень створює відтік робочої сили із матеріального виробництва, який можливо компенсувати лише за допомогою впровадження високопродуктивних технічних засобів механізації, автоматизації та роботизації глибоко комп'ютеризованих виробничих систем. Не менш гостро постають проблеми економії палива і енергії, сировини і матеріалів, вирішення яких без спеціальних капіталовкладень і спеціальних витрат практично неможливе.

Сьогодні без інвестицій у високі технології, в нові потужності у держави немає майбутнього. Без оновлення матеріальної і технологічної бази держави не буде ні повноцінних ринкових відносин, ні перемог у конкурентній боротьбі з іноземними компаніями.

Ситуація, що склалася в Україні, відображає не тільки об'єктивне зниження сукупного інвестиційного потенціалу всіх інвесторів — приватних, колективних і державних. За згортанням капітального будівництва, наприклад, ховається збільшений останнім часом перебіг капіталу із матеріального виробництва в нематеріальне, де період окупності значно менший, а в самому нематеріальному виробництві — в сферу ще більш ефективних торговельних і фінансових послуг, що, в свою чергу, сприяє подальшому масовому відтоку капіталу за кордон.

Відтік капіталу із галузей промисловості проходить в значній мірі внаслідок перекачки його в приватну і колективну власність, авансування держави в створення нових і удосконалення діючих основних виробничих фондів, що дає можливість беззвітної перекачки капіталу без цільового призначення.

Відхід держави від інвестиційної діяльності керівники державних інститутів управління пояснюють тим, що прибутки держави в умовах економічного падіння постійно скорочуються. Але ж відтік капіталу із матеріального виробництва відбувається саме із-за неправильних дій центральної адміністрації, внаслідок нерозуміння природи цих процесів.

Необхідно також враховувати, що держава, вкладаючи свої кошти у розвиток виробництва, не отримує

при цьому безумовного права на розпорядження доходами від своїх інвестицій і, звичайно, не гарантує їх наступного використання як капітальних вкладень. І як наслідок, із-за переінвестування доходів державні інвестиції потребують додаткової емісії, що насправді залишає їх потужним інфляційним чинником. За нашим баченням, тільки в промисловості відтік капіталу внаслідок безконтрольного розпорядження валовими доходами і кредитними ресурсами, а також посилення ролі фінансово-посередницьких структур, чия частка в ціні промислової продукції виросла в десятки разів, складає сотні мільйонів гривень.

Перенесення центра ваги в державних інвестиціях з безповоротного бюджетного фінансування на кредитування на конкурентній, зворотній і платній основах тільки в деякій мірі може збільшити доходи держави, але при цьому не зобов'язує інвесторів нарощувати капітал в конкретній сфері діяльності, не зупинить процес деіндустріалізації держави. Ось чому керівники підприємств усіх форм власності зацікавлені в отриманні прямих і кредитних інвестиційних коштів від держави, щоб потім на свій розсуд розпоряджатися ними, у т.ч., і на підтримку виробництва, але в більшості як джерела особистого збагачення. Вони готові «виколочувати» такі кошти будь-якими шляхами, «за будь-яку ціну», але при цьому не мають бажання інвестувати власний капітал, особливо кошти, які осіли в закордонних банках, віддаючи перевагу таким діям за рахунок державного бюджету.

Звичайно, і сама держава, завдяки високим податкам, а також високим відсоткам за кредити, вилучає капітал із виробництва. Але навіть і без цього промисловість втрачає частину коштів завдяки існуючій системі розпорядження доходами і існуючим можливостям їх приховування. Звідси, навіть пониження податкового тиску не зможе призвести до розширення самофінансування виробництва, звичайно, як і інші державні заходи щодо збільшення доходів підприємств, у т.ч., і за рахунок прискореної амортизації, її індексації, пільгових кредитів та ін.

Якщо це так, то можливо вийти з глухого кута допоможуть нам іноземні інвестори? На жаль, до визначених

процесів зарубіжні інвестори залишаються байдужими, що, звичайно, не стимулює широкого припливу в нашу економіку іноземного капіталу, який не бажає підпадати ризику розграбування, як це має місце з українським державним капіталом. Хто буде здійснювати серйозні інвестиції в економіку, яка явно приходить до занепаду, а все, що отримується у вигляді доходів, в значній мірі інвестується за кордон через вітчизняні закордонні банки та через здійснення зовнішньоторговельних операцій.

Отож, в цій ситуації всі наміри за допомогою правового забезпечення чи системи всіляких податкових та інших пільг стимулювати іноземні інвестиції приречені на невдачу. Це по-перше. А по-друге, держава має наміри забезпечити повернення і високу рентабельність іноземного капіталу, але інвестори із-за кордону, особливо великі корпорації, фірми, банки, поки-що не мають наміру нарощувати імпорт капіталу в Україну та створювати нові виробничі потужності. За таких обставин наша промисловість не має змоги отримувати конкурентоспроможні технології, за наявності яких була б змога і вітчизняним власникам капіталу інвестувати його у власне виробництво. Звичайно, не слід даватись відчаю, прийде час, коли, закамуфльовані під іноземні, в державу повернуться кошти «наших» громадян хоч би для підключення їх до процесів приватизації дешевої державної власності.

Третьою складовою інвестиційного потенціалу мають бути кошти на відтворення основного капіталу. Треба відмітити, що вони розтаскуються таким же чином, як і призначені на накопичення основного капіталу. Підприємства України майже зовсім не використовують на капітальне будівництво нараховану амортизацію, навіть не звертаючи уваги на те, що розмір її порівняно збільшився у зв'язку з переоцінкою основних фондів і індексацією при списанні. За нашими розрахунками вже сьогодні таке неінфляційне джерело може покрити значну частину витрат на технічне переозброєння і реконструкцію. Але ж цього не відбувається. Підприємства знову і знову, за старими звичаями, намагаються залучити державні ресурси і не тільки до розширеного, але і до простого відтворення основного

капіталу, вилучаючи при цьому амортизаційні відрахування із даного процесу.

То що ж, напрошується один вихід — введення механізму фіскального відстеження використання реноваційних коштів? Можливо, це й так. Можливо, у випадках, коли амортизаційні фонди витрачаються не за призначенням, то з цих підприємств необхідно збирати податки як з прибутку, а, можливо, ще більші. Але чи допоможе це в нашому суспільстві, де на ментальному рівні закладено звичку: чим більше пригнічують, тим більше знаходимо обхідних варіантів.

Отож, чи можна тільки нагайкою коней підганяти? Мабуть, ні. Потрібно їх ще й вівсом годувати. Отак і з промисловістю. Особливо з машинобудуванням, де спостерігається різке погіршення структури основних виробничих фондів за віком, як пасивних, так і активних. В умовах, коли незадовільно забезпечується навіть просте відтворення основного капіталу, сприятливі зміни в сфері інвестицій в машинобудуванні, які, можливо, зафіксує статистика, не повинні призводити до помилкових поглядів і вселяти нездійснені надії, тому що для розширеного відтворення основних фондів необхідне негайне різке збільшення витрат. Крім того, в найближчий час природно можливе значне скорочення введення нових основних фондів, що ще більше прискорить старіння виробничого апарату, адже добре відомо, що вивільнення старої техніки (особливо такої кількості, як на вітчизняних підприємствах) являє собою ще одну особливу проблему. Тим більше, що держава, на жаль, питання ліквідації зношеного обладнання і залишкових виробничих потужностей залишає без уваги.

Саме комплекс піднятих проблем, що являють собою найзначніший тягар малоефективних виробничих засобів праці, негативно позначається на ще одному показникові, який визначає інвестиційний потенціал і суттєво впливає на результати інвестиційної діяльності підприємств, % інвестиційної привабливості підприємства як для зарубіжних, так і для вітчизняних інвесторів. При цьому вкрай необхідним є критерій конкурентної спроможності підприємства в усіх його стратегічних напрямках діяльності, оскільки будь-який

напрямок буде успішним у майбутньому за умови, що підприємство займає або займе найкращу позицію в ринковому середовищі та матиме оцінені, підтверджені тим же ринком конкурентні переваги. Мабуть, не буде заперечень, якщо до сукупності критеріїв оцінки конкурентної спроможності ми віднесемо масштаб підприємства та ступінь вертикальної інтеграції, рівень інвестиційної діяльності, накопичений досвід і наявні знання щодо одного із основних напрямків діяльності, зв'язки між усіма напрямками діяльності, здатність підприємства використовувати досвід чи знання в інших бізнес-методах, чинники морального зносу основних фондів та його швидкість, географічне розташування структурних підрозділів за напрямками діяльності, інвестиційну діяльність у часовому розрізі та термінах реалізації інвест-проектів, правове забезпечення на рівні держави, регіону та нормативно-методичне забезпечення системи корпоративного управління. Формування цих визначень здійснюється, виходячи з основних аналітичних характеристик конкурентного контексту, і зводиться до розміщення ресурсів підприємства в такий спосіб, щоб різні етапи виробничої діяльності, у т.ч., і інвестиційної, були збалансовані, ефективно доповнювали один одного та забезпечували загальний синергійний ефект.

Вивчаючи досвід минулих століть, ми усвідомлено розуміємо, що благополуччя існування кожної країни, її розвиток, а також розвиток тієї чи іншої соціально-суцільної формації історично формувався на рівні використання природних, трудових і матеріальних ресурсів у сукупному інтелектуальному потенціалі цих країн. Прогнозуючи майбутнє, ми все частіше переконуємося, що ці ресурси з кожним кроком уперед втрачають своє значення.

Зростає лише сукупний інтелектуальний потенціал суспільства, плюс рівень сукупних знань соціально-суцільної формації. Зараз не тільки високорозвинені країни, але й ті, що намагаються ними стати, все більше й більше конкурують не якістю товарної продукції, яка теж має гідне значення, а рівнем сукупних знань суспільства. І саме це стає новим «полем брані» як для країн, так і для суб'єктів виробництва.

У дослідженні проблем зайнятості населення важлива роль належить теоретичному усвідомленню вихідних категорій і понять, які для економічної науки у певному значенні стали традиційними. Визначальну роль відіграють поняття:

— соціально-економічне середовище, під яким розуміють сукупність соціально-економічних процесів, що відбуваються у визначеному часі і просторі;

— соціальна сфера, під якою розуміють сукупність елементів: індивід (суб'єкт) ініціативної економічної діяльності; соціально-економічна формація; природні процеси, що відбуваються в обмеженому просторі, імовірність наслідків яких доводиться визначати за допомогою щільності діючих суб'єктів і розміру природного потенціалу.

До числа таких категорій відносяться також трудові ресурси, тобто, певна частина населення в працездатному віці, що свідчить про розвиток кількісного підходу до поняття трудові ресурси, тобто, розгляді їх як сукупності індивідів з урахуванням демографічних ознак (стать, вік).

Трудові ресурси — самостійна економічна категорія. У той же час, це і вихідні демографічні, економічні, соціологічні і статистичні категорії відповідних наукових дисциплін, тому що трудові ресурси — це частина населення країни, що володіє необхідним розвитком, здоров'ям, культурою, здібностями, кваліфікацією, професійними знаннями для роботи у сфері суспільно-корисної діяльності, знаходиться у робочому віці, а частково і за його межами (працюючі підлітки і пенсіонери).

Вивчення ефективного використання трудових ресурсів здійснюється на трьох рівнях: макрорівень (країна); мезорівень (регіон); мікрорівень (населений пункт). Найбільш докладно вивчений макрорівень. Найменш вивчені процеси зайнятості на мезо- та мікрорівні.

За місцем у суспільному розподілі праці і функціональним значенням населені пункти поділяються на міські і сільські. Життєдіяльність населення в містах пов'язана з функціонуванням промислових підприємств, об'єктів будівництва, транспортної і соціальної інфраструктури тощо, а в сільських поселеннях — з використанням землі, розвитком і розміщенням сільськогосподарського виробництва. Відповідно до цього

населення, що є природною основою формування трудових ресурсів, залежно від місця проживання поділяється на міське і сільське.

Дніпропетровська область відноситься до ключових областей по забезпеченню ефективної зайнятості в країні (її трудові ресурси її становлять 8% загальної кількості). Близько 75% населення області проживає в містах, 9% — в СМТ, решта (майже 16%) — в селах. Відмінною рисою є наявність декількох великих технополісів: Дніпропетровськ — 1094 тис. люд., Кривий Ріг — 697 тис., Дніпродзержинськ — 267 тис., Нікополь — 148 тис. і Павлоград — 125 тис., що становить 63,4% населення області. Ці технополіси характеризуються, з одного боку, високою концентрацією промислових об'єктів, розвитком соціальної інфраструктури, транспортної мережі, виробничих і соціальних комунікацій, що робить їх привабливими для міграційних потоків. Разом з тим їм властиві інтенсивний антропогенний тиск на навколишнє середовище, деградація демовідтворювальних процесів, погіршення якості трудового потенціалу.

В Україні в містах сконцентровано 68,04% усього населення. Це обумовлено не стільки більш комфортними умовами проживання, скільки розвитком (внаслідок індустріалізації) агломеративних форм розселення, що мають кращі умови для реалізації більшості напрямків людської діяльності і поліпшення екологічного стану. Тому великі міста ефективні з погляду економіки, форм функціонування виробничої діяльності. Елементи вигоди поки що є визначальними в перевагах і формуванні способу життя населення. Тому урбанізованими видами розселення охоплено 33,5 млн люд.

Однією з проблем, пов'язаних з реформуванням української економіки, є проблема ефективного використання трудових ресурсів, як головного елементу виробництва, що функціонує не ізольовано, а в нерозривному зв'язку з іншими елементами. Тому підвищення ефективності використання трудових ресурсів варто вважати складовою частиною єдиного процесу суспільного відтворення.

Значні труднощі при вивченні трудових ресурсів виникають через унікальність об'єкта дослідження. По-

перше, цей об'єкт має здатність до самовідтворення, причому не тільки на попередньому, але і значно вищому кількісному і якісному рівні. По-друге, він має здатність часом дуже істотно змінювати лінію своєї поведінки, спростовуючи багато прогнозів і розрахунків. І в цій якості він може бути віднесений до категорії слабо детермінованих об'єктів. Однак трудові ресурси не можна вважати некерованим об'єктом. По-третє, у практиці регулювання зайнятості ми повинні виходити з того, що вплив може бути ефективним лише у тому випадку, якщо він вірно зорієнтований на інтереси переважаючої більшості населення, тому що економічні інтереси є формою прояву економічних законів.

Незважаючи на зростання уваги до трудових ресурсів, в Україні ще не створена єдина система регулювання, здатна забезпечити ефективне використання і відтворення трудових ресурсів. «Хоча в останні роки значно розширені права й обов'язки органів праці, але дотепер не створено системи організаційних, економічних, правових заходів і в цілому господарського механізму, який дозволяв би забезпечити формування, розподіл і раціональне використання трудових ресурсів...», іншими словами, «як у теоретичному, так і в прикладному напрямку ще не розроблена злагоджена система управління трудовими ресурсами» [51]. Тому трудові ресурси пропонується розглядати як велику відкриту соціально-економічну систему (рис. 2.1).

Відповідно до принципів загальної теорії систем, можна побудувати абстрактну схему досліджуваного об'єкта. Досліджуваний об'єкт — трудові ресурси — являє собою системний об'єкт, сформований із працездатних осіб міського і сільського населення (рис. 2.2).

Зайнятість міського населення як складна система може бути представлена у вигляді трьох взаємозалежних блоків-підсистем (рис. 2.3):

- блок 1 — диференціація зайнятості за формою організації робочого часу;
- блок 2 — диференціація зайнятості за пріоритетністю і сферою прикладання праці;
- блок 3 — диференціація зайнятості щодо її правомірності (зареєстрована і незареєстрована) та за її наслідками.

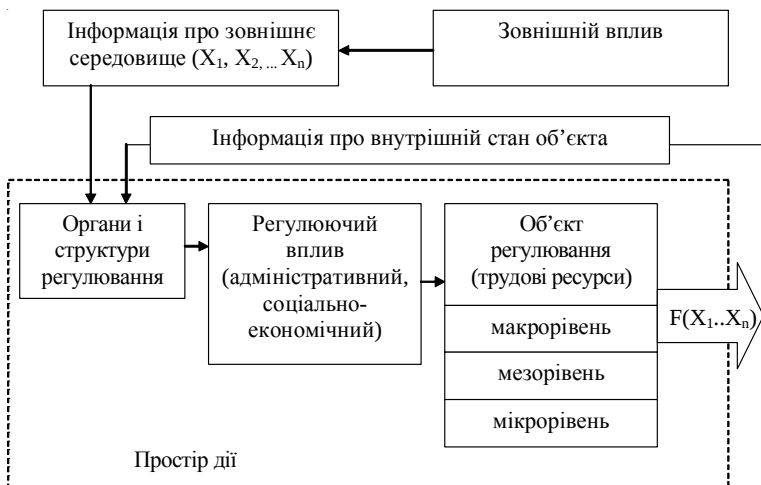

Рис. 2.1. Схема регулювання ефективністю використання трудових ресурсів. X_1, X_2, X_n — елементи і чинники, що впливають на ефективність використання трудових ресурсів

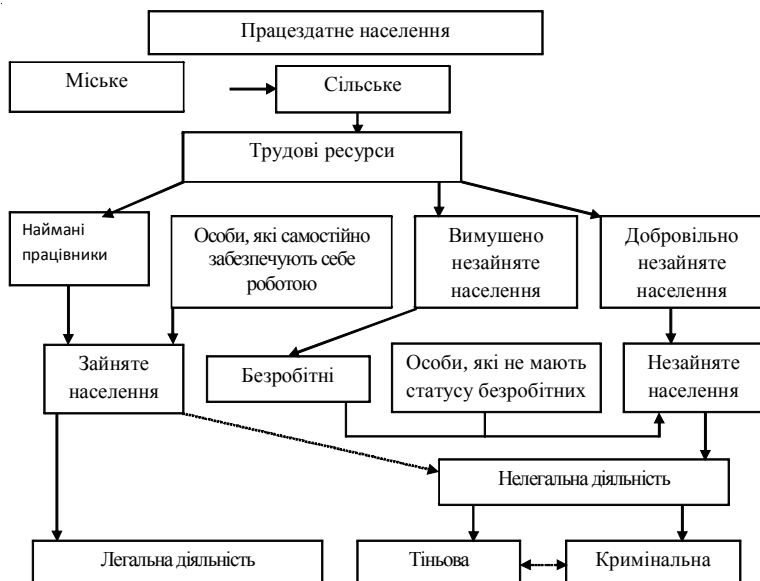

Рис. 2.2. Схема регулювання трудових ресурсів

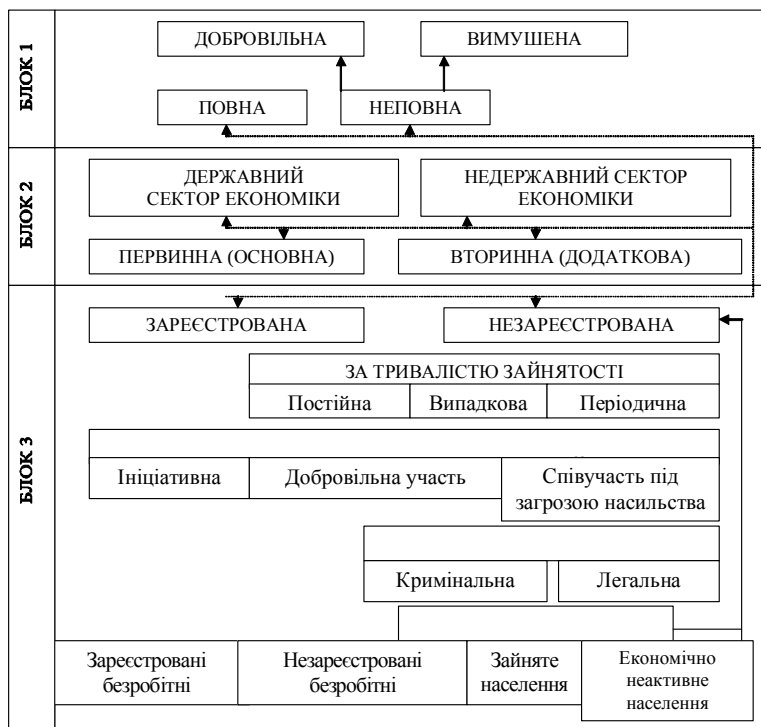

Рис. 2.3. Диференціація зайнятості міського населення за основними блоками-ознаками

Відповідно до існуючих форм власності можна чітко визначити дві принципові сфери прикладання праці населення — державна і недержавна.

Основний розподіл передбачає відділення зареєстрованої зайнятості від незареєстрованої (блок 3).

Зайнятість може бути зареєстрованою (якщо підприємство є зареєстрованою юридичною особою і вчасно подає статистичну звітність) і незареєстрованою (якщо підприємство через якісь причини ухиляється від реєстрації).

Економічні реформи, що проводяться в Україні з початку 90-х рр., породили ряд нових явищ у сфері зайнятості населення. До них можна віднести «недо-зайнятість» і нелегальну (тіньову) зайнятість. Чіткого визначення поняття «нелегальна зайнятість» поки що

не склалося. Основною рисою нелегального сектора є відсутність реєстрації і несплата податків. Іншими словами, це неформальний сектор економіки, що майже не піддається статистичному обліку, приховує прибутки, не платить податки. Він включає дрібних власників, індивідуальних підприємців, фермерів, сезонних і тимчасових працівників, зайнятих неповний робочий час та ін. Отже, нелегальна трудова діяльність об'єднує: приховування прибутків (і відповідно зайнятості) від дозволеної законом діяльності; заборонену законодавством країни діяльність.

У Копенгагенській декларації про соціальний розвиток зафіксований обов'язок керівництва держав і урядів країн-членів ООН враховувати найважливіше значення неформального сектора в стратегіях розвитку у сфері зайнятості з метою збільшення його внеску у подолання безробіття і соціальну інтеграцію, а також зміцнення його зв'язку з організованою економічною діяльністю [118]. Цим документом підтверджується, що неформальний сектор ринку праці є повноправним сегментом соціально-економічних відносин у суспільстві, найважливішим фактором забезпечення зайнятості і добробуту населення. Однак залишається дуже багато «білих» плям у визначенні його сутності і характеру взаємодії з формальним сектором, у методиці визначення його масштабів і оцінки результатів. Визначення масштабів неформального сектора ринку праці — дуже складна задача, що, у свою чергу, створює перешкоди на шляху виявлення головних причин його зростання і впровадження політики, що забезпечила б максимальну суспільну вигоду від його функціонування.

У роботах, присвячених неформальній економіці, простежується тенденція звести неформальність до властивостей економічного і соціального порядку країн третього світу, бідність і злидні яких, інтенсивність міграційних потоків, а також нерозвиненість громадянської і правової свідомості є благодатним ґрунтом для здійснення неформальної економічної діяльності. Існує стійке сприйняття неформальної економіки як деякої дисфункції, сфера дії якої тим більша, чим менше розвинута країна. Неформальна економіка — залишкове явище доіндустріального етапу історії цивілізації, що

також міцно пов'язує її існування з економічною і соціальною відсталістю держави. Останнім часом найпопулярнішим у науковому середовищі є новоінституціональний підхід до поняття неформальної економічної діяльності. Вона розглядається як спосіб скорочення витрат суб'єкта господарювання за рахунок відмови від формальних правил господарської практики (його дії не підпорядковані інституціонально встановленим правилами гри). Таким чином, на наш погляд, можна дати таке визначення поняттю нелегальна (незареєстрована) зайнятість — це зайнятість фізичних осіб у рамках дозволеної або недозволеної законом економічної діяльності, результати якої через різні причини не враховуються офіційною статистикою. Оцінка ж рівня тіньової зайнятості населення та тіньової економіки в цілому усе ще не вироблена.

Отже, сучасну складну систему зайнятості можна охарактеризувати як змішану, оскільки в ній спостерігається взаємодія різних форм власності (державна і недержавна) і різних видів зайнятості (основна, додаткова, зареєстрована, незареєстрована та ін.). Така різнобічна інтеграція потребує розробки відповідного механізму регулювання зайнятості населення, що враховує всі її види і форми. Усі три блоки зайнятості знаходяться у взаємодії і взаємозв'язку, на що вказує наявність пунктиру на рис. 2.3. Одночасно кожний із блоків може категоруватися за видами зайнятості двох інших блоків і навпаки (первинна зайнятість може бути як зареєстрованою, так і незареєстрованою, так само як зареєстрована зайнятість може бути як первинною, так і вторинною).

У блоці 3 (див. рис. 2.3) основний контингент тіньової зайнятості утворює незайняте населення. Причому ті з них, хто пропонував свої трудові послуги на ринку праці, але не одержав їх визнання, утворюють «вимушено незайняте населення», або фактичний запас найманої праці. Більшість із них офіційно реєструються як «безробітні», у т.ч., і економічно неактивне населення (пенсіонери, підлітки, інваліди, добровільно незайняте населення в робочому віці). «Добровільно незайняте населення в робочому віці» утворюється з осіб, які: а) не пропонують свої трудові послуги на ринку

праці через низьку заробітну плату, однак вони готові почати роботу, якщо оплата праці буде вищою; б) віддають перевагу тому, щоб не працювати зовсім, ніж займатися малооплачуваною роботою. У літературі таке явище іноді недостатньо точно кваліфікується як добровільне, або пасивне, безробіття.

Безробіття — ситуація в економіці, при якій частина працездатного населення стає відносно надлишковою (резервною армією праці). Під безробіттям мається на увазі складне соціально-економічне явище, що виражається у невідповідності між попитом на робочу силу і її пропозицією на ринку праці, у результаті чого частина працездатного населення не має постійної роботи (трудового заробітку), поповнюючи не тільки резервну армію праці, але й тіньовий сектор економіки.

В Україні, відповідно до Закону «Про зайнятість населення» [4] безробітними вважаються працездатні громадяни працездатного віку, що по не залежних від них причинах не мають заробітку (трудового прибутку) через відсутність підходящої роботи, зареєстровані в державній службі зайнятості, дійсно шукають роботу і здатні приступити до праці. Безробітні (за визначенням МОП) — це особи працездатного віку, фізично здорові, що не працюють через причини, які від них не залежать, активно займаються пошуками роботи і готові негайно приступити до неї.

Іноді розширене тлумачення поняття «безробітні» (як незайнятого в національному господарстві працездатного населення в працездатному віці) недоцільне, тому що воно включало б як осіб, що активно шукають роботу, так і осіб, що не шукають її, а також осіб, що претендують зайняти оплачуване робоче місце, але не прагнуть відповідати йому за професійно-кваліфікаційним рівнем, станом здоров'я, внутрішньою організаційністю та ін.

Економічний потенціал суспільства не задіяний повною мірою, тому що незайнята робоча сила не бере участі у примноженні національного багатства. Залежність між рівнем безробіття і відставанням фактичного обсягу валового національного продукту (ВНП) від потенційного ВНП у математичній формі виражена в, так званому, законі Оукена. Якщо фактичний рівень без-

робіття перевищує природний на 1%, то відставання фактичного ВВП від потенційного обсягу складе 2,5%. Це дозволяє обчислити абсолютні втрати національного продукту, пов'язані з будь-яким рівнем безробіття.

Але такі категорії, як приховане безробіття і тіньова зайнятість не можуть бути виражені за допомогою закону Оукена, тому що вони властиві нашій економічній системі. Слід зазначити, що офіційна статистика не веде облік цих явищ, але це підводна частина «айсберга» зайнятості на вітчизняному ринку праці, яка у кілька разів перевищує фіксований рівень безробіття. За рахунок прихованого безробіття і тіньової зайнятості реальний рівень безробіття набагато вищий, тому і обсяги відставання фактичного ВВП від потенційного в Україні набагато вищі (2,5%). Однак це проблема майбутніх досліджень.

Намагання людини пізнати та зрозуміти закони, за якими регулюється її життя, ніколи не зупинялися. Але, все ж таки, «істина» знаходилася за маревом, що покривало таємницею вищі наміри від усвідомлення матеріального людиною. Тож, усвідомити «істину» здатні лише ті, що мають здібності керувати своєю свідомістю та пізнавати свій внутрішній світ, а не блукати у зовнішньому.

У неусвідомленні матеріальних відчуттів людини і знаходиться «ключ» до розкриття закуліси істини. То хіба можна сумніватися у тому, що той, хто говорить, нічого не зрозумів від пізнаного, а той, хто щось пізнав, не говорить. Пізнане і усвідомлене ще не сформульоване, бо воно не має ще наукового обґрунтування, не матеріалізоване в планах, що наповнюють сенсом всі матеріальні слова і символи.

Але символи — це лише «ключ» до завіси, за якою знаходиться істина. Як правило, завіса так і залишається невідкритою, тому що все, що знаходиться поза нею, залишається непоміченим.

Тож, якщо ми спроможні усвідомити, що усі «ключі», усі матеріальні символи — це лише проява, уявлення, це лише додаток до великого «першого і фундаментального закону» природи і істини, ми зуміємо відтворити уяву, яка дозволить нам проникнути за завісу.

Автентичний учень прочитає і між рядками і оволодіє мудрістю. Тому, у кому живе світло, відповідь мудрість, що занотована в словах і скрижалах.

А слова і скрижалі нетлінні, незнищенні, бо вони наділені високоенергетичною субстанцією стійкості до будь-яких природніх впливів матеріального світу. Іншими словами, їх «атомна структура» зафіксована і не підвласна ніяким змінам. У цьому відношенні, вони порушують матеріальний «закон іонізації». Але вони відповідають тональності хвиль мозку, виокремлюючи відповідну ментальну вібрацію у читача, здатного логічно мислити, матеріалізуючи, таким чином, закодовану інформацію. Системність інформації у словах і скрижалах, як мудрість у вигляді опанованої інформації, вміщує у собі, як основу, надбання минулих цивілізацій.

Мудрість же як масив опанованої інформації про стан минулого примножується у читача, який читає з відкритими очима і світлим серцем, у сотні разів. Читайте — вірте чи не вірте, але читайте. І вібрації вашого мозку відлунням пройдуть у вашій душі.

У цьому суть і сутність Вселенської Гармонії.

Тож, чому ми не керуємося цим законом при розбудові нової України як самостійної держави, чому ми завжди посилаємось на Тараса Шевченка, Лесю Українку, Івана Франко?

На підґрунті власного досвіду, ми розуміємо, що красиві слова не нагодують, красивими словами «ситий не будеш» і здивувати когось красивими словами майже неможливо.

То що ж ми маємо: живемо як живемо, як усі навкруги. Тобто, живемо «за течією», з надією, що нам поталанить більше. А якщо ні — то така вже наша доля. І при цьому кожен вважає себе розсудливою людиною із здоровим розумом.

Але вважатись на те, що все обумовиться саме по собі, є не гідним людини із здоровим глуздом. Тож, треба здобувати здоровий глузд як рівень, який обособлює в собі цілий набір компетенцій, що мотивують здатність людини працювати успішно в різних умовах повсякденного життя, забезпечуючи собі свободу вибору рівня і якості життя.

Отже, щоб жити красиво, слід учитися не красиво говорити, а набувати цілого ряду компетенцій як мотивованих здібностей до виконань цілої низки відповідних видів діяльності. Тільки відповідна праця відтворює красиве і якісне життя. Тож, давайте, будемо вчитися жити красиво.

Сьогоднішня визнає, що інноваційна діяльність у галузі удосконалення технологічної бази для складних саморозвиваючих соціально-економічних систем є одним із стратегічних факторів розвитку, основним чинником стратегії як держави в цілому, так і окремих підприємств різного підпорядкування і форм власності. В основі занепаду і зростання національної економіки лежать не економічні показники і соціальні фактори — вони є похідними, — а техніко-технологічний потенціал виробничих сил [6]. Ось чому головним фактором функціонування складних соціально-економічних саморозвиваючих систем є не статична конкуренція поміж суб'єктами виробництва чи країнами, а потенціал виробничих відносин через конкуренцію з боку нових виробів чи послуг, що базуються на нових технологіях як результату творчого використання сукупного потенціалу суспільства, галузі, підприємства, фірми. Саме інноваційна діяльність через удосконалення, виготовлення, впровадження та використання прогресивного обладнання на підприємствах створює необхідні умови процесам пошуку та розробки новітніх технологій, що, в свою чергу, трансформує виробничі відносини через системи організації виробництва та удосконалені методи управління ним. Таким чином, процеси безперервного та прискореного техніко-технологічного та організаційного оновлення суспільного виробництва через трансформацію виробничих сил є незворотними та мобілізуючими весь інтелектуальний потенціал у відтворенні виробничих відносин.

При цьому слід зазначити, що фізичне спрацювання технічних засобів виробництва відступає на задній план, у порівнянні з моральним старінням втілених в нього знань. На протязі декількох років використання, а іноді вже під час будівництва та створення підприємства, що має випускати обладнання, старіють і техніка, і технології. Процес охоплює не тільки уречевлені в

технологічному обладнанні, у виробничих силах загалом, а й живі знання, носієм яких є творча ініціативна діяльність кожної людини, що не може не позначатися і на виробничих відносинах.

В безперервний цикл оновлення предметно-речових та суб'єктно-особових виробничих сил науково-технічна революція на кожному із своїх переходів трансформує і виробничі відносини. У сьогодення ж вона внесла безпрецедентну інверсію: уперше в історії соціально-економічного розвитку темпи зміни поколінь техніки (виробничі сили) стали стрімко випереджати темпи зміни поколінь працюючих (виробничі відносини), що не може не викликати диспропорції оновлення та розвитку. Тепер вже на протязі життя одного покоління людей, впродовж активної їх трудової діяльності, у передових галузях суспільного виробництва відбувається зміна декількох поколінь техніки, яка суттєво впливає на трансформацію виробничих сил. І цей процес змінює соціально-економічну сутність суспільства, трансформуючи, в свою чергу, і виробничі відносини. Опосередковані і, тим більш, віддалені у часі соціо-суспільні наслідки науково-технологічного розвитку не те, що широкою громадськістю, але й державними інституціями та більшістю науковців, у повній мірі, не усвідомлені. Між тим, проблеми суспільно-економічного реформування як у державі, так і за кордоном потребують нагального усвідомлення та наукового пошуку. Результати наукових досліджень за останні 5-6 років підтверджують, що, не розібравшись в питаннях теорії, не внівши прозорості в поняття економіки, технологічної організації виробництва та управління ним, неможливо розв'язати питання практики удосконалення взаємодії виробничих сил і виробничих відносин [5].

Розглядаючи історико-графічні цикли розвитку суспільства людей, не можливо не помітити, що так, як промислова революція не породила первопочаткові уречевлені засоби виробництва «з нічого» (за умови відсутності зразків), так і науково-технічна революція не створила виробничу силу знань на пустім місці. Але ж, обидві ці, технологічні за своєю суттю, революції поспідовно, крок за кроком трансформували існуючі, як і попередньо необхідні умови виробництва в його відносно

самостійні і визначальні фактори: перша перевтілила ручні інструменти в машини, а первинне ремесло в промислову індустрію; друга, разом з емпіричним знанням і збагаченим досвідом, трансформувала в індивідуальну творчу економічну діяльність системне використання потенціалу інтелекту, без якого практично не можливо ідентифікувати виробничі сили і виробничі відносини. Головним же наслідком цих двох революцій являється те, що вони не тільки передбачили можливості, але й підготували підґрунття для третього переходу — до інтелектуальної революції, сутність якої полягає в використанні першооснови суспільного розвитку — сукупного інтелектуального потенціалу. Такий підхід формує базис нового напрямку філософської думки — філософію соціально-економічних відносин в умовах нестабільності і непередбачуваності динаміки суспільного розвитку. Якщо найбільш опосередковано давати оцінку досягненням у цьому напрямку, то слід розглядати цей підхід з позицій теорії складних саморозвиваючих соціально-економічних систем [4]. Для таких систем притаманним є поняття стану, коли система, її стан обґрунтовується у визначений термін часу й обумовленому просторі. Динаміка таких систем проявляється у зміні її стану внаслідок впливу зовнішнього середовища та властивостей внутрішнього стану у визначений термін. А основними засобами виробництва являються не трудові, матеріальні і фінансові ресурси, а інтелектуальний потенціал людей, їх мозок, який визнано дивовижним, непередбачуваним і неосяжним механізмом суспільного розвитку.

Принципово важливі відмінні властивості функціональних процесів самоорганізуючих систем полягають у тому, що, на тлі одноманітного збільшення чи зменшення параметрів системи, можливі раптові неочікувані зміни її стану. Система зазнає впливу процесів біфуркації, а це вже притаманне катастрофі, що обумовлено нелінійними зв'язками між елементами і процесами.

Звичайно, для відкритих систем з нелінійними зворотними зв'язками подібний, по суті, катастрофічний стан, як правило, значно складніший, ніж звичайний процес біфуркації з дійсно катастрофічними наслідками. Опісля проходження стану біфуркації, подальша

еволюція системи перестає бути однозначною: вона функціонує по одному із значно відмінному альтернативному сценарію. Поведінка такої системи після проходження кордону катастрофи стає парадоксальною, немов би роздвоєною. Причому, в діяльності цих напрямків фундаментальну роль починають набувати випадковості, другосортні фактори, з енергією, подвоєною керуючою інституцією, її людським потенціалом інтелекту [3]. Саме в такому стані знаходиться наша держава, як велика саморозвиваюча соціально-суспільна система, де головну роль відіграють другорядні впливові політичні процеси — партій і окремих політиків. І нічого «гріха потайки тримати», вони сьогодні відіграють головну роль і справляють вирішальний вплив на перехід системи на той чи інший еволюційний, як правило, підроблений, фальшивий сценарій. І відбувається це тільки тому, що в царині критичної точки цим другорядним, надуманим процесам ніщо і ніхто не заважає, а соціально-економічна, політична, культурна система втратила стійкість, вийшла із режиму самоуправління.

У повсякденному житті люди все частіш і частіш зіштовхуються з ситуаціями, які потребують все нового рівня пізнання можливого та усвідомлення необхідного для прийняття кваліфікованих, оптимально ефективних управлінських рішень, від яких залежить гідний вихід із тої чи іншої ситуації. Досвід пізнання можливого та рівень усвідомлення необхідного неможливо визначити кількісними показниками — це більш біоенергоінформаційна субстанція, яка огортає, керує, удосконалює, заставляє жити в любых умовах, доки функціонує програмний комплекс кожного — мозок.

Вивчаючи досвід минулих століть, ми усвідомлено розуміємо, що благополуччя існування кожної країни, її розвиток, а також розвиток тої чи іншої соціально-суспільної формації історично формувався на рівні використання природних, трудових і матеріальних ресурсів у сукупному інтелектуальному потенціалі цих країн. Прогнозуючи майбутнє, ми все частіше переконуємось, що ці ресурси з кожним кроком вперед втрачають своє значення.

Зростає лише сукупний інтелектуальний потенціал суспільства, плюс рівень сукупних знань соціально-

суспільної формації. У сьогоднішні не тільки високорозвинені країни, але й ті, що намагаються ними стати, все більш і більш конкурують не якістю товарної продукції, яка теж має достойне значення, а рівнем сукупних знань суспільства. І саме це стає новим «полем суперечки» як для країн, так і для їх суб'єктів виробництва.

З болем і жалем в душі, високоінтелектуальні вчені України намагаються осмислити те, що не піддається усвідомленню: маючи багатющі природні ресурси, золоті руки працюючих, найбагатші можливості великих інвестицій в розвиток — і бути державою «третього світу», і все це тільки через те, що державою керують низькоінтелектуальні безграмотні себелюби — люди, які ніяк не можуть усвідомити, що вирішальним фактором виживання, стабілізації і розвитку є першокласні виробничі сили на основі новітніх технологій та високо впорядковані виробничі відносини на основі інтелектуального потенціалу і духовності — це наші творчі люди та їх рівень знань.

Для України все залежить лише від уміння направляти в необхідне річище роботу умів — того самого дивовижного і неосяжного механізму, який може швидко і надійно розробляти та запускати у виробництво нові і нові першокласні моделі і виробничих сил, і виробничих відносин, які здатні забезпечити не рух, а стрімкий політ у майбутнє.

Розробляючи на цій підставі соціосинергетичні моделі, у повній відповідності матеріалістичному розумінні історії, ми, водночас, отримуємо можливість враховувати достатньо повну сукупність факторів, роль кожного з яких на тім чи іншим відрізку історичного буття може бути різною, в залежності від конкретних умов. Але в повній сукупності стратегічного бачення вони дозволяють проектувати динамічні моделі соціо-культурного і економічного розвитку. Відтворюючи складний синтез процесів, ми отримуємо можливість реалізації саморозвитку соціально-суспільної системи у повній відповідності філософії розвитку С.Н. Булгакова, згідно з його «Философией хозяйства» [2]: «Зробити справжнім центром еволюційних моделей безпосередньо саму людину, з її творчою самотністю індивідуальністю».

Отже, потрібна методологія, яка дозволяла б програмувати найбільш ефективні сценарії соціо-культурного розвитку, головним критерієм оцінки яких був би інтелектуальний потенціал. Бо уже сьогодні у високорозвинутих країнах сукупний інтелект суспільства складає основну частку національного валового продукту та виступає в ролі головної складової виробничих сил і виробничих відносин. І саме через це проблема створення умов і конкретних механізмів оперативного перетворення сукупного інтелектуального механізму в інтелектуальний капітал як фундаментальної основи розвитку суспільства є надзвичайно актуального, пріоритетного значення державною інноваційною соціо-суспільною задачею. Причому, мається на думці не створення якоїсь інституції управління, а національна ідея всезагальної інноваційності, як «образ думки», який стосується кожного і усіх, інноваційність всього і скрізь на основі уявлення, натхнення, неповторності, творчої ініціативи, інноваційність на основі сукупного інтелектуального потенціалу як технологічної бази зростання та відтворення самого сукупного інтелектуального потенціалу суспільства, його виробничих сил, як технологічної бази виробничих відносин на основі духовності та толерантності. Це означає, що інноваційність повинна бути у більшості аспектів діяльності і не тільки кожного індивідуума, а і всього підприємства, організації, фірми.

Тож, якщо ми маємо намір зрівнятися з високорозвиненими країнами у їх розвитку і обійти їх, ми повинні переглянути своє відношення і до організації виробничих сил, і до управління виробничими відносинами, і до координації темпів зростання і розвитку. Для цього нам необхідна інноваційність на всіх рівнях, слід переглянути усі аспекти нашої діяльності: нашу місію, нашу стратегію, темпи використання, як запозиченого, так і накопиченого власного досвіду, шляхи найбільш раціональної і ефективної роботи. Змістом усього цього є переосмислення того, що і як ми робимо, моделювання нових підходів до нашого життя, створення умов конкурентних переваг, як у виробничих силах, так, ще більше, у виробничих відносинах. Тим більше, що досвід у цьому напрямку є власний.

Необхідно відмітити, що революційні перевтілення соціально-суспільних систем в період їх розвитку виникають періодично на протязі тисячоліть: і коли появлялись електрострум та двигун внутрішнього згорання, і коли появлялись телеграф, радіо, телефон та телевізор, і коли з'явилися оргтехніка, комп'ютер та інформаційні технології, і в періоди розвитку ринкових відносин та ін. І кожен раз суспільство піддавалось серйозним змінам в організації виробничих сил та в системах оперативного управління виробничими відносинами. Причому, організаційна структура виробничих сил завжди розглядалася у якості пасивної статистичної характеристики внутрішнього наповнення системи організації суспільства, що формувалася в період століть його розвитку. При цьому процеси реструктуризації пов'язувалися з реформуванням технологічної бази, впровадженням нових організаційних, інформаційних та управлінських технологій, що суттєво позначалося і на внутрішньому укладі суспільства, на його місці у зовнішньому середовищі, на його зв'язках із зовнішнім середовищем.

Ось тут треба відмітити, що будь-яка організація як соціально-суспільна система, а також організація як технологія, як процеси, має суттєво неоднорідну внутрішню структуру за складом суб'єктів і технологій їх діяльності. Ось чому, однією із основних умов існування, функціонування і розвитку будь-якої організації є наявність загальної цілі її суб'єктів та кожного індивіда цих суб'єктів. Причому, цілі поділяються на дві категорії: організаційні — формальні — і автономні — неформальні (непередбачувані і невизначені). Організаційні цілі саморозвиваючих систем чітко структуровані і проектується на основі місії організації як суспільно-соціальної системи, яка, в свою чергу, трансформується в конкретні цілі суб'єктів системи. І, таким чином, формується розгалужена система цілей: від більш загальних і довгострокових цілей, на верхньому рівні, до більш конкретних і короткострокових — на нижньому. А якщо на базі всієї сукупності цілей, як формальних, так і неформальних, спроектувати багатомірну модель, або поле цілей, де цілі будуть представлені у вигляді векторної

форми, то однорідність, односпрямованість, чи неоднорідність, різноспрямованість, загальної картини може говорити про ступінь конфліктності структури організації.

Аналізуючи функціонуючі соціосистеми, доцільно зробити висновок, що, по-перше, існує поле цілей, на яке потрапляють і реалізуються, як організаційні, так і автономні цілі; по-друге, організаційні цілі піддаються формалізації і проектується у вигляді організаційної технології, а автономні цілі, як правило, є самодостатніми (непередбачуваними і невизначеними), і реалізація їх залежить тільки від інтелектуального рівня. Отже, у разі відсутності сильної системи підтримки формальних цілей системного управління, вільний простір поля цілей заповнюється автономними цілями. Що і відбулося в соціосистемі нашої держави.

Слід підкреслити, що, завдяки спрощеній організаційній структурі, коли ціллю є задоволення потреб більш низького рівня — особистих, а не суспільних, — автономні цілі легше реалізуються, скоріше впроваджуються, але менш ефективні і від них складніше позбавитися, а тому вони виводять організацію на хибний шлях, де система втрачає управляємість.

Таким чином, за відсутності структурування саморозвиваючих складних соціосистем, маємо: по-перше, превалювання автономних цілей над організаційними, що перенацілює увагу з зовнішніх факторів на внутрішні взаємовідносини — система стає менш врівноваженою і менш здатною до реагування на зміни зовнішнього середовища, збільшується вірогідність прийняття не тільки неефективних, а й невірних рішень; по-друге, превалювання силових і переговорних відносин збільшує конфліктність, як окремих індивідів, так і суб'єктів управління, управлінських інституцій і, як наслідок, понижує саму ефективність системи.

По мірі розвитку виробничих сил і виробничих відносин, підвищення життєвого рівня, формування різноманітних потреб людей і переходу їх до внутрішніх ціннісних установок, саморозвиваючі системи мутували, змінювали усталені форми організації та удосконалювали свою внутрішню структуру. У цьому відношенні, слід підкреслити найхарактерніші фак-

тори, що відображали внутрішній характер саморозвитку:

— провідну роль у такому творенні відіграють робітники інтелектуальної сфери, їх сукупний інтелектуальний потенціал; від них у більшій мірі залежить успіх, ніж від власників виробничих сил; вони володіють значно більшою свободою, ніж традиційно найманий персонал; вони, як правило, віддають перевагу праці не на фірму, підприємство чи організацію, а разом з нею, працювати як колеги, а не підлеглі;

— виробнича діяльність суб'єктів соціосистеми перестає бути сукупністю технологічних операцій та окремих технологічних переходів, перевтілюючись в єдиний виробничий процес, в основі якого — інтелектуальний потенціал кожного і всіх; як результат, вирішальні позиції займають спеціалісти з високим інтелектуальним потенціалом, які володіють найбільш повною та адекватною інформацією щодо плину цього єдиного процесу;

— найважливішим елементом, що визначає єдність суспільства, організації, підприємства, фірми, стає не проста матеріальна залежність індивідів, а моральна єдність на основі духовності, яка забезпечується станом взаємної довіри.

Тож, з часом, суспільна формація, як і будь-яка складна соціально-економічна саморозвиваюча система, проходить через сутнісну трансформацію, що обумовлюється різким зростанням сукупного інтелектуального потенціалу в забезпеченні її діяльності, внаслідок чого традиційні фактори власності на засоби виробництва втрачають своє основополагаюче значення, віддаючи пріоритети інтелектуальному потенціалу. За такого підходу, належну оцінку слід надати реальному місцю в економіці розвинених країн високотехнологічним компаніям, для яких технологічний прогрес, завдяки пониженню вартості технологій, підірвав їх позиції. Це призвело до того, що все більше і більше висококваліфікованих спеціалістів знаходять можливість втілення своїх здібностей у невеликих фірмах, що відрізняються високою мірою свободи індивідуальної діяльності, альтернативно традиційному усвідомленню економічної ефективності. Все це приводить до широкого розповсюд-

ження структур малого та середнього бізнесу, які можуть бути організовані з мінімальними інвестиціями і основним надбанням яких є інтелектуальний потенціал та природні здібності їх засновників. Розвиток малого та середнього бізнесу потребує не поєднання основних виробничих сил, а зміни моделі виробничих відносин на основі партнерства творчих індивідуальностей, цілі яких набувають більш неекономічного характеру, а самі вони стають не стільки елементами суспільства, скільки групи. Саме ці утворення організують індивідуальну творчу економічну діяльність не на основі директив чи наказів, не на основі рішень більшості чи навіть консенсусів, а на підґрунті внутрішнього ініціативного погодження цілей та намірів індивідів. Уперше мотиви діяльності виявляються вище, ніж стимули. Це організація діяльності на основі єдності світогляду і духовності кожного, на основі використання інтелектуального потенціалу кожного і всіх у сукупності.

Озирнувшись назад, не має значення як глибоко, віртуально ми побачимо, що благополуччя тієї або іншої соціально-економічної формації історично будувалося на умілому використанні природних, фінансових і трудових ресурсів. Маючи намір заглянути вперед, можна, швидше за все, побачити, що ці чинники вже не так багато означають. Швидше за все, вони перестали бути рушійною силою — нині не можна добитися процвітання тільки за рахунок природних багатств або бути багатим, наростивши банківський капітал. Не можна бути процвітаючою країною і за рахунок збільшення щільності народонаселення. І цьому достатньо прикладів.

Так в чому ж суть знецінення історично підтверджуваних цінностей? Перш за все, чим були або є ці три кити, на яких розвивалася людська земна цивілізація?

Природні ресурси — це компоненти природи, що використовуються людиною. Принаймні, так визначає Великий енциклопедичний словник [1]. Сьогодні справа така, що величезні природні ресурси, які залучаються до сучасної людської діяльності, досягли таких розмірів, що це не просто загострило проблеми їх раціо-

нального використання, але і поставили людство на грань виживання в глобальному масштабі. Про це вже багато сказано, написано, але не знайдено шляхів порятунку або ухвалення кардинальних рішень.

Фінансові ресурси — це створені людиною ресурси у вигляді капіталу, грошових знаків, що використовуються для виробництва товарів і послуг і приносить дохід. На рівні промислових підприємств капітал, фінансові ресурси, — це вся сума матеріальних цінностей, речей, і грошових коштів, що використовуються у виробництві [1]. У банківській сфері — це вартість, в грошовому виразі, що приносить додаткову вартість. Образно кажучи, фінансові ресурси в банківській системі — це гроші «в нікуди». Ось чому кризові явища сьогодення стосуються не суспільства, соціальної формації, а банківської системи, яка баче своє спасіння тільки в пограбуванні інших.

Залишається третій «стовп» — трудові ресурси. На цьому виді ресурсів варто зупинитися детальніше. Трудові ресурси — це «поняття вітчизняної економічної науки, близьке по значенню до економічно активного населення, що враховує працездатне населення, яке володіє необхідним фізичним розвитком, знаннями і практичним досвідом для роботи в народному господарстві» [1].

Історія знає багато прикладів боротьби за те, щоб ми повірили, що всі три види ресурсів і всі багатства суспільства належать народу, і що робочі повинні володіти засобами виробництва. Сьогодні це визнано всіма і у всьому світі. Найімовірніше, що це було завжди. Завжди робочі володіли ними, просто ми, люди, не розуміли цього. Не розуміли, що не тільки і не стільки треба застосовувати мускульну силу, фізичну працю, щоб отримати додаткову вартість. У сучасних умовах, в компаніях і на фірмах розвинених країн від 70% до 85% всього, що робиться людьми, робиться з використанням своїх мізків, тобто, за допомогою їх інтелекту. Світова наукова еліта стверджує, що основним засобом став людський мозок [6].

Всім відома історична фраза Генрі Форда: «Дивно, але як тільки мені потрібна пара робочих рук, я отримую усього робочого на додачу». Звичайно, Генрі Форд

був не правий, він отримував не фізичне тіло, а біоенергоінформаційну систему з дивовижним і незбагненим механізмом управління — людським мозком. Час показав, що ідеально влаштований і абсолютно індивідуальний людський мозок значно перевершує традиційні засоби виробництва — сировину, робочу, фізичну, силу і грошові накопичення. Бо завдяки цій сірій речовині, люди можуть бути винахідливими, вони можуть висувати нові ідеї, ставити нові цілі і розробляти шляхи їх досягнення, міняти правила виробничих і міжособових відносин. Люди можуть бути емоційними і розсудливими, а їх дії зваженими і ефективними. Сьогодні вирішальний чинник — сама людина, її знання і уміння, придбаний досвід і природні навички. І успіх бізнесу, ефективність підприємницької діяльності, результати людських відносин залежать від здібностей, знань і уміння направляти в потрібне русло безальтернативну роботу розумів. Ось чому і природні ресурси, і накопичений капітал, і фізична праця — робоча сила, в історичному визначенні, — втрачають свою значущість. Ось чому все частіше і частіше з вуст державних діячів високорозвинутих країн ми чуємо слова «про війну знань». Ось чому, так звані, і «сімка», і «вісімка» високорозвинутих країн останніми роками так багато уваги приділяє питанням формування єдиного освітнього і наукового простору, створення умов, сприяючих притоці високоінтелектуальних молодих людей і мізків. Курс спрямовано не на перевагу в силі і техніці, а на перевагу в рівні сукупного інтелектуального потенціалу держави.

В даний час багато учених, філософів і соціологів говорять і пишуть про необхідність подальших корінних реформ і різного роду удосконалень у сфері освіти, виховання і підвищення загального соціально-культурного рівня, про невідповідність останніх вимогам природнього розвитку і надмірну технологізацію нашого життя. При цьому мальована багатьма дослідниками картина глобалізуючого миру, з надуманою, так званою, постіндустріалізацією, містить в собі необдуману копійований західний зразок, що свідомо відводить громадську думку від належного обліку реальних фактів непередбачуваної дійсності, що динамічно змінюється.

Утішно лише те, що, у міру того, як початок корінних реформ українського суспільства все більш йде в минуле, вони з сфер політичних дискусій і боротьби суспільних течій переміщуються в сферу наукового дослідження. Це вселяє надію отримати результати аналізу, як взаємозв'язків і взаємного впливу природніх соціально-економічних процесів усередині нашого суспільства, так і непрогнозованих, в соціальному плані, впливів навколишнього середовища.

Із самого початку трансформація багатоукладної соціально-економічної системи суспільного облаштування нашого суспільства стратегічно мислилася як багатогранна мегакомплексна надзадача — подальше підвищення добробуту населення, поліпшення умов його матеріального і духовного життя, розвиток соціально-культурного потенціалу. Один до одного — завдання попередньої суспільної формації.

Рішення цих задач обумовлювалось, в першу чергу, двома групами чисто соціально-економічних проблем: з одного боку, різкою динамізацією, у напрямку соціалізації, зростання продуктивних сил, а з іншої — вдосконаленням господарського механізму у напрямку стабілізації економіки. Що стосується першого, то акцент був зроблений на проведення глибокої структурної перебудови промислового комплексу у напрямку конверсії військового виробництва. Проте, для проведення скільки-небудь осмисленої соціальної політики в умовах глобалізації світової економіки необхідно було забезпечити, як мінімум, 4% зростання національного доходу. А якщо врахувати, що можливостей зростання за рахунок залучення нових матеріальних, фінансових і людських ресурсів також практично не було, то і отримали те, що отримали, — повний розвал промислового комплексу, падіння агропромкомплексу і, природньо, не зростання національного доходу, а його негативні характеристики.

Та все ж, принциповою особливістю кінця XX ст. стала зміна техніко-технологічного підходу в розвитку суспільства соціально-економічним. Мабуть вперше в офіційній риториці, мова зайшла про активізацію людського чинника, підвищення життєвого рівня населення і його духовності як умов трансформації всієї системи

суспільних відносин. Економістам, соціологам і політологам, навіть філософам, бо така постановка зачіпала ментальний рівень народу, треба було ретельніше розібратися з цими установками, наповнити їх конкретним змістом. І на практиці, саме дані проблеми, а зовсім не питання структурних перетворень народно-господарського комплексу встали в центрі економічних дискусій і економічної боротьби.

Були навіть концептуально обґрунтовані нові підходи:

- по-перше, необхідність додання динамізму розвитку продуктивних сил шляхом зосередження інвестиційних ресурсів в пріоритетних секторах економіки;

- по-друге, здійснення трансформації виробничих відносин, зміна суспільно-економічної структури соціальної системи;

- по-третє, необхідність гуманізації системи суспільних відносин, подолання однобокого технократичного підходу до рішення соціально-економічних задач;

- по-четверте, мотивація важливості підвищення добробуту і задоволення зростаючих потреб людей;

- по-п'яте, проведення курсу традиційних представлень трансформації економічної суті суспільної формації;

- по-шосте, загострення полеміки про сутність нетрудових доходів і ролі держави в їх елімінуванні;

- по-сьоме, необхідність використання товарно-грошових відносин як важливого стимулюючого важеля розвитку продуктивних сил.

Можна ще стільки ж привести концептуально обґрунтованих підходів, проте, всі вони носили вельми обережний характер і обов'язково супроводжувались обмовками про змінну природу, як вартісних механізмів, так і виробничих відносин, і неприпустимість сталих товарно-грошових відносин.

Чи було це сенсаційною стратегією? Звичайно, було. Бо і для зарубіжних державних діячів і політологів, і для вітчизняних економістів і соціологів такий поворот в системі суспільних відносин з'явився повною несподіванкою. Інша справа — як надалі розвивалися події і які принципи були узяті в основу цієї стратегії.

Як і сьогодні, так і 10—12 років тому, мовилося і про необхідність вдосконалення системи розподілу по праці, що проявилось в ранній, але поверхневій децентралізації розподільних механізмів, при одночасному різкому посиленні спроб державного втручання в «оцінку справедливості розподілу», і про сутність нетрудових доходів і ролі держави в їх елімінуванні, і про те, що відхилення від існуючих принципів розподілу і господарювання можуть породити і породжують такі негативні явища, як трудова і соціальна пасивність, дармоїдство, моральний нігілізм, приховані форми перерозподілу доходів і благ, при цьому неодмінно присутні посилення на необхідність використання товарно-грошових відносин як важливого стимулюючого важеля розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

І все ж таки, подібні розмови велися і ведуться велими обережно і обов'язково супроводжуються підтекстом природності вартісних механізмів і неприпустимості при використанні товарно-грошових відносин припинення ролі планового початку.

Але суть проблеми — не в цьому. І навіть не в тому, що і в період економічної реформи 1965 р., і під час, так званої, «перебудови» 1985 р., і під час спроби виходу з кризової ситуації 1995 р. базою для подальшого опрацювання теоретичних основ соціально-економічної трансформації суспільної формації була выбрана «теорія господарського механізму», яка була і до теперішнього часу представляє особливий розділ політекономії [5].

Суть проблеми — в тому, що для економістів, які вирости на хвилі широких і відвертих дискусій тих років, подальші роки не стали часом наукового відробітку аргументів і механізмів здійснення майбутніх господарських перетворень. Через це і сенсаційність ухвалюваних рішень, і подальші спроби перетворень і реформування економічної системи не були науково підготовленими і кожного разу «захлиналися» в своїй безпорадності. А політизування суспільної формації, у т.ч., і економічної науки, привело до того, що незабаром була знайдена ідеологічна ніша і всі питання трансформації економічної системи були віддані на відкуп ідеологізованих ортодоксальній політекономії. Природньо, це привело до загальної думки про необхідність «глибокого вдосконалення

господарського механізму». І стали розглядати останній як самостійний об'єкт дослідження, який можна аналізувати і реформувати, решта всіх проблем основ соціально-економічної трансформації суспільної формації залишилася поза увагою учених. Логіка такого концептуального підходу дає деяку свободу аналізу і ухваленню стратегічних рішень, але і накладає жорсткі і потенційно вельми небезпечні обмеження, які неминуче повинні позначатися в майбутньому.

Таким чином, хочемо ми цього чи ні, відбулося явне зрушення у напрямку посилення популістської складової при розробці і здійсненні економічної політики. І перш за все, у формуванні і функціонуванні інститутів влади і того ж механізму управління соціально-економічною складовою. Суспільно-громадська формація увійшла до стану, коли її вище керівництво, інститути державної влади не можуть ухвалювати оптимальні економічно ефективні рішення. Стало модним ухвалювати сенсаційні рішення, що йдуть явно в розріз з настроями громадської думки, що незабаром повинно було і вже позначається на характері і ефективності управління економікою. Суспільство увійшло до стану з нерегульованістю розділення властей. При високій політичній активності населення, що уважно стежить за подіями у владі, і умінні знаходити вихід з будь-яких ситуативних положень, уряд і інші інститути влади кожного разу виявляються заручниками популярності власних поточних, щоденних рішень, навіть якщо вони носять сенсаційний характер, не говорячи вже про сенсаційність їх декларацій і рішень стратегічного характеру.

Більш того, природнім чином трансформується і характер філософії популізму. Наприклад, рішення початку 90-х рр. XX ст. про демократизацію управління економікою були популістські сенсаційними, за своєю суттю. І природньо, руйнівними по своїх наслідках. Але політики, що приймали їх, були упевнені в економічній ефективності подібних заходів, в їх життєвій необхідності і виправданості. До речі, чого «гріха таїти», до такої думки відразу ж прилучилася і велика частина маститих учених економічної науки.

Проте, в другій половині 90-х рр. ситуація різко міняється. Настрої в суспільстві, розчарованому в своїх

очікуваннях швидкого підйому добробуту, зумовили, природнім чином, курс на експансію соціальних програм. При цьому відмітимо, що це все — в умовах бюджетного дефіциту. Але це ж вперше наблизило керівництво держави і ведучих учених до розуміння небезпеки таких сенсаційних стратегій.

А ситуація трансформувалася таким чином: усвідомивши після перших років створення нового соціально-економічного середовища небезпеку дестабілізації економічної системи держави, владні інститути вирішили прийняти заходи щодо обмеження дефіциту бюджету, вибравши для цього стандартний шлях скорочення доходів на соціально-культурні заходи, аж до не виплат «заробітної плати». Це не зачіпало інтереси ніяких впливових груп, структур, індивідів.

Саме такий ситуативний розвиток привів учених-економістів до дуже суттєвого питання, що стало одною з домінант подальшої політики, що істотно зачіпає і соціальну сферу, — в явному вигляді було сформовано завдання про соціальну ціну реформ, що проводилися. З економічної публіцистики про необхідність реформування господарського механізму воно було переведено в площину суспільно-громадську на офіційному рівні. Більш того, з вуст учених чітко прозвучала теза про неминучість хворобливого характеру будь-якої економічної реформи. Було акцентовано увагу на необхідність вироблення ясної програми реформ і, перш за все, швидкого рішення проблеми бюджетного дефіциту, лібералізації економічних постулатів і формування на цій основі конкурентного середовища для вітчизняних товаровиробників.

Але, мабуть, найсенсаційнішою стратегією, що дозволяє в концентрованому вигляді охарактеризувати як політико-економічні процеси 90-х рр. XX ст., так і базис, на основі якого трансформуються ці процеси в перше десятиліття XXI століття, є усвідомлення нових явищ: формування загального конфліктного середовища і опис причин наростання конфліктів. Цей феномен, який захопив кількісно і якісно всі верстви населення, проник у всі сфери суспільного життя і відвів розуми і політиків і учених далеко від головного шляху соціально-економічного розвитку, що пізнаватиметься

не роки, а десятиліття. Бо нормальний природний розум його усвідомити не в змозі.

Все більш ясним стає, що різні соціальні угруповання, що далеко не зводяться до традиційного для офіційної соціології ділення на робочий клас, колгоспне селянство і трудову інтелігенцію, мають далеко не однакові уявлення про перспективи політичного і економічного облаштування знов сформованого соціуму. Проблема, зрозуміло, не зводиться лише до прагнення окремих регіонів стати самостійними, повноправними державними утвореннями (Кримська автономія, Галіція, Донбас) або, тим більше, до особистих політичних амбіцій (Януковича, Тимошенко та ін.), хоча це властиво, повною мірою, і сьогодні. Набагато суттєвішим моментом було і принципово різне розуміння ними перспектив економічних і політичних реформ, майбутнього суспільного облаштування, яке повинне прийти на зміну старому. Всі ці процеси стали зовнішньою формою прояву глибинного конфлікту в сфері перерозподілу влади в умовах природньої трансформації суспільної формації. З ліквідацією вертикалі влади, виникла ситуація інституційної невизначеності.

В результаті боротьби за владу дуже швидко мінялися вагові співвідношення важливості рішень, політичні чинники і аргументи зайняли домінуюче положення, тоді як міркування економічної доцільності відійшли на задній план. Економічні процеси стали заручниками політичних рішень, а економічна політика формується в результаті політичного протистояння. Сенсаційні стратегії набули віртуального характеру.

Так в чому ж суть і зміст сенсаційних стратегій?

Давайте, почнемо з того, що спробуємо визначити первинне і вторинне у виразі «сенсаційні стратегії». Що є «первинне»? Найприблизніше — це рушій, те, що примушує жити, рухатись, до чогось прагнути. Відтак, в нашому випадку, це стратегії. Що таке «стратегії»? Точного визначення поки що ніхто не дав, хоча підходів до цього багато. Давайте, дамо своє визначення: стратегії — це майбутнє. Цілком пристойно. Але майбутнє можливо передбачити лише віртуально. І тільки!

У природі все влаштовано так, що або ви спостерігаєте, як щось відбувається, або визначаєте те, що

відбувається. Так, у вас може при цьому виникнути спокуса розсортувати сприймане — пізнане — на деякі, на ваш погляд, вельми самостійні частини, поділити все на «чорне» і «біле». Але у природі все взаємозв'язано і взаємообумовлено. Еволюція не може мати рацію або не мати рації. Вона просто те, що вона є. Енергію природи можна використовувати для відтворення чогось, але тільки не її самої. Це людині не посильно. Енергія природи просто є! Мобільний зв'язок можна використовувати для переговорів і для ділового або іншого листування. Мобільний зв'язок просто є. А майбутнього не існує. Це лише віртуальне уявлення на основі усвідомлення пізнаного. Майбутнє — детерміноване у просторі та часі наше минуле. Воно не може бути хорошим або поганим. Воно може бути таким, яким ми його створимо!

Майбутнє, скоріше, складається із множини питань, на які все менше і менше стандартних відповідей. Єдина теорія не дає на них відповідей. Миром править різноманіття процесів. І скоріше, питання, їх різноманіття, а не відповіді визначають майбутнє. Звідси висновок: на шляху в майбутнє не варто сподіватися на різноманіття розроблених технологій — вони — минуле. Все, що вони можуть нам дати — це відповіді на наші питання. Якщо ви здатні ставити своєчасні і потрібні питання, питання унікальні, і ставити такі питання швидше за інших — ваше майбутнє гарантоване. Але знайте, що через мить вам доведеться подумати про нове питання, в ім'я стабільності вашого майбутнього. А потім про наступне, бо природний життєвий цикл складається з пізнання можливого, усвідомлення пізнаного і наукового обґрунтування усвідомленого.

Майбутнє неможливо передбачити — його можна проектувати на основі усвідомлення пізнаного, його потрібно створювати! Майбутнє народжується через інновації — не оптимізацією, не вдосконаленням відомого і не за рахунок вивчення суспільного. Майбутнє створюється тотальною інноваційністю!

Що це таке? Це образ думок всіх і кожного, всього і скрізь. І цьому немає кінця. Це щільність сукупного інтелектуального потенціалу. Інновації — це не просто питання застосування чи зміни високих технологій,

машин і процесів. Це сукупність процесів і аспектів діяльності підприємства, організації, регіону, країни в цілому. Це зміни інтелектуального потенціалу кадрового складу і сфери послуг.

Більш того, тотальна інноваційність — це і зміна уваги або неуваги до навколишнього середовища, до постачальників і споживачів вашої продукції або послуг. Відходу від моделі, в якій увага зосереджувалась на одному чи другому, і переходу до моделі, де увага фокусується на досягненні і того, і цього одночасно. Не йдеться про створення умов розумного балансу. Йдеться про пріоритети «крайності», нехтуючи «усередненими» рішеннями.

Нові ролі неминуче вимагають нових знань. Експансія діяльності приводить не тільки і не стільки до необхідності концентрувати всі зусилля на власній компетентності, скільки скорочує час, який є у вас для реалізації власного потенціалу або наданих переваг. У соціальному середовищі, яке функціонує в режимі реального часу, здатність працювати на випередження не має ціни. Якщо у вас є чітке розуміння, що саме складає вашу компетентність, треба діяти із швидкістю світла.

Працювати швидко — це, звичайно ж, не тільки фізичний показник. Це питання кращої організації роботи. У суспільстві, заснованому на знанні, мізки завжди отримують перемогу над м'язами. Бо, на думку вчених різних країн, в процесі суспільних відносин сукупний інтелектуальний потенціал використовується від 5 до 15%. А зараз уявіть собі, що виробничий потенціал був би завантажений на ті ж 5 — 15% [6].

Швидше — це означає вище рівень знань, це означає еластичніше наш мозок, це означає, ви наділені людським розумом. Сьогодні конкурують тільки на основі знань. Але, на жаль, знання недовговічні. Якщо ви їх вчасно не використовуєте, вони стануть даремними. Таким чином, ви або швидкі, або забуті. У нових міжособових і суспільних відносинах, в соціально-економічному аспекті, обмежень за швидкістю немає. Швидкість — це все, це запорука успіху. Необхідність швидкого оновлення — це те, що застосовно до кожного, стосується всіх і кожного в будь-якій сфері діяльності.

Насильство — це спосіб привласнити особисту власність, закон — спосіб перетворити неупорядкований

грабіж на контрольовану продуктивну роботу, право — спосіб поставити закон на службу суперечливим інтересам класу власників, гроші — спосіб придбати право, капітал — спосіб виробити гроші. Далі теорії немає, оскільки унікальність капіталу як виробничого відношення полягає в тому, що він є відношення, що само-відтворюється, є спосіб виробити самого себе.

Так навіть щоось шукати далі? Це питання і погубило — і не лише нас. А в нім-то і міститься прірва помилок.

Уміння організувати роботу на основі новітніх знань — це мистецтво досягнення видатних результатів з використанням сукупного інтелектуального потенціалу на основі потоку творчих ідей.

Які ж критерії спроможності нашої стратегії?

Перш за все, давайте, подивимось, де ми знаходимося. Україна знаходиться в ситуації активної запізнілої модернізації згори, політичним шляхом. Більш того, все виразніше виявляється порочний круг рецидивуючої модернізації як спроби зверху перерозподілити сфери впливу, перегляд актів приватизації державних об'єктів, переслідування не згідно з законом, а силою власті альтернативних дій і т.ін. Це все вимушує постійно знаходити деякий, майже недосяжний, оптимум необхідних темпів економічних і політичних реформ і прийнятної соціальної їх ціни, що може як мати, так і не мати очевидного людського сенсу, соціальних відтінків і історичного майбутнього. Тому це дуже важко зрозуміти, це не сприймається. Визначити зміст, спрямованість цього потоку в цілому практично неможливо.

У природних стабільних процесах інерційні періоди розвитку геометрично співпадають з лінією історичного процесу, що відбувся, де вже не видно окремих відсічених гілок, що не «відбулися». Ці ж, штучно приведені до оптимуму реформи, йдуть наче «під кутом» до основної лінії, оскільки вони наповнені надмірними і хаотичними діями, різноспрямованими по відношенню до тенденції, що склалися.

Звідси, майбутнє як існуючі в суспільній свідомості соціальні цілі не просто суперечливо, але і розірвано, розрізнено, оскільки в суспільстві слабше інтеграція і

воно не набирає необхідної критичної маси загально-прийнятих цінностей [4].

Існування, саме існування, великого достатньо кваліфікованого і недостатньо організованого для захисту своїх інтересів робочого класу і селянства є прикладом непередбачуваності нашого майбутнього, де або економічний розвиток України буде успішним — а для цього є у нас і достатні природні ресурси і трудові ресурси, і могутні інтелектуальний, науковий і технологічний потенціали, високий рівень індустриального розвитку — або подальше зволікання, через загальну боротьбу за владу, і, за ним, подальше зубожіння викличуть непередбачувану поведінку і тих, хто працює, і безробітних, результатом якого може бути тільки соціальний вибух або диктатура влади.

Ця непередбачуваність підсилюється масштабами національно-культурної неоднорідності соціальної форми, що ще більше ускладнює і без того слабку керіваність соціумом, збільшенням економічних обмежень на розвиток промисловості, сільського господарства і підприємництва, відсутністю, до недавнього часу, збалансованого податкового кодексу, висмокченням ресурсів сільського господарства — трудового і виробничого потенціалів села, — зниженням до мінімуму і дискредитацією людського чинника. Особливості культури, система норм і цінностей нашого суспільства, його рівень духовності важко оцінити однозначно.

І все ж таки, не дивлячись на таку слабку привабливість стану, в якому ми знаходимося, чи є у нас якийсь шанс на його поліпшення? Так, є. Виходячи з результатів досліджень, в цілях виходу з процесу запізнілої модернізації, слід здійснити в найкоротший часовий відрізок ряд заходів соціально-економічного, політичного і організаційного характеру.

Основні з них наступні:

— По-перше, мобілізація соціального потенціалу суспільства, тобто, сукупного інтелектуального потенціалу соціуму, енергії населення. Це може бути успішним тільки у випадку, якщо формуються і розвиваються мотиви соціально-економічної діяльності. У всьому світі вважається, що найбільш ефективною в даній ситуації є підприємницька мотивація. Соціальна форма

цієї мотивації — приватний інтерес. Він заснований на не жорстко пов'язаному з трудовими відносинами і умовами праці способі отримання доходу і на, найбільш сильній, накопичуваний перевазі — приватній власності на засоби виробництва.

Труднощі, що виникають при такому способі мобілізації соціального потенціалу, пов'язані, в першу чергу, з тим, що розвинена, тобто, ефективна і соціально прийнятна, підприємницька мотивація формується зовсім не відразу. Більш того, її первинні форми бувають малоефективними через сильну залежність від іноземного капіталу та від місцевої державної бюрократії, орієнтації тільки на надприбуток, через схильність обертати грошові накопичення в нерухомість, майно, а не в капітал, або переводити і зберігати останній в зарубіжних банках, що інвестує розвиток інших держав, а не своєї власної. Наголошується переважання на перших етапах самокорисливих інтересів, підступності, насильства, розмивання норм суспільної поведінки, корупції, фаворитизму.

І все ж таки, зусилля мобілізації соціального потенціалу суспільства повинні бути спрямовані не на боротьбу з цими труднощами, не на викорінювання їх з свідомості соціуму, а на формування в цій свідомості як класичних ознак соціального підприємництва — раціональності відношення до світу цінностей і норм, правил поведінки, високого рівня домагань, готовність до ризику і повної відповідальності за свою долю, тобто, відмова від соціальної захищеності, — так і, найбільш яскраво виражені, сучасні ознаки — високої політичної і соціальної культури, економічної освіченості і професійної компетентності, правової свідомості і високого рівня знань.

— По-друге, створення гнучкої і динамічної соціальної структури: формування і розширення середніх верств населення, середнього класу соціуму як постійного природнього джерела економічної активності, збільшення їх ролі в суспільстві — як у сфері економічної так і політичної.

Наголос тут необхідно ставити на створенні стійкого соціального консенсусу між різними соціальними групами, між працедавцями і працівниками, між

державою і підприємцями, між державою і профспілками, між підприємцями, працедавцями, і профспілками, між приватним і державним та регіональними секторами економічної діяльності. Особливе значення може набувати при цьому використання культурних і національних традицій: сумлінності, працьовитості, відповідальності, образу мислення і дисципліни, що нам не позичати ні у кого.

Проте, для вирішення завдання соціального консенсусу вирішальну роль грає розвиток політичної культури, свого роду, культури громадянськості, прояв якої важливий при активній участі мас у формуванні політичних і економічних рішень стратегічного плану. При цьому передбачається, що політична культура не тотожна політичній системі. Політична культура — це система сприйняття і пізнання індивідом соціально-політичного миру, своєрідна інформаційна база для локальних і стратегічних оцінок цього світу і визначення свого місця і ролі в соціально-політичних процесах, формування здібностей орієнтації і оцінки політичних рухів.

Саме розвиток культури громадянського суспільства на даному етапі є однією з основних мотивацій мобілізації соціального потенціалу.

— По-третє, формування правової свідомості соціуму і законодавчої бази. Як показує зарубіжний і сучасний вітчизняний досвід, найскладніше і найважче формується саме правова свідомість. Політична активність виникає достатньо швидко. Потреба в економічній компетентності формується значно повільніше, оскільки, з одного боку, без неї якийсь час ще можна обійтися, з іншого боку, наш народ не звик рахувати — за нього все це виконувала держава. Тому раціональне відношення до своєї індивідуальної діяльності найчастіше порушується неконтрольованим прагненням до самоствердження, до перевищення самооцінки, насторожено-агресивним відношенням до найманої праці, до його організованої соціальної активності.

Правова свідомість громадян високорозвинутих держав базується на законодавчій базі, федеральних і відомчих актах. Правова свідомість вітчизняних підприємців часто будується за типом «подвійної моралі»: у якихось соціальних відносинах закон і «правила гри»

дотримуються, в інших — як-то, в гонитві за прибутком, збагаченням — ні або не обов'язково. Така правова необов'язковість, звичайно ж, пов'язана з тіньовим походженням їх ініціативної економічної діяльності. Природньо, що такий зв'язок є соціально небезпечним через активне використання методів лобіювання, корупції, економічного насильства і інших видів протиправної і соціально несхвалюваної поведінки, що залучає до своєї сфери всі великі маси людей. Крім того, «тіньові» вдачі, привчаючи до надприбутка, не дають підприємницькій мотивації стати по-справжньому економічно ефективною.

У будь-якій високорозвиненій державі створена законодавча база, яка не тільки захищає підприємницьку діяльність, але і сприяє використанню результатів НДДКР на користь всієї економіки, для чого формуються механізми їх реалізації в адміністративно-організаційному, інформаційному і технічному аспектах.

— По-четверте, формування і активізація колективістської мотивації мобілізації соціального потенціалу суспільства, соціуму. Як правило, в основі цього завдання лежать цінності колективного інтересу і відповідальності, громадського обов'язку і соціальної рівності в процесах ініціативної творчої індивідуальної економічної діяльності.

Колективний інтерес може бути побудований на тій системі матеріальної і моральної винагороди, яка жорстко прив'язана до трудових зусиль колективу на основі цінності ініціативної індивідуальної економічної діяльності кожного і суспільної колективної власності, що складається з сукупності індивідуальної власності. Більшість західних соціологів і вітчизняних економістів вважають колективний інтерес, на відміну від приватного інтересу, менш природньою, але сильнішою формою економічної зацікавленості. Та все ж, багато хто концентрує увагу на пошуку тих форм суспільної власності, які могли б створювати справжню колективність, але з яскраво вираженою індивідуальністю, гарантованою правовою захищеністю. Йдеться про такий тип соціальних відносин, який формує колективний інтерес з яскраво вираженою індивідуалізацією як ефективним мотивом суспільної економічної діяльності.

Психологічні передумови для цього у нас мають глибоке соціальне коріння, і вони з покоління до покоління, з минулої соціальної формації до нової формації тільки міцніють. За роки нашої складної історії розвитку сформувався стійкий монолітний тип мотивації, який не укладається ні в класичну північноамериканську схему, де мотивація «досягнення», заснована на індивідуалізмі, протиставляється мотивації «приналежності», ні в японський тип, де все ж таки превалюють індивідуальні акценти, оскільки для найбільш ефективних наших працівників характерні, скоріше, безпосередньо колективістські, ніж індивідуалістичні орієнтації.

— По-п'яте, створення ефективного механізму управління природнім посиленням соціальної диференціації суспільства. Це відбувається, перш за все, за рахунок посилення стихійних процесів при розподілі і перерозподілі соціальних благ. І це ж пов'язано з неминучим, в умовах радикальних змін в економіці, відставанням соціальної інфраструктури, з необхідністю заморожування зарплати, зростанням інфляції і безробіття, що приводить до об'єктивної необхідності в серйозному скороченні соціальних програм.

Створюється ситуація посилення стихійної неконтрольованої диференціації, оскільки такий контроль може перешкодити накопиченню капіталу, збільшенню вкладень в економічний розвиток, підвищенню економічної активності в цілому.

Само по собі, зростання нерівності розглядається як негативний, такий, що дестабілізує суспільство, чинник. Тому потрібні ефективні важелі дії не тільки на збільшення соціальної диференціації, але і на можливості її зниження, яке відбувається через багато процесів: структурних змін в економіці; науково-технічного розвитку, що відкриває нові економічні можливості; зростання рівня утворення населення, що полегшує вертикальну мобільність суспільства; активної перерозподільної політики.

Проте, цей процес не відбувається автоматично, просто услід за економічним зростанням. Велике значення має соціальна політика держави, політичний чинник в цілому. І дуже важливим стає процес виникнен-

ня і посилення соціал-демократичних і соціалістичних партій і рухів як захисників інтересів найманої праці, високооплачуваного робочого класу, що, перш за все, формується.

— По-шосте, створення механізму цілеспрямованого державного регулювання процесу зовнішньоекономічної взаємодії і його наслідків.

Посилення соціальної напруги відбувається через те, що суспільство переглядається «вибірково», тільки там, де це вигідно інвестуючій країні або фірмі, або міжнародній фінансовій організації. Тому міжгалузєва, міжрегіональна, міжшарова нерівність збільшується. Причому, держава-боржник, як правило, не має можливості успішно блокувати виникаючу через це соціальну нестабільність, компенсуючи нерівність. А міжнародні організації-кредитори або інвестори висувають як прямі вимоги відмову від державного регулювання доходів і цін.

Крім того, іноземний капітал може активно виступати з місцевими державними елітами проти місцевих підприємців, так само, як і з останніми — проти перших. І в тому і в іншому випадку важко досягти необхідного для стабілізації і мобілізації соціального потенціалу консенсусу в суспільстві, інтеграції його сил.

— По-сьоме, створення ефективної системи оперативного управління процесами мобілізації соціального потенціалу, формування гнучкої соціальної структури і взаємодії, як із зовнішнім середовищем, так і з внутрішнім соціальним середовищем.

Якщо управління не справляється з нестабільністю, не знаходить компромісів для постійно змінних інтересів різних груп, що стикаються, не контролює ситуацію, воно виходить з під контролю, виникає соціальна криза, основні прояви якої — недовіра до соціальних інститутів, держави. При тотальній кризі з-під контролю управління виходить вся соціально-економічна система і її структура.

Соціальна криза — це слідство, хоча, разом з тим, і причина некерованості соціальної системи, неефективності функціонування соціальних інститутів. У цих умовах насильство стає все більш поширеним засобом вирішення соціальних проблем, вирішення соціальних

конфліктів, відстоювання групових і індивідуальних інтересів.

Виходячи з логіки і базової мотивації сьогоднішньої української влади, тобто, владної команди, не дивлячись на її різноманітність і приналежність різним партіям і течіям, з їх мільярдним доларовим станом, вже сьогодні доводиться вирішувати три життєво- і глумуютьворюючих питання:

— як легалізувати свої гігантські накопичення, що знаходяться в інших державах і інвестують чужий розвиток;

— як створити надійну систему, що дозволяє інвестувати власні засоби у власні або державні справи;

— як уникнути надмірної недружньої уваги правоохоронних органів своєї держави, США і Євросоюзу до гігантських накопичень, створених у той час, коли офіційна зарплата ніколи не перевищувала 50 тис. \$ на рік.

А якщо врахувати, що українська державність увійшла до нового етапу свого розвитку — юність позаду, починається непростий період зрілості — то від них буде потрібно якісно вищого рівня відповідальності, стратегічної далекоглядності і здатності сформулювати довгострокову доктрину розвитку. Доведеться узяти на себе повну відповідальність за реалізацію в найближчі 5-10 років деяких системоутворюючих політичних, економічних і соціальних програм — від легітимації об'єктів приватизації до промислової модернізації — з метою якісного зниження енергоємності виробництва і технологічного їх оновлення, що зажадає поставити загальнонаціональні інтереси над приватними.

РОЗДІЛ III

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СКЛАДНИХ САМООРГАНІЗУЮЧИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

У якості складної самоорганізуючої соціально-економічної системи розглянемо, з одного боку, населений пункт, місто, а з іншого — промислові підприємства, що формують соціально-економічну систему.

Місто — це населений пункт, жителі якого зайняті, як правило, поза сільським господарством. Віднесення населеного пункту до категорії «місто» оформляється в законодавчому порядку. При цьому критерій чисельності населення міста розрізняється, наприклад, від 250 жителів в Данії до 30 тис. в Японії та 50 тис. жителів в Україні. Перші згадки про місто відносяться до 4—3-го тис. до н.е. Найбільше відомі стародавні торгові, ремісничі центри: у Месопотамії — Ур, Вавілон; у Єгипті — Мемфіс, Фіви; у Індії — Мохенджо-даро, Хараппа; у Греції — Спарта, Афіни. У 9-10 ст. н.е. найбільшим містом у центральній і північній Європі був Київ (~ 50 тис. жителів), в цей час у Лондоні і Парижі мешкало менше 20 тис. людей. У XI-XII ст. н.е. найбільшими крупними містами Європи стали Венеція, Флоренція, Рим, Париж, Лондон, Кельн, Київ, Новгород та ін.

Сучасні міста класифікують на 5 головних категорій: малі (до 50 тис. мешканців), середні (50—100 тис.), великі (250—500 тис.), найбільші (500 тис.—1 млн) та міста-мільйонери (більше 1 млн жителів). У 2000 р. у світі налічувалося близько 310 міст-мільйонерів, найкрупніше Шанхай (без передмість 14,6 млн жителів). У багатьох крупних містах виникають міста-супутники⁵.

Часто міста та міста-супутники об'єднуються, утворюючи міську агломерацію, яка може бути об'єднана у мегалополіси.

Міська агломерація — компактне просторове угруповання поселень (головним чином міських), об'єднаних

⁵ Місто-супутник, місто або селище міського типу, яке розвивається поблизу крупного міста і становить з ним єдину систему.

в одне ціле інтенсивними виробничими, трудовими, культурно-побутовими і рекреаційними зв'язками. Виділяються: моноцентрична міська агломерація — з одним містом-центром, яке підпорядковує своїй дії решту всіх поселень, розташованих в його приміській зоні, в, так званий, зовнішній, периферійній зоні міської агломерації (передмістя, міста-супутники та ін.), і багато перевершує їх за своїм розміром і економічним потенціалом; поліцентрична міська агломерація — з декількома взаємо-зв'язаними містами-центрами⁶.

Мегаполіс (від греч. *megas*, *megalu*, великий, і *polis*, місто), найбільш крупна форма розселення, що утворюється в результаті зрощення великого числа сусідньої міської агломерації. В даний час більше прийнятий термін мегаполіс.

Пригородні зони — території, що прилеглі до міст і знаходяться з ними в тісній функціональній, культурно-побутовій і інших взаємозв'язках. Приміські зони особливо розвинені навколо крупних міст і є частиною міської агломерації. У приміських зонах крупних міст розміщуються передмістя, міста-супутники, зони відпочинку, сільськогосподарські угіддя.

Пригорода — населені пункти в безпосередній близькості від міста, що мають тісні зв'язки з ним. Нерідко передмістя — периферійні частини міста, що офіційно не включаються в його межі. Входять в приміську зону.

Урбанізація (франц. — *urbanisation*, англ. — *urbanization*, від лат. *urbanus* — міський, *urbs* — місто), процес посилення ролі міст і розповсюдження специфічно міської культури і способу життя в розвитку людства. Це багатогранний і багаторівневий процес, який охоплює географічні, соціально-економічні, демографічні і культурні зміни. У вужчому розумінні, що традиційно вживається в статистичній демографії, урбанізація — це зростання міст, особливо великих (понад 1 мільйон жителів), підвищення питомої ваги міського населення в країні, регіоні, світі (урбанізація населення).

⁶ Конурбація (від лат. *con*, разом, і *urbs*, місто): 1) міська агломерація поліцентричного типу, має як ядра декілька, більш-менш, однакових за розміром і значущістю міст, за відсутності явно домінуючого; 2) синонім міської агломерації.

Згідно даних експертів Організації Об'єднаних націй, частка міського населення (на 2005 р.) складала: у Європі — 73%; в Азії — 31%; в Африці — 32%; Північній Америці — 75%; Латинській Америці — 72%; в Австралії і Океанії — 71%; у економічно розвинених країнах світу (на початок 3-го тис.): США — 77,7%; Канада — 79,2%; Німеччина — 87,9%; Великобританія — 89,4%; Франція — 75,7%; Республіка Корея — 82,9%; Японія — 79%; Китай — 38%; Росія — 73%; Україна — 68%; Білорусія — 69,9%; Молдова — 40,9%.

Кількість міст з населенням більше 100 000 жителів складала: США — 219; Канада — 36; Німеччина — 84; Великобританія — 129; Франція — 36; Республіка Корея — 64; Японія — 220; Китай — 335; Росія — 169; Україна — 44; Білорусія — 14; Молдова — 4.

До 2030 р. більше 60% людства житиме в містах⁷, при цьому у 1900 році в містах жило тільки 13,6% населення планети. Весь урбаністичний ріст в наступні 25 років відбуватиметься в країнах, які розвиваються. В розвинених країнах урбанізація залишиться на тому ж рівні й можливо піде на спад. Прогнозуєма чисельність населення розглянутих країн до 2015 р. буде складати (у тис. жителів): США — 321 225; Канада — 34 419; Німеччина — 80 673; Великобританія — 60 566; Франція — 61 892; Республіка Корея — 50 631; Японія — 127 522; Китай — 1 410 217; Росія — 133 314; Україна — 43 335; Білорусія — 9 664; Молдова — 4 152.

Термін «урбанізація» з'явився в 1867 в Іспанії. Урбанізація в соціально-філософському значенні є перехід від традиційного суспільства до якісно нового типу — індустріального й постіндустріального. Зростання міського населення здійснюється за рахунок утворення міст, міграції і перетворення сільських поселень в приміські, або в міста. У деяких країнах найбільші міста діють як «магніти», які притягають не тільки населення сільської місцевості (традиційне джерело), але й мігрантів з інших міст та країн, зокрема, нелегальних. Характерна також маятникова міграція, коли населення передмість і околиць щодня їздить в крупні міста на роботу. Приріст населення у великих містах завжди

⁷ Валеологія. Наука третього тисячоліття. №№11–12, червень 2008.— С. 5.

нижчий, ніж в середньому в країні (деякі демографи навіть називають мегаполіси «чорними дірками»). Спосіб життя у великих містах схожий у всіх країнах світу, тому урбанізація є важливою ланкою глобалізації.

Концентрація населення і економічної діяльності створили сприятливі умови для розвитку науки, техніки і промисловості. Взаємозв'язані процеси індустріалізації і урбанізації починаються з промислової революції кінця 18 ст. У 1800 р. в світі налічувалося 45 млн городян, або 5,1% від 0,91 млрд жителів, в 1900 р. — 225 млн, або 13,6%, у 1950 р. — вже 0,73 млрд, або 28,9%. В ХХІ ст. з 6 млрд земель майже кожен другий проживає в містах. За два останніх сторіччя промислового розвитку населення планети зросло в 6 разів, а міське — в 70 разів! Міське населення подвоювалося майже кожні 38 років.

В процесі світової урбанізації виділяються якісні етапи:

— перший (локальний) етап охоплює країни Західної Європи і Північної Америки, що промислово розвиваються, з кінця ХVІІІ ст. до початку ХХ ст. Так, серед жителів Англії і Уельсу в середині ХІХ ст. городян було 50% (в світі — 6,3%), а на початку ХХ ст. — вже 75%. За рахунок урбанізації на Заході частка городян у всьому світі виросла з 5,1% до 13,6%. Цьому сприяло панування Великобританії і низки європейських країн над колоніальними народами з їх величезними територіями. У ХІХ ст. число городян в світі збільшилося на 180 млн;

— другий (планетарний) етап почався із затвердженям імперіалізму, вивозу капіталу, промислового і міського розвитку більшості регіонів світу. Він охоплює 1900-1950 рр. За 50 років ХХ ст. городян стало більше на 0,5 млрд. Цей етап характеризується розвитком в основному великих міст (100 тис. люд. і більше). Якщо в 1800 р. було 65 великих міст, 1900 р. — 360 великих міст, то в 1950 р. — 950 великих міст. Другий етап розвитку міст з'явився прологом до «міської революції», тобто, сучасній урбанізації другої половини ХХ ст.;

— третій (глобальний) етап почався в другій половині ХХ ст. і органічно пов'язаний з НТР, під впливом якої на новий якісний рівень розвитку вийшло не тільки

промислове виробництво, але і численні невиробничі галузі, сфера послуг. Сучасна урбанізація характеризується переважним розвитком великих (понад 500 тис. жителів) і мільйонних міст і є одним з чинників глобалізації світу. У розвинених країнах вона набуває характеру процесів формування мегаполісів, агломерації і конурбації. Індустріалізація і неконтрольоване зростання привели до різкого погіршення екологічного стану у великих містах, боротися з яким змогли тільки найбагатші країни світу. Заходи по обмеженню промислових викидів і боротьба за «чистий» транспорт почалися в 1950-х рр. У зв'язку із загостренням соціально-екологічних проблем в промислових і найбільших містах розвивається еволюційна й фінансова криза, що приводить до територіальної деконцентрації і переходу городян в передмістя (субурбанізація) і навіть спади чисельності населення (дезурбанізація). Це відбувається з 1970-х рр. в США, Канаді, Великобританії, Франції й набагато перевищило економічно розвинені країни. Якщо в 1950 р. в Азії була зосереджена 1/3 городяни світу, то зараз близько 1/2. Помітно посилюється південно-східно-азіатський вектор світової урбанізації, особливо швидко росте «міська маса» Китаю й Індії і прилеглих до них країн Східної і Південної Азії.

Процес урбанізації зараз знаходиться на етапі катастрофічного прискорення концентрації населення в великих і мільйонних містах та їх агломерації. Якщо в 1800 р. на планеті був тільки Лондон з числом жителів більше 1 млн, в 1900 р. — 10, в 1950 р. — 78, в 2000 р. — більше 400 мільйонних міст, то в 2010—2015 рр. стане не менше 80 міст з населенням більше 4 млн людей, в яких проживатиме вже кожен четвертий житель планети.

При збільшенні частки городян в країні до 70—75% темпів урбанізації різко сповільнюються та відбувається якісна зміна міського соціального середовища, більшість населення знаходять роботу у сфері послуг.

Демографи ООН виділяють мега-міста з населенням 8 млн і більше жителів. Якщо в 1950 р. їх було два (Лондон і Нью-Йорк), в 1970 р. — 11, в 2000 р. — понад 20, то в 2015 р. очікується 33, причому на країни, що розвиваються, доведеться 27, або 4/5 всіх

мегаполісів. Вже зараз більше 30 «суперміст» мають понад 5 млн жителів кожен. У найбільш розвинених країнах світу сформувалися унікальні високоурбанізовані смуги. Смуга Токіо-Осака в Японії включає 130 міст, охоплює 1/9 територій країни. Тут проживає більше половини її жителів — понад 60 млн людей. Тут зосереджене 4/5 всіх зайнятих в промисловості і проводиться близько 90% валової продукції Японії.

Серед високоурбанізованих країн (понад 80% городян) виділяються: у Європе — Великобританія, Швеція, Німеччина, Данія, Франція, Нідерланди; у Північній Америці — США, Канада; у Австралії і Океанії — Австралія, Нова Зеландія; у Азії — Ізраїль, Японія.

Історія словянських міст має важливі відмінності від Західної Європи. Перш за все це були торгові і адміністративні центри. Стародавню Київську Русь в скандинавських сагах називали країною міст — Гардаріки. До часу монгольського нашествия в 1230 р. налічувалося близько 300 міст. Вони були столицями крупних об'єднань феодальних князівств, приватно-власницькими, садибами-замками, сторожовими фортецями. Найбільш великими були Київ, Новгород, Чернігів, Рязань, Володимир, Смоленськ. Мережа міст Київської Русі, що склалася до 13 ст., розташовувалася по торгових річкових і сухопутних шляхах. На початку 18 ст. на міста (посади) доводилося 3% населення, причому значна його частина «вправлялася міськими роботами». Початок урбанізації в царській Росії можна віднести до початку XIX ст., коли городян стало більше 4%. До середини XIX ст. їх частка зросла до 8%, а по перепису 1897 р. — більше 13%, що відповідало середньосвітовому рівню. Якщо в XIX ст. міське населення царської Росії збільшилося на 9%, то за півтора десятиліття (1898—1913 рр.) промислового розвитку — ще на 5%, досягнувши 18%. У 1913 р. населення царської Росії складало 159,1 млн людей, з них селян — 131 млн. Під час революції і громадянської війни з міст почався значний відтік населення, зростання міст припинилося. У 1926 р. частка городян в населенні складала 18% (на рівні 1913 р.), але з початком індустріалізації і колективізації почалося їх неухильне зростання: у 1940 р. — 33%. Темпи урбанізації перевершували в 2—3 рази

показники західних країн в відповідні періоди. З 1950 р. по 1989 р. міське населення збільшилося на 120 млн — по суті, з'явилася додатково ще одна країна, що не могло не викликати серйозних проблем соціально-економічного характеру. Змінився і рід занять сільського населення. Якщо в 1926 р. для 93,6% всього населення села джерелом існування було сільське господарство, то до 1990-х рр. — тільки для половини. До моменту розпаду Союзу в агломерації було зосереджено 4/5 городян. Можна відзначити і спроби обмежити зростання великих міст і здійснити перехід до єдиної планової системи розселення з опорою на розвинені міста. Характерним був і процес руралізації — насичення міської культури сільською, традиційною, за рахунок мігрантів із села.

Міське населення на кінець 1991 р. складало 109,7 млн люд., або 74%, а сільське — 39 млн, або 26%. У 1926 р. у великих містах (понад 100 тис. люд.) проживало біля 36% городян, в 1959 р. — 49%, в 1999 р. — 67%. У 1991 р. було 285 великих міст. Особливо швидко росли мільйонні міста: у 1959 р. їх було 3, в 1970 р. — 10, в 1980 р. — 20, 1991 р. — 22. З 1959 по 1991 р. населення міст-мільйонерів зросло з 14,7 до 39,6 млн люд., або з 10,1 до 22,3% від міського населення країни.

Зараз по частці городян (майже 69%) Україна знаходиться на середньоєвропейському рівні. На Україні кількість міст з населенням більше 100 000 жителів перевершує 50 міст у яких середня кількість чоловіків на 100 жінок не перевищує означку 87%.

До 1990-х рр. відбувався процес класичної урбанізації — збільшувалося міське населення і скорочувалося сільське. З початку 1990-х рр. наступив новий етап. Кількість міських поселень скоротилася більш ніж на 10%, чисельність міського населення — на 3,5%, а частка міського населення — на 0,9%. Це схоже на субурбанізацію на західному світі, коли переважний розвиток отримує найближче оточення міст.

В Україні ознаки субурбанізації проявляються навколо Харкова, Донецька, Дніпропетровська, Одеси. В цілому, у 1980—1990 рр. спостерігалась дезурбанізація, тобто, скорочення міст, яка була пов'язана з системною соціально-економічною кризою. З 1990-х рр. утворення

нових міських поселень практично припинилося і частка городян почала скорочуватися. Почався процес «розповзання» великих міст, зростання і впорядкування в них сфери послуг⁸; загострилися проблеми суспільного і соціоприродного розвитку, особливо екологічні, житлово-комунальні і транспортні. Урбанізація міст стала важливим чинником і ланкою глобалізації міст.

Глобалізація — процес посилення взаємозв'язку світу, всезростаюча дія на соціальну й економічну дійсність окремих країн, різних чинників міжнародного значення: економічних і політичних зв'язків, культурного й інформаційного обміну та ін. В кінці XX ст. глобалізація досягла нового рівня, який дозволив говорити про глобалізацію як основне, визначаюче явище сучасної епохи. Життя більшості людей планети знаходиться в переважаючій залежності від процесів, які йдуть поза їх країною. Після розпаду Союзу в 1991 р. у сучасному світі утворився економічний та інформаційний простір, який почав функціонувати по спільних законам капіталістичних країн.

Глобальний ринок привів до розподілу праці в масштабах всієї планети. Виникла «світова фабрика», зв'язана товарними потоками і глобальними інформаційними системами. Управління «світовою фабрикою», здійснюють, не завжди договірні дії високорозвинутих країн Заходу — США, Англія, Німеччина — та Сходу — Китай, Японія й Південна Корея. Багато виробництв цих країн винесено в середньорозвинуті індустріальні й напівіндустріальні країни, якомога ближче до джерел

⁸ Сфера послуг: 1) сукупність галузей економіки, продукція яких виступає у вигляді послуг, це невиробнича сфера; 2) торгівля, громадське харчування, послуги з виробництва і ремонту різної продукції народного споживання (одягу, взуття, предметів господарського призначення та ін.). В 90-х рр. частка зайнятих працівників в сфері послуг у країнах Європейського співтовариства складала більше 66%. Невиробнича сфера, умовне найменування галузей, результати діяльності яких набувають переважно форми послуг; соціальна інфраструктура суспільства. Зазвичай, до невиробничої сфери відносять: житлово-комунальне і побутове обслуговування населення; пасажирський транспорт; зв'язок (по обслуговуванню організацій і невиробничої діяльності населення); охорону здоров'я, фізичну культуру і соціальнезабезпечення; освіту; культуру; мистецтво; науку і наукове обслуговування; управління з органами правопорядку, охорони, безпеки життєдіяльності; громадські організації.

сировини. Як правило, джерела сировини в цих країнах розташовані в регіонах, які лише переходять від традиційного до індустріального суспільства. В результаті виявилось, що жодне з сучасних суспільств не може існувати ізольовано, тому що в цьому випадку уривається весь ланцюжок економічних зв'язків⁹.

Глобалізація несе погрози і жителям високорозвинутих країн Заходу і Сходу, оскільки міжнародні корпорації переносять своє виробництво в країни третього світу з дешевшою робочою силою, де можна нав'язати важчі умови праці. Негативні наслідки глобалізації викликають протести з боку зростаючого антиглобалістського руху в розвинених країнах.

Глобальні засоби міжнародної інформації зробили світ як ніколи взаємозв'язаним — за допомогою електронних мас-медіа можна оперативно отримати інформацію про події на іншій стороні Землі. Повідомлення про терористичний акт в Африці здатен негайно викликати зростання цін на нафту на Нью-Йоркській фондовій біржі, від коливань на якій залежать ціни на нафтопродукти в світі й, особливо, на Україні.

Справжня революція відбулася в інформаційному просторі з впровадженням і підключенням до глобальної мережі Internet, що дозволило спілкуватися в реальному часі людям, що знаходяться у найвіддалених кутках Землі. Глобальне інформаційне спілкування привело до великого взаємопроникнення культур планети, швидкого розповсюдження досягнень технології, створило нові можливості для сумісного вирішення різними країнами найважливіших світових проблем, перш за все — екологічних. Глобальна економіка має незворотну дію на клімат, і лише спільними зусиллями країн світу можна понизити руйнівні наслідки цього процесу.

Глобалізація — взаємопротилежний, амбівалентний¹⁰ процес, що має як негативні, так і позитивні наслідки для населення різних країн світу, у т.ч., й населення України. До амбівалентних позитивних

⁹ Глобалізація.

¹⁰ Амбівалентність (від лат. *ambo*, обидва, та *valentia*, сила), подвійність переживання, коли один і той же об'єкт викликає у людини одночасно протилежні відчуття, наприклад, любові і ненависті, задоволення і незадоволення; одне з відчуттів іноді піддається витісненню і маскується іншим.

наслідків глобалізації в Україні можемо віднести: посилення іноваційних процесів у розвитку підприємств; об'єднань різних напрямків діяльності в умовах розвитку процесів децентралізації й диверсифікації; посилення конкуренції, у т.ч., при інтернаціоналізації будівельної й транспортної галузі, зв'язку і сфери послуг; наявності доступної інформації, завдяки мережі Internet, для вивчення сильних і слабких сторін діяльності; вирішення організаційно-економічних проблем управління якістю як першочергових завдань досягнення ефективності суспільного виробництва; потребу в постійному поліпшенні й удосконаленні систем управління якістю, у т.ч., якості корпоративного управління, орієнтованого на стимулювання еволюції підприємств й сталого розвитку міст.

Наведені амбівалентні позитивні складові наслідків глобалізації дозволяють нам розглядати глобалізацію як один із конфігураторів¹¹ чинників сталого розвитку міст. Але без знань історії проблеми та змістовного поняття кризи в призмі економічного погляду неможливо створити ефективну проблемовирішуючу систему. Розглянемо економічне поняття кризи, а потім історичний метод розвитку міст.

Система світового глобального ринку дуже нестійка. Будь-який збій спричиняє глобальні, загальносвітові потрясіння. Так, за останні двадцять років світова економічна криза повторюється вже втретє. Перша — в Польщі, Болгарії, Україні, Росії та ін. у 1989—1991 рр. Друга — у тихоокеанському регіоні в 1997—1998 рр., що призвела до фінансових потрясінь в Індонезії, Бразилії, Росії, Україні. Третя — світова економічна криза 2008 р., яка принесла соціально-фінансові потрясіння для всього населення Землі. На думку фахівців, такої кризи не було за останні 60—70 років.

Розглянемо трактування категорії криза. Криза походить від грец. *crisis*, розв'язання, переломний пункт, результат, який характеризує глибокий розлад, різкий перелом, період загострення протиріч в процесі розвитку якої-небудь сфери людської діяльності. Енциклопедичне

¹¹ Конфігуратор чинників — набір мінімально необхідних чинників, необхідних для повного опису системи. Категорія системного аналізу.

трактування кризи: 1) різкий, крутий перелом в чому-небудь, важкий перехідний стан (наприклад, духовна криза); 2) гостре затруднення з чим-небудь (наприклад, з виробництвом або збутом товарів); 3) важке положення в економіці¹².

Кризи підрозділяються на економічні, політичні, соціальні, фінансові, грошово-кредитні, біржові, аграрні, тієї або іншої економічної, соціально-політичної системи, світової валютної системи та ін. У сучасних умовах все більш відчутно на розвиток людської цивілізації впливають екологічні, паливно-енергетичні, мінерально-сировинні кризи.

В аспекті економічної науки, яку ми розглядаємо як сукупність економічних наук — історії господарства, історії економічної думки, управління виробництвом, економічної статистики, фінансів і кредиту, економіки праці, економіки галузей господарства та регіональної економіки та ін., — криза — найважливіший елемент механізму саморегулювання ринкової економіки. Кризою визначається межа, а також дається стимулюючий імпульс до розвитку економіки. Це має відношення до того, що, по-перше, криза знецінює основний капітал і, тим самим, створює передумови відновлення виробничого механізму. По-друге, криза примушує оновлювати основний капітал відповідно до технічної бази, умови для технічної бази визначає науково-технічний прогрес. Основний капітал синхронно оновлюється в масштабі всієї економіки за рахунок морального, технічного зносу і динаміки науково-технічного прогресу. Відомо, що зміна ринкової кон'юнктури сприяє доповненню нерівномірності масового відновлення основного капіталу (стрибкоподібні відновлення). По цій причині реальний циклічний процес обумовлюється оборотом основного капіталу, науково-технічним прогресом, а також зміною кон'юнктури в ринковій економіці. Держава за допомогою свого антикризового регулювання економіки змінює форми управління, в яких виявляється економічна криза. Глибина економічної кризи піддається відносному зменшенню, змінюються (в бік зменшення й стабілізації) кризові показники.

¹² Кризис экономический. Большая экономическая энциклопедия.— М.: Эксмо, 2008.— С. 323.

Глобальна соціально-економічна криза економіки держави переходить в короткострокові кризи галузей — структурні¹³. Мікро-кризи різного спрямування (структурні, часткові, проміжні, загальні) є звичайним явищем на кожній фазі циклів економічної еволюції.

Зміна цінового механізму в кризовому стані проявляється в зниженні чутливості цін при кризовому звуженню ринкового попиту та збільшення чутливості цін при зростанні попиту. Рух цін в сучасній економічній кризі в Україні характеризується протиборством двох напрямів: підвищувального, який пов'язаний з діяльністю крупного капіталу і держави, і знижувального, який породжується циклічним скороченням місткості ринку. Енциклопедичне трактування економічної кризи: порушення в ході розвитку економіки; виявляється в абсолютному падінні виробництва, недовантаженні виробничих потужностей, зростання безробіття, порушеннях в грошово-кредитній, валютно-фінансовій сферах та ін.¹⁴

Але, в той же час, економічна криза є фазою відтворювального циклу економіки держави. Цикл — сукупність усіх явищ і процесів, які цілком зробили своє коло розвитку за певний проміжок часу. Цикли економічні — це періодично повторювані в плині довгих років підйоми, які повторюються протягом довгих років, і спади економічної ділової активності, які відмінні один від одного за часом дії в економіці та за інтенсивністю, але їх загальна тенденція спрямована до економічного зростання. Перша ідея концепції циклічного розвитку в історії людства була досліджена китайським істориком Сима Цянь в роботі «Історичні записи» (150 р. до н.е.). Він стверджував, що історія людства та управління в державах еволюціонує циклічно. Ідея циклічного розвитку — зробивши деяке коло, люди в управління й громадському житті повертаються до тих же джерел. На початку 1920-х рр. російський вчений М.Д. Кондрат'єв запропонував застосовувати у економічній прак-

¹³ Економічні кризи можуть бути галузевими, структурними, що охоплюють декілька взаємозв'язаних галузей, регіональними, що охоплюють декілька областей одного регіону, національними, світовими.

¹⁴ Економічна криза.

тиці поняття «довгих хвиль із складовими економічними циклами», які повторюються кожні 60 років¹⁵. Ці економічні цикли довгострокового характеру одержали назву — цикл Кондрат'єва або довгі хвилі Кондрат'єва. Подальший розвиток еволюції економіки в поєднанні з інноваційною діяльністю та економічними циклами зробив Й. Шумпетер. Еволюційну економіку він пов'язує з новаторською діяльністю в циклічній формі розвитку. У роботі «Економічні цикли» (Business cycles), яка вийшла в 1939 р., він спробував встановити залежність між трьома типами циклів — тривалими М.Д. Кондрат'єва, 50—60 років, класичними К. Жюгляра, 10—15 років і короткими Дж. Кітчина, 40 місяців¹⁶. Всі типи циклів Шумпетер так чи інакше пов'язував з впровадженням нововведень — інноваціями. Проте інновації, вважав він, не відбуваються рівномірно, вони здійснюються ривками, гронами). Проте крупні новації, які забезпечують підприємцві-новаторові високий прибуток, спричиняють грону зв'язаних нововведень. Починається бум. Такий період процвітання поступово себе вичерпує, помилки і прорахунки народжують серію банкрутств, прибутки падають. Настає депресія — до нових відкриттів, доки нові сміливці не зроблять зусилля по їх впровадженню в життя. Цей процес «творчого руйнування» Шумпетер вважав за життєвизначальну межу економіки капіталістичного розвитку. Теорію інноваційних циклів розвивали Ю.С. Яковець і С.Ю. Глаз'єв.

Економічний цикл складається із наступних фаз: кризи, депресії, поживавлення, підйому (рис. 3.1).

Фази економічного циклу й загальний тренд

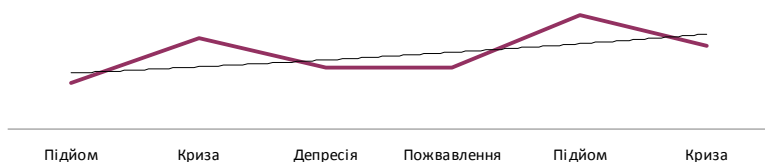

Рис. 3.1. Фази економічного циклу — від кризи до кризи

¹⁵ Цикл Кондратьєва. Большая экономическая энциклопедия. — М.: Эксмо, 2008. — С. 749.

¹⁶ Й. Шумпетер.

Головною фазою є фаза кризи, з якої починається весь циклічний процес і на якому він закінчується. Фаза кризи містить основні характеристики суперечності процесу циклічного відтворення.

Фазою кризи є різкий збій, який відбувається за рахунок прогресуючих диспропорцій. На даній стадії циклу спостерігається скорочення попиту і надмірна пропозиція. Труднощі, що виникають при організації повноцінного збуту, сприяють скороченню виробництва і зростанню безробіття. Зниження купівельної здатності населення ще більше ускладнює збут. Всі економічні показники скорочуються. Відбувається падіння рівнів заробітної плати, прибутків, інвестицій, цін. Внаслідок омертвіння капіталу у вигляді нереалізованих товарів, підприємства відчувають нестачу грошових коштів для поточних платежів, тому швидко росте плата за кредит — ставка позикового відсотка. Курси цінних паперів падають, настає хвиля банкрутств, масового закриття підприємств. Криза завершується з настанням депресії.

Фазою депресії, або застою, є фаза у якій настає певна стабілізація. Падіння макроекономічних показників — ВВП, обсягу промислової продукції і інших показників зупиняється. Ціни, заробітні плати, безробіття стабілізуються на певному рівні. Ставка позикового відсотка знижується, оскільки ділова активність невисока і попит на гроші відносно невеликий.

Фаза поживавлення — це фаза, яка характеризується періодом повільного економічного зростання після деякої стабілізації. Ця фаза економічного циклу, як правило, не буває яскраво вираженою, з різким і чітким початком, але на цій фазі всі економічні показники, які відображають стан економіки, отримують тенденцію позитивного зростання. Поступово збільшуються ціни, зайнятість, заробітні плати, прибутки, ставка позикового відсотка. Поживавлення переходить у фазу підйому.

Фаза підйому — зростання всіх макроекономічних показників. Зростання цін покривається зростанням заробітної плати і прибутку, весь сукупний обсяг виробництва споживається, збільшується попит, збільшується рівень зайнятості населення. Трудові ресурси в

країні і регіонах є в обмеженій кількості. Це лімітуючий чинник майбутнього розвитку виробництва. Фаза підйому, як правило, досягає свого піку, максимального рівня; інша назва фази підйому — процвітання економіки. Економіка привертає у виробничий процес додаткові ресурси, зокрема, трудові, чим сприяє зростання цін і витрат. Спостерігається народження прірви між попитом і пропозицією. Далі знову розгорається чергова криза.

Економічна криза в державі виявляється в надвиробництві товарного капіталу, зростанні нереалізованої продукції, перенакопиченні виробничого капіталу, зростанні безробіття, недовантаженні виробничих потужностей, перенакопиченні грошового капіталу та його відтоку із банківської сфери, збільшенню кількості не вкладених у виробництво грошей за рахунок психологічного відтоку депозитних вкладів й соціальної недовіри громадян до діяльності банків. Як результат — різке зниження інвестиційної діяльності та відсутність у підприємств оборотних коштів. Підсумковий результат економічної кризи — зростання виробничих витрат, падіння цін, прибутків, зниження заробітної плати, пониження життєвого рівня населення.

На наш погляд, необхідно ввести в практику аналізу спаду економічної кризи й кризових показників, по-перше, поняття економічного лізісу (від грец. *lysis*, розкладання, розпад), як поступового відступу економічної кризи (як в медицині хвороби) в плині повільного зниження і згасання кризових симптомів і покращення економічних показників. По-друге, поняття якісного управління економічним лізісом шляхом системи державного програмно-цільового управління економічним лізісом, зокрема, регіонального, а також якісного управління лізісними проектами. По-третє, методологією¹⁷ з методологічною базою у напрямку розвитку теорії економічного лізісу може виступати, як аналог, система державного управління регіональним розвитком,

¹⁷ Методологія (від грец. *methodos*, шлях дослідження, теорія, і *logos*, вчення): 1) вчення про принципи структуроутворення, логічної організації, засобах діяльності; 2) принципи організації методів, їх узагальнення в научній трактовці (наприклад, методологія управління, методологія стратегічного планування та ін.).

як формуюча обов'язкові вимоги до цільових програм економічного лізісу щодо основного інструменту регіональної політики подолання економічної кризи [4].

Саму теорію економічного лізісу можливо класифікувати як розділ фундаментальної науки, предметом якого є тенденції, закономірності й механізми, по яким здійснюються економічний лізіс в різних фазах економічних циклів (в плинні повільного зниження і згасання кризових симптомів та покращення економічних показників, прогнозування можливих змін і підготовки необхідних засобів з ціллю подолання можливих варіантів кризи з найменшими витратами).

На першому етапі впровадження програм і проектів якісного управління економічним лізісом необхідно проаналізувати ситуаційний економічний потенціал регіону, держави як сукупну здатність галузей народного господарства виробляти промислову й сільськогосподарську продукцію, здійснювати будівництво, перевезення вантажів, надавати послуги населенню.

На другому етапі необхідно визначити ситуаційну залежність економічного потенціалу міст, регіону й країни в плинні кількості трудових ресурсів і якості їх професійної підготовки, обсягу виробничих потужностей промислових, виробничих можливостей, наявності необхідних ресурсів, ступеня розвитку й потенціалу галузей, іноваційних можливостей впровадження досягнень науки і техніки та ін.

Чисельність працездатного населення розглянутих країн на 2005 р. складало (у тис. жителів): США — 140 900; Канада — 16 400; Німеччина — 41 900; Великобританія — 29 700; Франція — 27 100; Республіка Корея — 23 000; Японія — 66 700; Китай — 753 600; Росія — 73 811; Україна — 22 360; Білорусія — 4 300; Молдова — 1 340. Це можливі цифри межі використання працездатного населення для виконання програм і проектів економічного лізісу.

Якісне управління програмами й проектами економічного лізісу повинно початися з уточнення принципових позицій щодо вирішення проблеми економічного лізісу в цілому: 1) визначити місце програм і проектів у системі державного управління економічним лізісом та регіональним відродженням і розвитком; 2) сформу-

лювати обов'язкові вимоги до програм і проектів управління економічним лізісом, як до основного інструменту регіональної політики; 3) установити дотримання чіткої логіки побудови лізісних програм і проектів; 4) урахувати необхідність багатоваріантної розробки програмних і проектних заходів в умовах прямої ресурсної невизначеності; 5) розробити методики оцінки лізісних програм і проектних можливостей реалізації пріоритетів регіональної політики й обґрунтування доцільності конкурсного, експертного відбору програм; 6) розробити техніко-економічні методики оцінки інноваційного упередження розвитку інфраструктури міст в лізісних програмах і проектах; 7) організувати якісну організацію реалізації й контроль за ходом виконання, результативністю й ефективністю лізісних програм і проектів; 8) підвищити й персоніфікувати відповідальності за реалізацію лізісних програм і проектів (на цей час ніхто державними програмами на регіональному рівні персонально не керує й не відповідає [4]); 9) організувати системної координацію між лізісними програмами і проектами різного рівня та різної спрямованості.

Можливо гіпотетичне припущення, що головна перешкода для реалізації державної політики економічного лізісу (подолання кризи) на місцях буде полягати у вкрай слабкій фінансовій базі міст і регіонів. Однак не меншою проблемою є відсутність дієвих програмних і проектних розробок з розв'язання пріоритетних проблем економічного лізісу в кожній окремій області, містах і населених пунктах України. Вважаємо, що такі програми упереджено доцільно мати у випадку, якщо вони підкріплюються державним лізісним фінансуванням. Однак більш істотним є сам факт організації на місцях роботи з розробки стратегічних програм і проектів економічного лізісу на перспективу та створення місцевих лізісних фінансових капіталів.

Програмно-цільовий системний підхід до вирішення регіональних проблем економічного лізісу варто розглядати як інструмент, який одночасно забезпечує як формування регіональної політики економічного лізісу в цілому, так і його реалізацію у вигляді конкретних програм і проектів різного рівня і призначення. Ядром програмно-цільового системного підходу є цільове

програмування. Під цільовим програмуванням розуміємо — програмно-цільові методи планування і управління, при яких місія й цілі плану погоджуються з лізісними ресурсами за допомогою програм. Ці методи відображають застосування системного підходу й засновані на формулюванні цілей економічного розвитку, їх розподілу на підцілі все більш дробного характеру й виявлення ресурсів, необхідних для їх узгодженої реалізації.

Цільовий метод використовує апарат теорії графів, особливістю якого є побудова двох графів — «дерева цілей» і «дерева ресурсів». На рис. 3.2 представлено граф «дерева цілей» підприємства. Після проведення відповідних розрахунків виявляються ключові програми, на які потрібно направляти найбільшу кількість наявних ресурсів та ресурсів для подолання прогнозованої кризи.

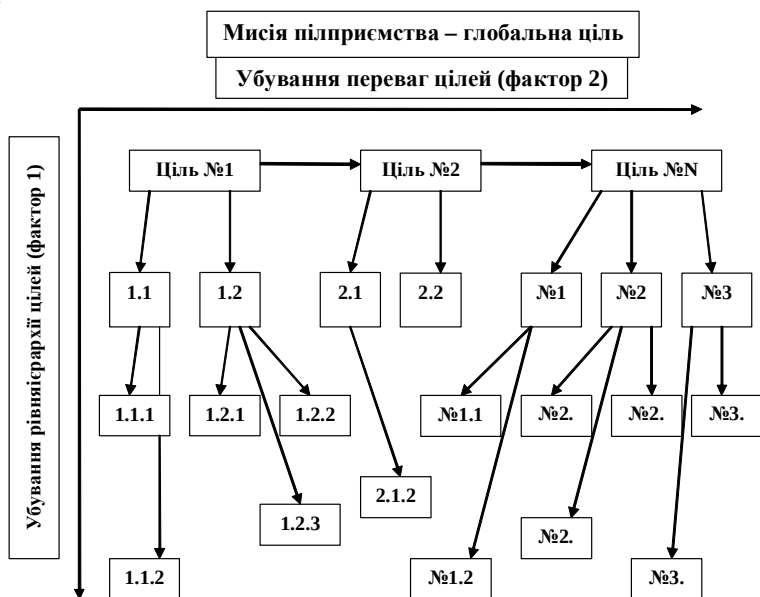

Рис. 3.2. Модель дерева цілей підприємства

Оцінка і вибір можливих варіантів програм і проєктів проводяться за різними критеріями (мінімум витрат або часу на реалізацію програми або проєктів при

фіксованих кінцевих показниках та ін.) за допомогою спеціальних прийомів (наприклад програмних матриць та системи проблемовирішуючих сценаріїв та ін.) [5].

В умовах політичної і соціально-економічної кризи державна й регіональна політика економічного лізису може бути реалізована лише при поєднанні концепції розв'язання державних і регіональних проблем шляхом конкретизованих заходів централізованого регулювання територіального й державного розвитку. При нестачі бюджетних коштів практично в усіх регіонах України, зазначені регулятивні заходи економічного лізису — програми і проекти, повинні здійснюватись за найбільш пріоритетними напрямками з максимізацією інноваційної діяльності й використання фінансових лізисних резервів.

Інноваційна діяльність й використання фінансових лізисних резервів в програмах і проєктах економічного лізису, в основному, ґрунтується на теорії інновацій. Коротко про теорію інновацій. Вона є розділом фундаментальної науки, предметом якої є тенденції, закономірності і механізми, за якими здійснюються інновації — нововведення в різних сферах діяльності людей.

Основоположником теорії інновацій є Й. Шумпетер¹⁸ (1883—1950 рр.), який продовжував розвиток ідей М.Д. Кондрат'єва (1892—1938 рр.). У 1960—1970 рр. істотний внесок в розвиток теорії інновацій внесли Р. Менш, А. Кляйнкнехт, А. Анчишкін та ін. економісти. Теорія інноваційних циклів міститься в роботах Ю.С. Яковця, С.Ю. Глаз'єва.

Суть теорії інновацій полягає в застосуванні науково-технічних знань і досягнень задля підвищення ефективності діяльності людини в певній сфері.

Розрізняють інновації: виробничі (технологічні), тобто, ті, які націлені на виробництво нового, вдосконаленого блага або на використання ефективнішої технології; управлінські; екологічні; воєнні; соціально-політичні; державно-правові; духовної сфери (культура, освіта, наука, етика, ідеологія, релігія).

З погляду новизни і значущості, виділяють: інновації базисні; інновації поліпшуючі, які сприяють розповсюдженню нових поколінь техніки; мікроінновації,

¹⁸ Й.Шумпетер. Большая экономическая энциклопедия. М.: Эксмо, 2008.— С.758.

які покращують деякі показники вже випускаємої продукції й виробничих та управлінських технологій; псевдоінновації, націлені на часткове поліпшення застарілої техніки і технології.

Виділяють інноваційні цикли різної тривалості: середньострокові; довгострокові; наддовгострокові.

Існують хвилі базисних інновацій, що створюють першооснову нового технологічного устрою, за Шумпетером, Кондрат'євим. Інноваційнім хвилям передують хвилі інноваційно-технологічної кризи. Базисні інновації в циклах інноваційно-технологічної кризи є базою переходу від депресії до пожвавлення, і як наслідок, до інноваційного економічного підйому.

Тільки в такій організаційній формі, на наш погляд, яка б забезпечувала встановлення й реалізацію місії держави в економічному лізісу, конкретних цілей в галузях економіки, відбору й прозорості виконання найбільш результативних першочергових дій та можливість контролю за використанням лізісних капіталів і результативністю заходів якісного управління економічним лізісом, можливе перетворення й перехід фаз економічної кризи та економічного лізісу в фазу пожвавлення економічного розвитку міст. Передумови такого розвитку міст доведені історією людства.

Деякі дослідники називають містами вже ранні поселення епохи неоліту, зародження яких відбувалося 12—10 тис. років назад. Їх мешканці займалися землеробством і ремеслами. Такі поселення як Ієрихон в Палестині, Чатал-хююк в Малій Азії (нині на території Туреччини), Джармо (нині Ірак) розвинулися в міста. Археологічні дані свідчать про їх роль як ремісничих і торгових центрів, іноді релігійних. З виникненням держави (Єгипет, Месопотамія) міста набувають адміністративних функцій, сприяючих їх розвитку. Для навколишніх (а часто і вельми віддалених) общин міста стали центром тяжіння і розповсюдження цивілізації. Більшість міст старовини розвивалися в самостійні держави. До 4—2-го тис. до н.е. міста існували в Месопотамії, в Єгипті і в долині Інду. Серед них шумерські: Ур, Лагаш, Ніппур; а потім Аккад, Ашшур, Вавілон — в Месопотамії; Мемфіс, Фіви — в Єгипті; Мохенджодаро і Хараппа — в басейні Інду. Крупні річки викори-

стовувалися як для іригації навколишніх земель, так і як транспортні артерії. Вже в цей період міста часто мали водопровід і каналізацію, квартали, зведені по єдиному плану. Міста цього періоду були релігійними центрами.

Міста-держави (поліси) фінікійців, критян і греків виникали в основному на морському побережжі. В результаті грецької колонізації (воєнна й соціально-фінансова кризи) поліси розповсюдилися на багато районів Середземномор'я і Причорномор'я. Полісна система характерна також для міст Італії. Після завоювань Олександра Македонського (воєнна й соціально-фінансова кризи, криза духовної й етичної самозвеличувальної величі Олександрів) були засновані нові міста, причому відповідно до тих, що склалися в уявленні людства про «ідеальне місто» (Антіохія, Олександрія, Сельюкція). У державах еллінізму поліси втрачали політичну самостійність. Рим, завойовуючи італійські поліси (воєнна й соціально-фінансова кризи поневолених країн), також позбавляв їх політичній самостійності, але зберігав деякі привілеї для союзників. Розквіт античних міст пов'язаний з греко-римською епохою. У різні періоди Афіни налічували до 200 тис. жителів, Рим — до 700 тис., Константинополь — до 500 тис., Олександрія — до 350 тис., Карфаген — до 150 тис. жителів.

Завойовуючи території в Європі й створюючи воєнні й соціально-фінансові кризи для корінних народів, римляни засновували тут свої міста, які виконували в основному адміністративні функції. Велика частина міст сучасної Західної Європи заснована римлянами.

В період занепаду Римської імперії (4—5 ст. н.е.) під набігами варварів (політична, воєнна й соціально-фінансові кризи Римської імперії) чисельність міст падає, часто населення переходить до занять сільським господарством. Загальний занепад ремесел і письменності позначився насамперед на містах. Проте більшість міст зберегла свою економічну роль. У феодальному суспільстві приріст міст йшов в основному за рахунок переселенців. Кожний кріпосний міг знайти свою свободу, проживши в місті рік і один день. З розвитком феодалізму міста Західної Європи стали центрами державної влади і розвитку культури, архітектури, реме-

сел і торгівлі, в них зародився і торговий, і заємний (лихварський) капітал.

Якісний стрибок в розвитку западно-європейських міст відбувся в XI—XII ст. з настанням періоду розвинутого феодалізму. У той час відбувався інтенсивний процес відділення ремесел від землеробства (технологічні кризи й технологічний розвиток). Значна маса сільського населення почала концентруватися у ремісничо-купецьких центрах (процеси урбанізації й глобалізації міст). Швидке зростання міст почалося в Італії, Нідерландах, Франції, Германії, Англії; особливо тих, в яких концентрувалися посередницька торгівля і ремісниче виробництво, адміністративно-політична, культурна і релігійна діяльність. Розвинулося міське право, яке закріпило привілеї городян і міське самоврядування. Але права міст майже повсюдно урізувалися з розвитком абсолютизму (соціально-управлінська криза). Аналіз і дослідження еволюції розвитку міст України історично-економічним методом ще чекає своїх дослідників.

Теоретичні аспекти організаційно-економічного розвитку міст, як базових центрів інфраструктури економіки України, вимагає більш широкого застосування методів комплексної економічної оцінки сталого розвитку міст — методу визначення рівнів економічного і соціального аспектів розвитку міст, методу визначення комплексності, спеціалізації, структурних зрушень сталого розвитку міст та інше, тобто, по суті застосування оптимізаційного принципу багатоцільового вибору.

На сьогодні проблема оптимізаційного багатоцільового вибору має виключно важливе значення. Це обумовлено тим, що постійно зростає роль і складність практичних проблем, які в сьогоденні вирішуються методами дослідження операцій. Традиційними скалярними (однокритеріальними) методами оптимізації неможливо вирішити ці проблеми. Особливо важко з їх допомогою дати відповідь на багато запитань, які виникають при розробці складових організаційно-економічних рішень формування і функціонування багатокритеріальних інфраструктур сталого розвитку міст. Тільки багатоцільова оцінка і вибір створюють передумови для розробки ефективної методології вирішення цих проблем,

дають досліднику або розробнику організаційно-економічних проблем формалізований апарат, який адекватно вирішує складні проблеми сталого розвитку міст.

Складність багатоцільового вибору заключається в першу чергу в протиріччі критеріїв. Звідси виникає необхідність використання деякої схеми розумного компромісу [4, 5], який дозволяє покращити якість рішень, що приймаються, за всіма локальними критеріями — полідімensionальних показників ефективності (показників, що мають різні міри та сильні і слабкі шкали вимірів).

Найбільш відомим критерієм успіху рішення, що приймається, є адитивний критерій оптимальності, запропонований Д. Бернуллі [6], що має аналітичну залежність:

$$K_{oli} = \left\{ \frac{\alpha_i}{\max \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n \overline{X}_{ij}} \right\}, \quad (3.1)$$

де $\overline{X}_{ij}$ — значення j -го показника для i -го варіанту;
 α_i — порівнювальні варіанти організаційно-економічних рішень по формуванню параметрів інфраструктури сталого розвитку міст;

n — кількість варіантів, які повинні бути розглянуті в системі сталого розвитку міст.

Критерій сформовано на основі, так званого, принципу справедливої абсолютної уступки. Векторний критерій зведений до узагальненого (скалярного, складового) критерію оптимальності. Таким чином, багатокритеріальна задача зводиться до однокритеріальної, яка відносно легко вирішується.

Обов'язковою умовою використання адитивного критерію оптимальності є чинники, які враховуються, по одній шкалі. Це досягається шляхом нормалізації показника ефективності. При цьому використовується умова, що всі показники ефективності однаково важливі.

Якщо показники ефективності не різнозначні, тобто, відомі величини значимості цих показників q_i , то кращий варіант можна встановити за формулою середньовиważеного успіху рішення, яке приймається і має вигляд:

$$K_{02i} = \left\{ \frac{\alpha_i}{\max_i \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n q_i X_{ij}} \right\}, \quad i = \overline{1, m}; \quad j = \overline{1, n}, \quad (3.2)$$

де q_i — коефіцієнт вагомості j — го показника.

Перетворену матрицю оцінок результатів, які очікуються, можна визначити за формулою

$$\overline{X}_{ij} = \frac{1}{X_{ij}} : \max \frac{1}{X_{ij}} = \frac{\min_i X_{ij}}{X_{ij}} = \frac{X_i^{\min}}{X_{ij}}, \quad (3.3)$$

де $X_{j*} = \max X_{ij}$. При цьому $0 \leq \overline{X}_{ij} \leq 1$.

Нормалізація матриці здійснюється за наведеною вище формулою в тому випадку, коли всі члени матриці рішення (Р) максимізуються. Перевагою цього способу нормалізації є те, що всі значення показників переворюються лінійно, так, що відносна величина їх однакова.

Якщо в матриці прийняття рішення Р використовують вартісні (мінімізуємі) показники, їх значення можна визначити за формулою

$$\overline{X}_{ij} = \frac{1}{X_{ij}} : \max \frac{1}{X_{ij}} = \frac{\min_i X_{ij}}{X_{ij}} = \frac{X_i^{\min}}{X_{ij}}, \quad (3.4)$$

оскільки в цьому випадку кращим є менше значення показників.

Однак при вирішенні ряду організаційно-економічних задач сталого розвитку міст, формування параметрів раціональних інфраструктур міст цих показників недостатньо і необхідне вирішення низки додаткових задач і виконання певних умов. Особливо важливо відмітити той випадок, коли для порівняння вибирається декілька варіантів і значення показників, які порівнюються, а вони є різнорідними, тобто, значення одного показника варіюють в досить широкому, а значення другого — в дуже вузькому діапазоні (інтервалі).

За принципом ентропії, встановлюючи залежність організаційно-економічних показників й основна увага приділяється інтервалу варіації показника. Чим інтервал варіації показника більше, тим його значимість при порівнянні варіантів вище. Таким чином, всі типи показників, які мають широкий інтервал варіаційних значень, одержують високий бал значимості. Поняття ентропії в інформаційну теорію ввів Р. Шенон [7]. Ентропія розглядається як міра невизначеності випадкової величини. Питання використання ентропії для вибору управлінських рішень розглядається в роботах [8—10]. Ентропію можна використати для визначення вагомості показників ефективності [11, 12]. Блок-схема такого алгоритму наведена на рис. 3.3.

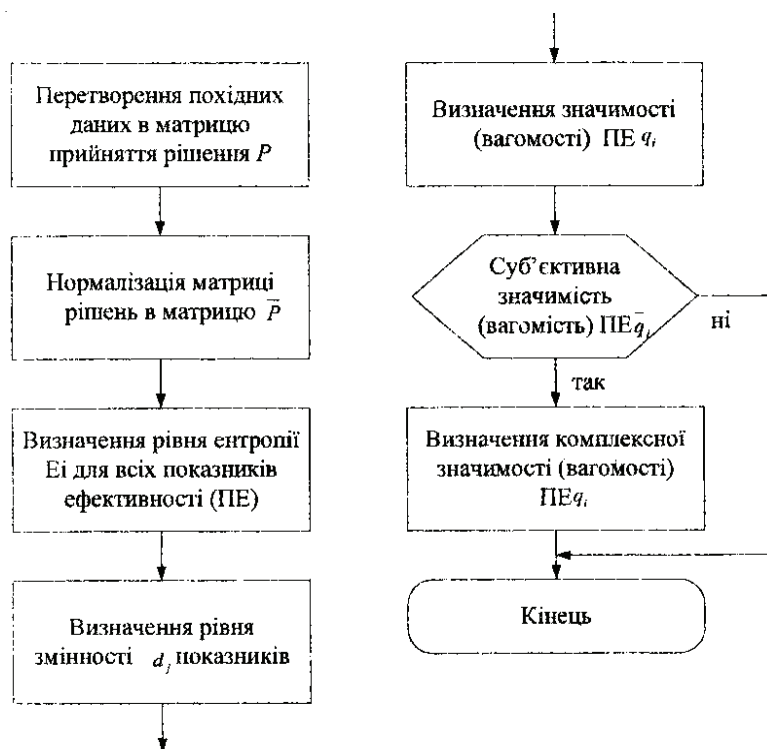

Рис. 3.3. Блок-схема алгоритму використання показників ефективності на основі ентропії

Похідною інформацією при вирішенні задачі визначення вагомості показників ефективності є матриця прийняття рішення, яка має вигляд:

$$P[X_{ij}] = \begin{matrix} & \begin{matrix} x_1 & x_2 & \dots & \dots & x_n \end{matrix} \\ \begin{matrix} a_1 \\ a_2 \\ \dots \\ a_m \end{matrix} & \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & \dots & x_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \end{matrix}, \quad (3.5)$$

де $a_1, \dots, a_n$ — варіанти організаційно-економічних рішень формування сталого розвитку міст, які порівнюються ($i = 1, m$);

$x_1, \dots, x_n$ — полідімensionальні показники ефективності організаційно-економічних рішень ($i = 1, n$);

$x_{11}, \dots, x_{mn}$ — значення показників ефективності організаційно-економічних рішень.

При визначенні вагомості показники ефективності (ПЕ) приводяться до такого вигляду, щоб найкращою величиною кожного показника була б найбільша величина. Тому вартісні показники (мінімізовані) перетворюються згідно з виразом

$$\overline{X_{ij}} = \frac{1}{X_{ij}}. \quad (3.6)$$

Неважко помітити, що чим більша різниця між значеннями визначеного ПЕ, тим більший вплив цей показник здійснює при виборі найбільше переважного варіанту, використовуючи коефіцієнти вагомості, які визначені методом ентропії, і один із узагальнених критеріїв ефективності.

Потім у процесі перетворення матриці рішень визначають показники:

$$P_{ij} = \frac{X_{ij}}{\sum_{j=1}^m X_{ij}}, \quad \forall i; i = \overline{1, m}; j = \overline{1, n}, \quad (3.7)$$

тобто, кожний елемент матриці рішення ділиться на суму компонент стовпчика, в якому цей елемент знаходиться. В результаті визначається матриця:

$$P = \begin{matrix} & \begin{matrix} x_1 & x_2 & \dots & \dots & x_n \end{matrix} \\ \begin{matrix} a_1 \\ a_2 \\ \dots \\ a_m \end{matrix} & \begin{bmatrix} P_{11} & P_{12} & \dots & \dots & P_{1n} \\ P_{21} & P_{22} & \dots & \dots & P_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ P_{m1} & P_{m2} & \dots & \dots & P_{mn} \end{bmatrix} \end{matrix}. \quad (3.8)$$

Рівень ентропії E_j кожного ПЕ визначається за формулою:

$$E_j = -k \sum_{i=1}^m P_{ij}, \quad \forall i, j; \quad i = \overline{1, m}; \quad j = \overline{1, n}, \quad (3.9)$$

де $k = 1 / \ln m$.

Як відомо [6], показники ентропії змінюються в межах інтервалу $[0, 1]$, тому маємо:

$$0 \leq E_j \leq 1; \quad j = \overline{1, n}. \quad (3.10)$$

Рівень зміни j -го показника в межах задачі, яка вирішується, тобто, на множині селектованих організаційно-економічних рішень [11] по формуванню інфраструктури системи сталого розвитку міст визначається показником:

$$d_j = 1 - E_j; \quad j = \overline{1, n}. \quad (3.11)$$

Якщо всі полідімensionальні показники ефективності (ППЕ) однаково важливі, тобто, немає суб'єктивних або експертних оцінок їх вагомості, то вона може бути визначена за формулою:

$$q_j = \frac{d_j}{\sum_{j=1}^n d_j}; \quad j = \overline{1, n}. \quad (3.12)$$

Якщо навіть відомі суб'єктивні величини вагомості, які приписуються системі прийняття рішень показників ефективності (СПР ПЕ) q_i ($j =$) або визначені на основі експертних оцінок, то значення показників комплексної вагомості знаходимо так:

$$q_j^0 = \frac{\bar{q}_j q_i}{\sum_{j=1}^n \bar{q}_j q_i} \quad (3.13)$$

Отже виходить, що при виборі організаційно-економічних рішень щодо формування інфраструктур сталого розвитку міст існує недостатність і недостовірність інформації про стан умов, в яких будуть розвиватися відповідні системи сталого розвитку міст. Стохастична природа цих об'єктів, складність і якісна новизна процесу сталого розвитку міст накладає обмеження на можливість їх повної математичної формалізації.

Необхідність вирішення цих протиріч привела до переоцінки формального досвіду і до розуміння того, що навіть при відсутності жорстких теоретичних обґрунтувань рівень невизначеності можна знизити за рахунок вмілого використання суджень фахівців і здатності людини приймати раціональні рішення в умовах неможливості їх повної формалізації.

Використання інформації, одержаної від фахівців, особливо плідне, якщо для її збору, узагальнення і аналізу використовуються спеціальні логічні прийоми і математичні методи, які одержали назву методу експертних оцінок.

За допомогою цього методу встановлюють значення показників ефективності, виходячи із суджень фахівців (експертів). При цьому для визначення значимості ПЕ необхідна додаткова інформація, яку можна одержати шляхом парного порівняння показників і визначення «інтенсивності переваги» одного показника над другим. Для визначення «інтенсивності переваги» необхідно користуватися «шкалою важливості», яка запропонована Т. Сааті [13] і наведена в табл. 3.1.

Якщо важко вибрати яку-небудь з двох оцінок шкали непарних чисел, які стоять рядом, можна викорис-

товувати проміжні значення 2, 4, 6, 8, які відображають (відповідають) деякому компромісному значенню показника «інтенсивності міцності».

Нехай, як звичайно, маємо m альтернатив, які можна описати за допомогою n показників. Показник інтенсивності переваги позначимо

b_{ij} , $j = \overline{1, n}$. Під цим показником розуміємо співвідношення експертних оцінок значимості i -го та j -го показників.

Якщо записати експертну оцінку значимості j -го показника символом ω_j , то

$$b_{ij} = \frac{\omega_i}{\omega_j}. \quad (3.14)$$

Припустимо, що проведено попарне порівняння всіх показників i (використовуючи наведену вище таблицю) визначені чисельні значення інтенсивності переваг показників. Результати оцінки зводимо в матрицю:

$$B = \begin{bmatrix} b_{11} & b_{12} & \dots & b_{1n} \\ b_{21} & b_{22} & \dots & b_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ b_{n1} & b_{n2} & \dots & b_{nn} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \frac{\omega_1}{\omega_1} & \frac{\omega_1}{\omega_2} & \dots & \frac{\omega_1}{\omega_n} \\ \frac{\omega_2}{\omega_1} & \frac{\omega_2}{\omega_2} & \dots & \frac{\omega_2}{\omega_n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \frac{\omega_n}{\omega_1} & \frac{\omega_n}{\omega_2} & \dots & \frac{\omega_n}{\omega_n} \end{bmatrix}. \quad (3.15)$$

$$b_{ij} = \frac{\omega_i}{\omega_j}; \quad b_{ij} = \frac{\omega_j}{\omega_i} \quad \text{або} \quad b_{ij} = \frac{1}{\omega_{ij}}. \quad (3.16)$$

Таким чином, достатньо привести оцінку не всіх пар показників, а лише тих пар, які не повторюються — таких у нашому випадку буде $n(n-1)/2$.

Таблиця 3.1

Шкала важливості при визначенні значень
показників ефективності формування систем
сталого розвитку міст

Значення показників інтенсивності переваг першого з порівняльної пари показників над другим	Формування переваг одного показника над іншим
1	Обидва показники однаково важливі, виділити як більш вадливий який-небудь один неможливо
3	Перший показник дещо важливіший другого, хоча різниця їх важливості незначна
5	Можна стверджувати, що перший показник важливі- ший другого
7	Перший показник, безперечно, важливіший другого
9	Перший показник абсолютно більш важливіший ніж другий

Чисельні величини значимості ω_j ($j = \overline{1, n}$) показників
визначають в результаті рішення оптимізаційної задачі:

$$\min \left\{ \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n (b_{ij} \omega_j - \omega_i)^2 \right\}, \quad (3.17)$$

коли невідомі чисельні величини значимості ω_j ($j = \overline{1, n}$)
показників задовольняють обмеження

$$\sum_{i=1}^n \omega_i = 1; \quad \omega_j \left(j = \overline{1, n} \right). \quad (3.18)$$

Однак, оскільки обмеження на позитивність при
формуванні організаційно-економічних систем щі тут
несуттєве, то його можна не врахо-вувати.

Задача вирішується звичайним шляхом — визнача-
ють функцію Лагранжа, її похідні прирівнюють нулю,
в результаті чого оптимальне рішення встановлюється
як рішення системи лінійних рівнянь

$$\begin{aligned} S \times W &= m, \\ W &= (\omega_1 \cdot \omega_2, \dots, \omega_{n\lambda}); \\ m &= \underbrace{(0, 0, \dots, 0, 1)}_{n \text{ раз}}; \end{aligned} \quad (3.19)$$

$S = [L_{ij}]$, $i, j=1, \dots, n, n+1$ — матриця, яка має $n+1$ строк:

$$W = (\omega_1 \cdot \omega_2, \dots, \omega_{n\lambda});$$

$$m = (\underbrace{0, 0, \dots, 0}_{n \text{ раз}}, 1); \quad (3.20)$$

$$L_{n+1, n+1} = 0.$$

Загальний алгоритм використання методу багатоцільового вибору селек-тоновації наведено на рис. 3.4.

Рис. 3.4. Блок-схема використання методики багатоцільової селектоновації

Похідною інформацією є матриця прийняття рішення, кількість варіантів в якій не обмежується. Показники ефективності при цьому можуть мати різну значимість, яка виражається чисельно. В результаті використання методики багатоцільового вибору — селектоновації можна одержати низку переважних порівняльних варіантів організаційно-економічних рішень при формуванні інфраструктури сталого розвитку міст, які також виражені чисельно. На основі даного ряду можна судити не тільки якісно, але і кількісно про перевагу одного варіанту над іншим.

На основі аналізу і обґрунтування особливостей впливу організаційно-економічних параметрів на формування інфраструктури сталого розвитку міст виконано обґрунтування і здійснена розробка багатоцільового підходу щодо вибору раціональних організаційних і економічних рішень при формуванні інфраструктури сталого розвитку міст.

Науково містким і гідним уваги є метод аналітично-розрахункового обґрунтування і моделювання сталого розвитку міст — це нормативний метод управління, що передбачає використання науково-обґрунтованих норм і нормативів, а також балансовий метод, який використовується для поєднання обсягу і структури суспільних потреб з матеріальним, трудовим і фінансовими ресурсами.

Висновки

Важливим при аналізі і прогнозуванні сталого розвитку міст є соціально-економічний аспект, у першу чергу співвідношення прибутків і витрат населення міст. Співвідношення прибутків і витрат населення міст, їхню збалансованість необхідно обов'язково урахувати при оцінці гармонії пропозицій дохідності і видаткової частини балансу результатів ретроспективного SWOT-аналізу підприємств.

Необхідно удосконалити інформаційну базу сталого розвитку міст шляхом наближення її до інституційної моделі розвитку автоматизації процесів обробки вихідних даних і оптимізації методів збереження інформації в банках і базах даних ЕОМ.

Необхідно оптимізувати організаційно-правову структуру організаційно-економічного управління самим розвитком міст з акцентом на підвищення наукоємності її складових.

Таким чином, одержала подальший розвиток в організаційній економіці містобудування теорія порівняльного аналізу і встановлення закономірностей формування часткових критеріїв оптимальності (показників ефективності) організаційно-економічних рішень, які приймаються з урахуванням похідної інформації, яку маємо на даний час, ступеня її невизначеності та характеру задач, які вирішують при формуванні інфраструктур міст.

РОЗДІЛ IV

ІНФРАСТРУКТУРА МІСТ — ГОЛОВНА СКЛАДОВА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

Актуальність теми дослідження організаційно-економічних аспектів системи сталого розвитку міст зумовлена тим, що одними з головних в цій системі є підсистеми архітектурного-технічного проектування, будівельно-житлового комплексу (промислового, транспортного, житлово-комунального, зв'язку та ін.), сфери послуг (без частки працівників промисловості). Ці підсистеми є одними із значащих підсистем суспільного виробництва й важливі галузі народного господарства України. В цих галузях зосереджено майже 9 000 000 працівників, як доля загальних трудових ресурсів України — 22 360 000 працівників (на кінець 2008 р.), рис. 4.1.

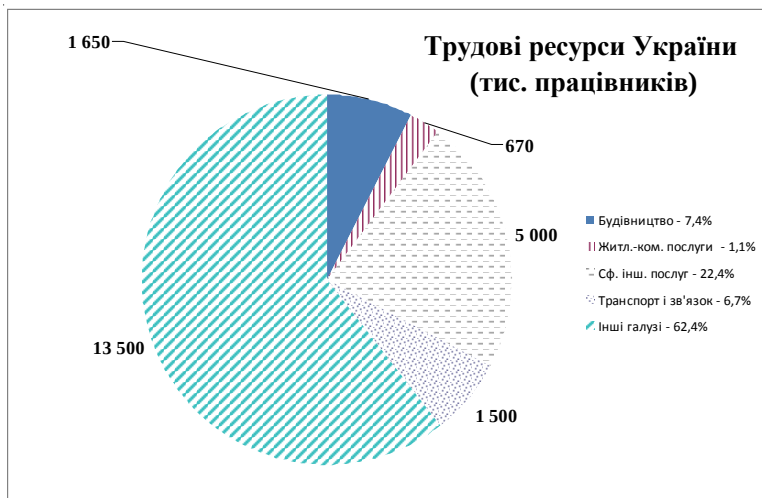

Рис. 4.1. Трудові ресурси України

Розглянуті сфери економічної структури України мають дольову частку валового внутрішньо продукту (ВВП) майже 31%, рис. 4.2.

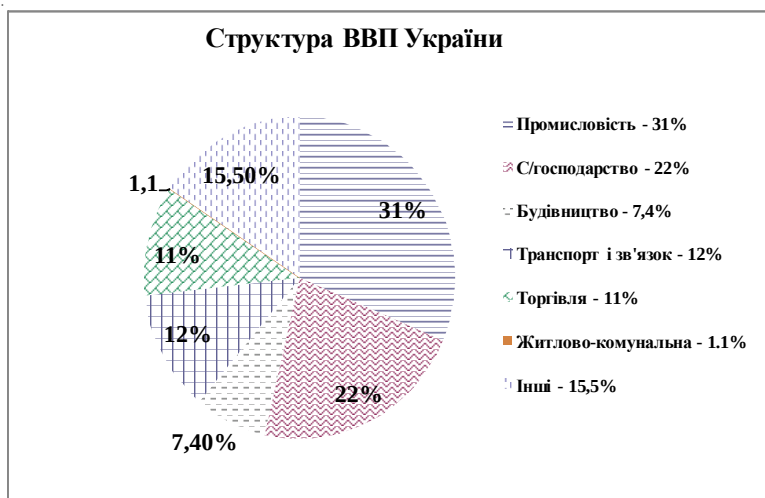

Рис. 4.2. Структура ВВП України

В специфічних умовах переходу економіки України до ринкових відносин саме система капітального будівництва займає важливе місце у рішенні господарсько-економічних і політичних задач України щодо виходу економіки із кризового стану. Збільшення масштабів проектної практики суспільства, зростання впливу державних проектів на економічне й соціально-економічне майбутнє суспільства, поставило суспільство перед необхідністю міжгалузевої інтеграції за допомогою державного регулювання шляхами індикативного регулювання та інноваційних підходів.

Активна житлова політика, перехід щодо широко-масштабного житлового будівництва — вагомий фактор загального оздоровлення економіки країни, інтенсифікація розвитку внутрішнього ринку, посилення його соціальної спрямованості¹. Усе це зумовлює актуальність дослідження, в якому здійснена спроба теоретико-методологічного обґрунтування економіки якості продукції на даному етапі еволюції науки управління. Інноваційні процеси розглядаються в поєднанні з їхньою соціальною орієнтацією, спрямованістю на задоволення потреб населення, а не на пошук нових засобів одержання прибутку, який теж постійно є у полі зору через призму економіки якості. У цьому і полягає

відмінність розробляємої концепції інновацій економіки якості продукції від ринкової концепції інноваційного менеджменту. Втілення інновацій необхідно проводити на засадах загальноприйнятих стандартів. Мета системних полідімensionальних досліджень полягає в підвищенні якості виробництва, а механізми досягнення орієнтованої мети містяться в інноваційних процесах. Діяльність механізмів інновацій повинна приводити до виконання завдань, які є ієрархією цільових дій по виконанню місії держави та національної ідеї України. Це перший фактор²⁰ актуальності розгляду наукового напрямку економіки ефективності і якості продукції системи як елемента оздоровлення й еволюції економіки держави та виконання програм виробничої зайнятості населення і підвищення рівня життя як елемента оздоровлення й еволюції економіки держави та систем сталого розвитку міст. Галузева зайнятість економічно активного населення України представлена на рис. 4.3. і в табл. 4.1.

Галузева структура зайнятості населення України

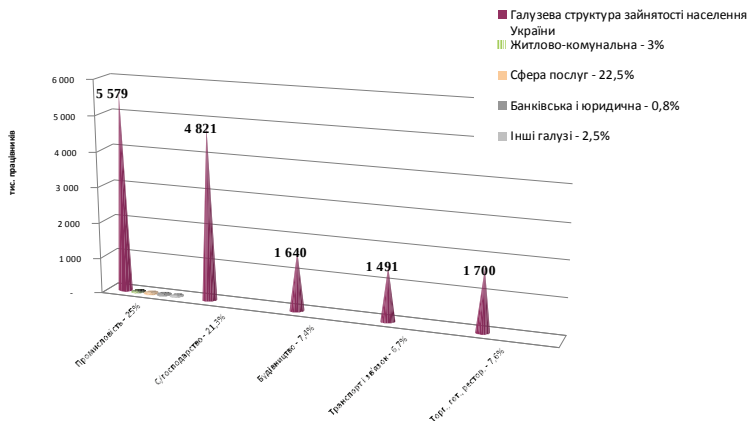

Рис. 4.3. Галузева структура зайнятості населення України

²⁰ Фактор (від лат. factor, той, що робить, виробляючий), причина, рушійна сила якого-небудь процесу, явища, що визначає його характер або окремі його риси.

Таблиця 4.1

Економічно активне населення України

Галузі економіки України	Працівники	% наповнення
Промисловість	5 579 000	25%
Будівництво	1 640 000	7,4%
Сільське, лісне й рибне господарства	4 821 000	21,3%
Транспорт і зв'язок	1 491 000	6,7%
Торгівля, готельний і ресторанний бізнес	1 700 000	7,6%
Житлово-комунальна	670 000	3,0%
Сфера послуг	5 023 000	22,5%
Держуправління, органи правопорядку	700 000	3,2%
Банківська й юридична справа	176 000	0,8%
Інші галузі	560 000	2,5%
Усього	22 360	100

Сучасна система капітального будівництва — найважливіша галузь народного господарства, яка суттєво впливає на господарські, економічні й політичні завдання України, особливо в проблемах підготовки інфраструктури України до ЄВРО-2012, рішення житлової проблеми й покращання післякризової економічної сфери країни.

Будівництво: 1) галузь матеріального виробництва, у якій створюються основні фонди виробничого й невиробничого призначення; 2) процес зведення будинків і споруджень, що включає комплекс будівельних робіт, робіт з монтажу устаткування, допоміжних, транспортних і ін. робіт. До капітального будівництва відносяться роботи з ремонту будинків і споруджень. Це самостійна галузь народного господарства, яка займає майже 15% економічної діяльності України.

Продукція капітального будівництва — закінчені й підготовлені до запровадження в дію нові або реконструйовані промислові підприємства, житлові будинки, соціальні будинки, готелі, мости, дороги державного й регіонального рівнів та ін. об'єкти.

Розширене відтворення основних фондів народного господарства здійснюється як результат функціонування комплексу. Основу будівельного комплексу становлять: сукупність постійно діючих, головним чином, підприємств спеціалізованих будівельних і монтажних організацій з підприємствами, що перебувають у їхньому веденні, а також проектні, дослідницькі й науково-дослідницькі організації, що ведуть роботи з розвитку й

удосконалювання будівельних проектів і техніки, підприємства по випуску будівельних матеріалів. Із світового досвіду [14, 15] відомо, що економічна криза в першу чергу руйнує будівельну індустрію.

Із проголошенням України незалежною державою, істотно порушилася господарсько-економічна ситуація, у якій функціонує комплекс. Складність положення збільшується ще й тим, що з розпадом Союзу розірвалися багато зв'язків. Але пожвавлення й вихід економіки із кризи характеризується зростанням інвестицій, особливо в будівельну галузь [15]. Це другий фактор актуальності розгляду наукового напрямку економіки ефективності і якості продукції як елемента оздоровлення й еволюції економіки держави та систем сталого розвитку міст.

Для пожвавлення економіки необхідна діюча економічна політика держави, спрямована на подолання економічної кризи перехідного періоду, з подальшим поглибленням реформ у створенні ефективних та прозорих ринкових відносин на підставі загальнозрозумілої й прийнятої суспільством інституціональної основи. Саме інституціональна основа суспільства, її системні прояви є базою консолідації й об'єднання суспільства в напрямку національної ідеї України. В.П. Решетило відзначає [15], що інституціональна система суспільства, її характер, структура, її здатність захищати право власності й чітке виконання контрактів, стимулювання інновації, забезпечення ефективної діяльності господарюючих суб'єктів, здобуває сьогодні першорядне значення. Чітке виконання контрактів, стимулювання інновацій, забезпечення ефективної і якісної діяльності господарюючих суб'єктів неможливо без прискорення науково-технічного прогресу, його подальшої індустріалізації, перетворенні будівельного комплексу в інтелектуально-механізовану систему будівництва й монтажу будинків, споруджень із елементів заводського виготовлення з високим ступенем їхньої готовності й якості. Пожвавлення й розвиток системи капітального будівництва в Україні — найважливіша передумова безперервної еволюції економіки всіх галузей матеріального виробництва, економічного прориву в промисловості, сільському господарстві, енергетиці,

транспорті, зв'язку та ін.; зміцненні обороноздатності країни; підвищенні продуктивності суспільної праці на основі науково-технічної революції; розвитку головного компонента суспільного інтелекту — науки, що визначає вихід Людини і його інтелекту в центр прогресу; підйому матеріального добробуту й рівня життя населення. Але складність реалізації цих положень збільшена тим, що з розпадом Союзу розірвалися багато зв'язків, різко збільшилася невизначеність економічних взаємодій, збільшилася непогодженість і невизначеність змін, які відбуваються. В дослідженнях Г.В. Бадеяна відзначено, що існуючі організаційні структури системи капітального будівництва являють собою безліч різнорідних по функціях, територіально й галузево розчленованих компонентів. Їхнє об'єднання в систему єдиною метою — створенням готової будівельної продукції, є чисто традиційним. Існуючі організаційні структури будівельних підприємств здатні забезпечити на рівні генпідрядного БМУ (тресту) управління технологічним процесом зведення нескладного будівельного об'єкта в обсязі менше 10%. Залишилася в спадщину хронічно низька ефективність діяльності будівельної галузі та її підрозділів з поганою якістю продукції й довгобудом [14]. Проведений автором аналіз економічного стану будівельних підприємств України підтвердив ці положення. Згідно статистичних щорічників Держкомстату України, обсяги підрядних робіт, виконані власними силами будівельних організацій зросли з 9458,5 в 2001 р. до 38030,6 млн грн на 2007р., а загальний обсяг будівельних робіт виріс із 12024,6 в 2001 р. до 53524,6 млн грн на 2007 р. Ці цифри відзначають позитивну тенденцію й темпи кількісного росту, але, по даним податкового комітету, 2007 р. завершило із прибутком 58,4% будівельних підприємств із фінансовим результатом 475,9 млн грн, а 41,6% будівельних підприємств мали збитки на суму 447,4 млн грн.

Функціонування економіки визначається безліччю різних по своїй природі позитивних (стабілізуючих) і негативних (дестабілізуючих) факторів виробництва. Позитивні фактори класична економіка розглядає як ресурси, що використовуються для створення життєвих благ. Ними є праця, земля, капітал, підприємницькі

здатності, інформація. У той же час, сучасна, так звана, ресурсна концепція²¹ підприємств припускає більш розгалужену систему факторів виробництва: технічні ресурси, що включають оборотні й необоротні активи; технології, ресурси підприємств (будинки, споруди, земля), оборотні засоби (матеріали), інформаційні, людські, фінансові ресурси, управління й підприємницькі здатності. Постійний технічний розвиток суспільства, насичення ринків різноманітними товарами й динаміка економічного середовища в сучасних умовах, у першу чергу, залежать від таких позитивних факторів виробництва²², як технологічні й інформаційні ресурси, а також підприємницькі здатності. «У предмет дослідження неокласичної теорії фактори, які детермінують якісні інституціональні зміни в економіці, взагалі не враховуються» [15]. Розгляд стабілізуючих і дестабілізуючих факторів в економіці ефективності і якості продукції — це четвертий фактор актуальності досліджень.

«На рубежі XX ст. відбувається зміна історичної парадигми²³ розвитку. Зміна парадигм являє собою наукову революцію. Нова історична парадигмає проривом людства до управляємої соціоприродної еволюції, яку прогнозував і науково обґрунтував у науковій теорії про ноосферу²⁴ український вчений, перший президент Ака-

²¹ Концепція (від лат. *conceptio*, розуміння, система), певний спосіб розуміння, трактування яких-небудь явищ, основна точка зору, ідея для їхнього висвітлення; провідний задум, конструктивний принцип різних видів діяльності.

²² Фактори виробництва.

²³ Парадигма (від греч. *paradeigma*, приклад, зразок), у філософії, соціології — вихідна концептуальна схема, модель постановки проблем і їхнього рішення, методів дослідження, що панують протягом певного історичного періоду в науковому співтоваристві. Зміна парадигм являє собою наукову революцію.

²⁴ Ноосфера (від греч. *noos*, розум і *sphera*), новий еволюційний стан біосфери, при якому розумна діяльність людини стає вирішальним фактором її розвитку. Поняття ноосфери уведене французькими вченими Е. Леруа й П. Тейяром де Шарденом (1927 р.), В.І. Вернадський розвив подання про ноосферу як якісно новій формі організованості, щовиникає при взаємодії природи й суспільства, у результаті перетворюючої світ творчої діяльності людини, яка опирається на наукові думки.

демії наук України Володимир Іванович Вернадський. Цей прорив може бути охарактеризований, як «синтетична²⁵ революція» розвитку людської цивілізації. Складові «синтетичної революції»: «системна революція виробництва» на базі суспільного інтелекту — науки; «системна революція науки», «людська революція», яка визначає висування людини і його інтелекту в центр науково-технічного прогресу; «інтелектуально-інноваційна революція», яка відображає процеси інтегративної інтелектуалізації всіх видів прогресу — науково-технічного, економічного й соціального, а так само «квалітативна революція»²⁶, яка визначає вихід на передній план факторів якості, як головних факторів прогресу цивілізації» [16]. Це п'ята сукупність факторів — агрегат²⁷ актуальності розгляду наукового напрямку економіки ефективності продукції як елемента оздоровлення й еволюції економіки держави та систем сталого розвитку міст.

Схема-модель нової історичної парадигми прориву людства до керованої соціоприродної еволюції по Субетто О.І. [16], представлена на рис. 4.4.

О.І. Субетто характеризує системну революцію як прорив у соціальній системності виробництва, у просторово-тимчасових масштабах науково-технічних, економічних, технологічних і соціальних проектів. Таке явище він пояснює тим, що поряд із процесами спеціалізації, атомізації²⁸ виробництва домінантними стають інтеграційні процеси, процеси технологічного узагальнення²⁹ й практичного здійснення. О.І. Субетто робить

²⁵ Синтез (від греч. *synthesis*, з'єднання), з'єднання (уявних або реально) різних елементів об'єкта в єдине ціле — систему; синтез нерозривно пов'язаний з аналізом (розчленовуванням об'єкта на елементи).

²⁶ Квалітативна (від лат. кореня слова «квалі», що утворює слова *qualitas*, якість, властивість, характер, і *gualis*, якої якості).

²⁷ Агрегатом у системному аналізі називають будь-яку виділену сукупність із неструктурованої множини, конгломерату і навіть високоорганізовану систему. Агрегат (від лат. *aggrego*, приєдную). З'єднання агрегатів (в машину або машин в агрегат) називається агрегуванням.

²⁸ Атомізм (атомне вчення, атомістика), вчення про преривчасту, дискретну побудову матерії. У більше широкому змісті атомізм позначає дискретність об'єкта, процесу або властивості.

²⁹ Узагальнення, перехід на більше високий щабель абстракції шляхом виявлення загальних ознак (властивостей, відносин, тенденцій розвитку й т.п.) предметів розглянутої області; спричиняє появи нових наукових понять, законів і теорій.

Рис. 4.4. Схема-модель нової історичної парадигми прориву людства до керованої соціо-природної еволюції, за О.І. Субетто

висновок, що системна революція в суспільному виробництві посилює вимоги до якості Людини, якості його освіти. «Внутрішня розмаїтість інтелекту Людини, якість знання і освіти повинні випереджати еволюційно-історичне зростання складності й системності буття. Системна революція матеріального виробництва, яка означає собою різке зростання його соціальної системності, відображається в «системній революції науки». Це виражається у збільшенні інтеграційних і проєктивних починів у розвитку науки. З'являються своєрідні «системні комплементори»³⁰ розвитку науки, що забезпечують зростання її організмічності, руху до Єдиної Науки, яка будучи Єдиною Наукою про Природу й

³⁰ Комплементация, взаємодія двох форм одного або різних генів одного набору хромосом, що приводить до формування нормального фенотипу.

Техніку, була б єдиною Наукою про Суспільство й Людину. Збільшується кількість інтеграційних наук. Поряд із традиційними інтеграційними науками, якими є геологія, біологія, психологія, з'явилися такі науки як кібернетика з її різновидами, системологія, класиологія — загальна таксономія³¹, квалітологія та ін. При цьому, процеси інтеграції наукового знання у нові наукові комплекси усе сильніше здобувають проєктивний характер, визначаючи свідоме управління цими процесами. Системна революція в науці формує механізми «освоєння» з боку Людини й суспільства нової складності буття, руху по етапам ноосферного розвитку, у якому гармонізуються свідомі історія людства й природна еволюція біосфери й всієї Землі.

«Людська революція» є революція в структурі русійних сил історії. Вона пов'язана із переходом від «Людини-Об'єкта історії» до «Людини — Суб'єкта історії», без чого й немислима істинно історична свобода Людини. Цей перехід і є соціалістична революція в її глобальному просторово-тимчасовому вимірі в масштабі століть, тому що в соціалізмі, з позицій людського виміру, немає нічого крім свободи розвитку Людини й свободи розвитку суспільства» [15]. Далі, О.І. Субетто підкреслює, що корені «людської революції» виходять із «інформатизації виробництва й управління, коли інформація, інтелектуальний ресурс, знання, стають головним економічним ресурсом, приводять до засад суспільного розвитку, в яких системообразуючим фактором є Людина. «Фон» системної революції тільки прискорює «людську революцію». Збільшення масштабів проєктної практики суспільства, з урахуванням росту впливу цих проєктів на економічне й соціально-економічне майбутнє суспільства, поставило людство перед необхідністю ренесансу³² універсалізму й енциклопедизму, який стає частиною імперативу випереджального розвитку якості Людини,

³¹ Таксономія (від греч. taxis, розташування, лад, порядок, і nomos, закон), теорія класифікації й систематизації складноорганізованих сфер дійсності, що мають звичайно ієрархічну побудову. Термін запропонований у 1813 р. швейцарським ботаніком О. Декандалем як синонім систематики, як вчення про систему таксономічних категорій, що позначають субпідрядні групи об'єктів — таксонів.

³² Ренесанс (франц. Renaissance, відродження, від renaitre, відроджуватися).

якості педагогічних систем у суспільстві і якості суспільного інтелекту, стає частиною «революції в системі освіти». «Інтелектуально-інноваційна» революція хоча й має підлегле значення, стосовно «людської революції», але, в той же час, є глибоко самостійним історичним феноменом у розвитку цивілізації. Відбувається глибокий прорив до інтелекту й творчості Людини. У рамках науково-теоретичної й культурологічної рефлексії³³ відбувається глибоке усвідомлення законів розвитку інтелекту Людини й сукупного інтелекту суспільства. Серед них особливе місце займає закон, відкритий мною (О.І. Субетто) і названий законом креативно-стереотипної хвилі. Рух інтелекту і Людини, суспільства в цілому відбувається як би по «хвилях» двох взаємодіючих і протилежних у певному змісті процесів — креатизації (росту творчості) і стереотипізації (росту автоматизмів, стереотипів поведінки). У масштабі суспільства стереотипізація здобуває статус процесу бюрократизації. Творчість, як глибокий феномен життя (життя є творчість, творчість є основа життя), протистоїть стереотипізації, визначає періодичну, циклічну «перебудову» інтелекту, періодичне ламання стереотипів.

«Інтелектуально-інноваційна революція» обумовлюється різким стрибком інноваційної динаміки у науці, техніці, економіці, управлінні, соціальному житті й культурі. Ця інноваційна динаміка виступає зовнішнім циклоздатчиком до «інтелектуальної динаміки» особистості й колективів. Для того, щоб особистість і суспільство впоралися з тією інноваційною динамікою, яка характерна для сучасних науково-технічного й соціально-економічного прогресів, вони повинні навчитися проектувати й здійснювати «перебудову» власного інтелекту, ламати «стереотипи» на рівні особистості й «бюрократизм» на рівні суспільства.

Творчість, як функція будь-якого управління, виходить на передній план.

«Інтелектуально-інноваційна революція» менеджменту означає, що творчість стає не тільки головною

³³ Рефлексія (від пізнелат. reflexio, погляд назад): 1) міркування, самоспостереження, самопізнання; 2) у філософії — форма теоретичної діяльності людини, спрямована на осмислення своїх власних дій та їхніх законів.

«технологією» управління, але й основою періодичних «перебудов» структур управління у організаціях. Для того, щоб будь-які соціальні системи управління «вижили» у швидко мінливому світі, вони повинні свідомо проектувати свою динаміку «перебудов».

У розвиток гіпотези про дуальність біологічної еволюції, у якій розділяються функції стабільності еволюції й порушення цієї стабільності (із цих позицій був пояснений феномен полового диморфізму³⁴), О.І. Субетто висунув гіпотезу про існування фундаментального системного закону дуальності організації й управління стосовно всієї природи, всіх систем, у яких відображається суперечлива взаємодія двох спадкоємних механізмів. «Перший механізм діє на рівні системи і її підсистем і реалізує «спадщину від минулого». Цей тип механізму визначає спадкоємність структур у поколіннях систем. Другий механізм діє через надсистеми й реалізує «спадкування від майбутнього». Він визначає спадкоємність «кордонів розвитку», «кордонів творчості», «кордонів свободи». Перший механізм забезпечує програмування розвитку, його стабільність, другий механізм — забезпечує адаптаційний потенціал, здатність до предадаптації, тобто, потенціал мінливості, нестійкості, творчості. Закон креативно-стереотипної хвилі стосовно Людини, закон «хвилі бюрократизації-стереотипизації» стосовно суспільного інтелекту є «калькою» закону дуальності організації й управління. Забезпечення «перебудов» у структурі «соціальних систем» вимагає їхньої організації у відповідності із «законом дуальності», тобто, наявності організаційно-виконавських структур, відповідальних за періодичні «перебудови» та за організаційну творчість.

«Інтелектуально-інноваційна» революція означає різке прискорення динаміки таких перебудов і на рівні «системи», у якій живе й працює Людина, і його самого як «системи». Виникає необхідність багаторазових періодичних «перебудов» структур «соціальних систем

³⁴ Ді (греч. di), приставка, що означає «двічі», «подвійний». Морфози, неспадкоємні зміни організмів, що виникають під дією мінливих факторів зовнішнього середовища; виникають у результаті порушення дії генів. Енциклопедична категорія, 2007. Режим доступу до категорії: www.KM.ru.

управління» і структур стереотипів, знань в інтелекту людини протягом її життя» [16]. В аспекті висновків досліджень Г.В. Бадеяна [14] про те, що більшість існуючих організаційних структур генпідрядних будівельних організацій України не здатні забезпечити управління технологічним процесом зведення нескладних об'єктів в обсязі більше 10—15%, і спроби усунення цього організаційного недоліку шляхом включення в управління процесом великої кількості управлінського персоналу різних ієрархічних рівнів [17], можна зробити гіпотетичний висновок про існування в будівельній галузі великої чисельності адміністративно-управлінського апарату. З огляду на аналогічний досвід боротьби за скорочення управлінських ієрархій в інших галузях, вважаємо, що боротьба за скорочення адміністративно-управлінського апарату є боротьбою не з причинами, які його породжують, а із слідством. Тому, як показує опитування експертів з багаторічним практичним досвідом роботи в будівельній галузі, така постановка рішення проблеми є безрезультатною. Необхідні нові підходи й форми рішення ламання «стереотипів» на рівні особистості керівників і «бюрократизму» на рівні організацій. Таким чином, найгострішою проблемою в будівельній галузі залишається впорядкування організаційних структур і систем управління будівельних комплексів, надання їм властивостей цілісності й системної адаптації. Це шостий фактор актуальності розгляду наукового напрямку економіки ефективності продукції будівництва та оздоровлення й еволюції економіки держави, систем сталого розвитку міст.

Дотримуючись категорій «системна революція науки» і «квалітативна революція, революція якості» О.І. Субетто, маємо можливість методом аналогій вжити термін «економіка якості продукції». Термін «економіка якості продукції» визначаємо ключовим терміном нашого дослідження, як елемента оздоровлення й еволюції економіки держави та систем сталого розвитку міст.

В Україні 17.05.2001 р. прийняті Закони «Про підтвердження відповідності» за №2406-III і «Про акредитацію органів по оцінці відповідності» за №2407-III, які визначили правові й організаційні основи підтвердження

відповідності продукції, систем якості, систем управління якістю, систем управління навколишнім середовищем, персоналом і спрямовані на забезпечення єдиної державної технічної політики в сфері підтвердження відповідності [18—24]. Введення в систему стандартів України з 27 червня 2001 р. нової редакції серії стандартів ДСТУ ISO 9000-9004:2000 «Системи управління якістю», ДСТУ ISO 14001:2006 «Системи екологічного управління», гармонізація з 2008 р. серії стандартів ДСТУ ISO 9000-9004:2007 «Системи управління якістю» і ДСТУ ISO/IEK 17040:2007 «Оцінка відповідності. Загальні вимоги для рівноправного оцінювання органів оцінювання відповідності й органів акредитації», створили для підприємств будівельної галузі нові проблеми перебудов структур управління, щодо акредитації й оцінки відповідності. Виникла низка проблем теоретичного обґрунтування й розробки науково-методичних рекомендацій по вдосконаленню організаційно-функціонального та організаційно-економічного механізмів управління економікою якості продукції. Це сьомий фактор актуальності розгляду наукового напрямку економіки якості продукції як елемента оздоровлення й еволюції економіки держави та систем сталого розвитку міст.

Разом з тим, у колишньому Союзі, здебільше в Україні, і в першу чергу, у найкрупнішому у Європі Дніпропетровському заводі «Південний машинобудівний», були створені комплексні системи управління якістю продукції. Ці системи базувалися на загальних законах управління, системному підході, організаційних принципах ефективного господарювання, забезпеченні прискореного розвитку науково-технічного прогресу, а також на економічній оптимізації рішення завдань управління й вибору шляхів збільш повного задоволення суспільних потреб [25].

Управління якістю продукції в українських системах зв'язувалося із розробкою економічно оптимальних системних заходів, спрямованих на підвищення ефективності виробництва, якості праці і якості продукції. В них широко забезпечувалося впровадження організаційно-технічних заходів щодо постійного вдосконалювання технічного рівня і якості продукції, застосування моральних і матеріальних стимулів для всіх вико-

навців за якісну працю. Крім того, на той час діяла розгалужена система стандартів, яка базувалася майже на 16000 стандартів по технічному рівню, контролю виробництва, експлуатаційної надійності та якості продукції для усіх галузей народного господарства [26].

Розробки вказаних систем управління якістю продукції ґрунтувалося на вдосконаленні методів наукових рішень в сферах розробки й проектування, організації й технологій виробництва, метрологічного та інструментального забезпечення. У «Львівській системі управління якістю продукції» організація управління розглядалася як стійкий цілеспрямований динамічний процес створення відповідних структур, яке проявлялося в чіткому розподілі функцій між окремими підрозділами, регламентованих взаємозв'язках і логічній підпорядкованості усіх елементів організаційної структури системи управління. Структура «Львівській системі управління якістю продукції» будувалася на основі системного підходу у формуванні цілей і завдань системи, збору, передачі, одержання й аналізу інформації, вироблення й реалізації управлінських рішень. Короткий історичний генезис систем управління якістю продукції є необхідною умовою для вивчення передіснування еволюції сучасних систем. Це восьмий фактор актуальності розгляду наукового напрямку економіки якості продукції як елемента оздоровлення й еволюції економіки держави та системи сталого розвитку міст.

Організаційно-економічне управління в людському середовищі зародилося й існувало там, де люди працювала групами. Координували і направляли діяльність груп завжди окремі особи або групи осіб. Об'єднання груп в племена, общини для виконання оборонних дій, встановлення і підтримка порядку в племенах, розвивало ієрархію і методи організаційно-економічного управління. Здобич їжі та будівництво розвивало організаційно-економічного управління в первісному суспільному виробництві, починалося вичленення професійної спрямованості.

Зароджувалося і розвивалося організаційно-економічного управління як необхідність суспільних груп в концентрації економічних механізмів дії — чіткості в

плануванні і геодезії, організації роботи безлічі людей, здобичі ресурсів, їх доставці і обробці, координації у напрямі професійній діяльності окремих груп, обліку і контролю за їх діяльністю. Для уособлення керівництва висувалися керівники — особи, приймаючі рішення (ОПР) (старійшини, вожді). У подальшому розвитку будівництво унікальних культових споруд вимагало чіткості і якості в плануванні, організації роботи безлічі людей, професіоналізації і контролю їх діяльності. Перші напрями розвитку управління відбувалися в трьох основних сферах людської діяльності: оборонній — організація захисту від ворогів; соціальній — встановлення і підтримка порядку в племенах, соціальних співтовариствах; економічній — організовувалося суспільне виробництво і розподіл ресурсів.

Якісно новою формою організаційно-економічного управління став період переходу до виробничої економіки, в період «неолітської революції», 6—4-е тис. до н.е. Саме період «неолітської революції», можна вважати за зародження організаційно-економічного управління з накопиченням певних знань про науку управління, науку, як найважливіший соціальний інститут суспільства. Проведений аналіз концепцій і форм організаційно-економічного та економіко-політичного управління в соціально економічних системах людства, за період 8 тисяч років, до XVII ст., в ракурсі науки про економічне управління, дозволяє зробити висновки про різноманітність концепцій, форм і методів управління. Концепції і форми управління, методи і засоби реалізації управління з'явилися і розвивалися спільно з розвитком людської цивілізації. Виділимо основні концептуальні форми організаційно-економічного та економіко-політичного управління:

1) концепції привласнюючого господарства у формах управління матріархальною і патріархальною, родова община з колективною працею і споживанням;

2) концепції виробничого господарства з розділенням власності, форми управління, ОПР (рада старійшин), зародження общин як поєднання індивідуальної і громадської власності;

3) концепції рабовласницького облаштування з формою управління тоталітарної монархії;

4) концепції централізації державної влади, формування державних інститутів з формою управління царської монархії і створенням державних апаратів управління по сферах діяльності; формування кластерів професійних фахівців спричинило підвищення продуктивності праці на основах інтеграції суспільної і приватної власності; приклад культу такої інтеграції відбувся у Єгипті, де фараон ставав верховним жерцем і був верховним власником держави;

5) концепція міст-держав, форма управління царів-мерів (Фінікія); прообраз федерального державного устрою; високий рівень розвитку і спеціалізації продуктивних сил;

6) концепція самоврядних общин з виборними органами, форма управління монархії з елементами територіального міського і сільського самоврядування (Ассірія); формування держави на базі законів, територіального самоуправління, члени держави — повноправні люди;

7) 1269 р. до н.е., перша концепція укладення письмового міжнародного договору про мирні стосунки і міжнародну співпрацю;

8) 594—387 рр. до н.е., концепція демократичних реформ, форма правління виборної ради (Афіни); перетворення державного облаштування на основах демократії; перший керівник — вища вибрана посадова особа; розвиток ієрархії державного управління, створення академії Платона, розвиток діалектики, початок першого етапу розвитку науки про «якість» (Аристотель);

9) 509 р. до н.е., концепція республіканського облаштування в Римі; форма правління — виборна; законодавча влада належить виборному органу — сенату, який обирає розділ республіки; розвиток римського права і перших римських інституцій;

10) виводи китайського історика Сима Цянь відносно циклічності розвитку історії людства і управління: зробивши якийсь круг, управління в суспільному житті повертається до тих же істоків;

11) IX ст. н.е., утворення Київської Русі в концепції духовного співтовариства; форми правління — всенародне Віче, військова демократія;

12) розпад Київської Русі, Новгородська, Псковська республіки, Москва — монархія з вибраною боярською радою.

Будівництво повсяк час виступало як основна галузь в інтеграції господарсько-економічних, духовних і політичних завдань еволюціонуючих держав, базою економічного розвитку помислових галузей і демонстрацією могутності держави.

Наука про організаційно-економічного та економічне управління знаходиться в постійній увазі вчених і русі в своєму розвитку. Змінюються підходи, напрями. Розвиток науки, її течій відбувається по проникненню і розповсюдженню об'єктів і предметів дослідження «зверху-вниз», галузевому переходу аналогій у науці. На початку XVI ст. зароджується англійський матеріалізм з концепцією індуктивної методології. Засновник англійського матеріалізму Френсіс Бекон — державний діяч і філософ. Запропонував реформу наукового методу — обробки експериментальних даних за допомогою індукції, створив основи індуктивної методології як сукупності методів, за допомогою яких можливо було б поступово сходити від одиничних фактів до широких узагальнень. Провів класифікацію і ввів психологічний критерій для розподілення наук, визначив розуміння науки як соціального інституту. Поєднання емпіризму і раціоналізму в розвитку індуктивної методології, визначення мети науки — як збільшення влади людини над природою, дозволяють вважати Ф.Бекона за засновника технократичної школи управління. Його дослідження заклали основу методів дослідження об'єктів і предметів науки в ієрархії «знизу-вгору». Могутнім впливом на формування наукових напрямів і шкіл управління послужив стрімкий розвиток промисловості. Стрибок розвитку промисловості був обумовлений результатом завоювання свободи людини, виникнення нових стосунків в суспільстві, як результату англійської революції 1640—1660 рр. Завойовані свободи, не дивлячись на реставрацію королівсько-парламентської форми управління, дали найбільший поштовх розвитку суспільства, яке звільнилося від оков феодалізму.

Почався індустріальний період розвитку людства, зміцнюються основи класичної політичної економії. Яскравим представником цього напрямку був Адам Сміт, шотландський економіст і філософ. Але він був і фахівцем в галузі управління. Розвинені їм економічні кон-

цепції трудової вартості, звільнення економіки від державної регламентації, дослідження по теорії вартості і розподілу доходів, капіталу як економічної і історичної категорії, фінансів і економічної політики держави, праці як міри вартості товару, економіки як системи в якій діють об'єктивні закони, що піддаються пізнанню,— привели його дослідження в сферу науки про економічне управління. А. Сміт провів дослідження і аналізував різні форми розподілу праці, спеціалізації професійної діяльності. Розглянув ринок як чинник і зв'язок, який впливає на ступінь розподілу праці: «Ступінь розподілу праці безпосередньо пов'язана з розмірами ринку: чим ширше ринок, тим вище рівень спеціалізації виступаючих на ньому виробників». У роботах по економічній кібернетиці цей зв'язок буде названий позитивним зворотним зв'язком в управлінні економічними і соціальними системами. Зробив висновки і розробив концепцію зростання добробуту суспільства через ефективне підвищення продуктивності праці, як наслідок розподілу праці і спеціалізації, співвідношення активного і споживчого (непродуктивного) капіталу. В результаті досліджень, А. Сміт дав характеристику управлінських функцій монарха і держави. Зокрема, «Держава повинна грати роль арбітра, а також здійснювати ті суспільно необхідні господарські заходи, які не під силу приватному капіталу». Досліджуючи працю, як міру вартості товару, а гроші як один з видів товару, А. Сміт заклав основи можливості економічного управління грошовою системою держави, добробутом суспільства шляхом державного економічного управління активним і споживчим капіталом.

Індустріальний прогрес європейської цивілізації середини XVII століття, французький абсолютизм, привели до створення в цілому ряду країн державних інститутів науки за типом французької Академії наук (1666 р.). У французькій Академії групою вчених розроблена концепція «єдиної міри», яка прийняла практичне втілення підписанням 7 квітня 1795 р. Декрету про введення метричної системи мір. Через 100 років 17 держав, у т.ч., і Росія, підписали Метричну конвенцію. Метрична система набула міжнародного характеру, постійно розвивається. Це наочний приклад

нормативного забезпечення державних і міжнародних інститутів стандартизації з метою економічного управління якістю продукції.

Аналіз структурованого історичного матеріалу шкіл управління дозволяє зробити висновок, що основна ідея класичної школи управління — наукової і адміністративної, полягає в тому, що існує один метод досягнення ефективності виробництва. Мета класичних управлінців полягала в тому, щоб знайти цей досконалий і єдиний прийнятний метод управління. Рух в розвитку по шляху знаходження прийнятного методу управління, ґрунтується на наступних принципах управління: розподіл праці; авторитет і відповідальність управлінської влади; єдність, дисципліна, єдність керівництва; підпорядкування приватних інтересів загальному; винагорода за працю; баланс між централізацією і децентралізацією; координація управлінців одного рівня; порядок; справедливість; доброта і порядність; стабільність персоналу, ініціатива.

Еволюція операційного управління — менеджменту розширилася поза сферами індустриального виробництва і продовжує розвиватися в напрямках інших наук і нематеріальних сфер виробництва. Народилася нова наука — кібернетика. Удосконалюються математичний апарат і методи науки управління, в т.ч. економічного управління — економічна кібернетика та інші її напрямки. Здійснюються процеси інтеграції та інтернаціоналізації економіки, наук і шкіл управління. Створюються міжнародні організації економічного співробітництва і розвитку: Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції і розвитку, Європейські співтовариства та ін. Управління придбало риси кібернетичного управління. Коли бази локальних інформаційних систем недостатньо відповідали запитам інтернаціональної економіки, створюється світове інформаційне середовище, основним інструментом якого є глобальна інформаційна система — Internet. Інтерактивна природа інформаційних технологій висунула специфічні вимоги до економічного управління і нового покоління керівників, які повинні професійно володіти ухваленням рішень в середовищі інформаційних технологій. У призмі інформаційних концепцій, робимо висновок про

необхідність нової методології організаційно-економічного та економічно-інформаційного управління, комплексних управлінських рішень в системах економіки підприємств, інформаційного управління, у т.ч., з урахуванням параметрів, процесів та технологій організаційно-економічного управління якістю. Необхідно розширити сферу діяльності цих технологій на галузі і економіку держави в цілому. Такі підходи і системні цільові проекти необхідно розвивати на базі наявних математичних методів і інтегрованих інформаційних технологій кібернетики, розвивати економічну кібернетику і кібернетику економіки якості. Для цього необхідно знати і уміти професійно застосовувати різні вітчизняні і світові розробки науки, різні наукові теорії і, насамперед, інтеграційні теорії і методи різних вітчизняних шкіл управління.

У короткому аналізі вітчизняної науки про організаційно-економічного управління відзначимо три моменти:

1) переклад і видання робіт Тейлора і Форда по організаційно-економічного управлінню й організації виробництва, створення державних інститутів розвитку наукової теорії і практики управління. «Система Тейлора,— як і все прогреси капіталізму,— містить в собі витончене звірство буржуазної експлуатації і ряд багатьох наукових завоювань у справі аналізу механічних рухів при праці, вигнання зайвих і ніякових рухів, вироблення правильних прийомів роботи, введення якнайкращих систем обліку і контролю. Бо треба було перейняти все найцінніше із завоювань науки і техніки в цій області» [27]. Створення першого в світі по масштабах обхвату великих систем знаменитого плану електрифікації;

2) народження кібернетики як науки, зусиллями Вінера і Ешбі [28, 29], відкриття «Закону необхідної різноманітності», який вимагає, щоб набір управлінських реакцій був хоч би на одну більше, ніж набір можливих станів середовища, проблемних ситуацій в оточенні, де функціонує система;

3) зародження системотехніки в інституті кібернетики АН України. Розвиток нейро-, біо- і медичної кібернетики, розробки по адаптивних системах управління

академіками України В.М. Глушковим і М.М. Амосовим. Робіт С.В. Форестера і С. Біра про індустріальну динаміку (як про «дихаючий, людиноподібний» організм) виробничо-економічних систем [30, 31]. Представлення Стафордом Біром виробничо-економічного комплексу як аналога-віддзеркалення біоенергетичного організму, назване їм «життєздатною складністю» [32—34]. Це головний, на наш погляд, кібернетичний інваріант організаційно-економічного управління великою економічною системою (ВЕС) будь-якої природи. Мірою складності є розмаїтність станів ВЕС. Міра складності відбивається, представляється моделлю керованої системи як життєздатною. У основі міри-моделі життєздатної ВЕС лежить Закон необхідної розмаїтності У. Ешбі [29]. «На сучасному етапі замість систем обробки даних необхідні системи, які проводять інформацію шляхом творчого, якщо не сказати витонченого аналізу даних. Потрібна інформація, яка в сенсі Г.Бетсона (він розвивав в економічній інформації «закон заперечення заперечення» Г. Гегеля) є відмінністю, яка породжує відмінність і, тим самим, підтримує ухвалення рішень, змінюючи сприйняття, мислення і реакції. Комп'ютер використовувати не для прискорення старих методів управління і планування, а створювати нові методи, орієнтовані на зміни, у т.ч., й на зміну шляхів комп'ютеризації» [36].

Формування уявлень науковоїчної теорії про якість складалося в перебігу тривалого часу [14]. З розвитком суспільства й матеріального виробництва відбувається підготовка матеріальних і теоретичних передумов для становлення наукової теорії про якість, які обумовлені різко зрослою значимістю категорій якості готової продукції і процесів виробництва, як чинників інтенсифікації. Наукову теорію про якість (від греч. *theoria*, розгляд, проведення дослідження) визначаємо як відображення у свідомості «сфери людської діяльності, функції якої — вироблення й теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність. Наукова теорія — система основних ідей у тій або іншій галузі знання; форма наукового знання, що дає цілісне уявлення про закономірності й істотні зв'язки дійсності. А наука, як одна з форм суспільної свідомості, включає як діяльність по отриманню нового знання, так і її результат — суму

знань, лежачих в основі наукової картини світу, а так само позначення окремих галузей наукового знання. Безпосередня мета науки — опис, пояснення і прогноз процесів та явищ дійсності, складових предмету її вивчення, на основі законів, які відкриваються нею та практичне впровадження результатів розробок у людську діяльність.

Перша фаза еволюції наукової теорії про якість, «донауковий період», тривала з древніх часів до середини XVI ст. Зародившись у стародавньому світі у зв'язку з потребами суспільної практики. Характерними рисами цієї фази є «здоровий глузд, теоретизування, метод проб і помилок, ремісничі навички, дедуктивне міркування і опора на традицію» [14]. Наукова теорія про якість почала складатися з середини XVI століття, і, в ході історичного розвитку, перетворилася на найважливіший соціальний інститут, який робить значний вплив на всі сфери суспільства і культуру в цілому. Вперше наукове поняття категорії «якість», у філософському аспекті, було підвергнуто аналізу у філософській школі Лікеї Аристотелем (335 р. до н.е.). «Якість є розходження між предметами; диференціація категорії «якість» провадилася по признаку «гарний» або «поганий». Якість є предикат в логіці властивостей, виділена й сформульована Аристотелем для класифікації властивостей, які всесторонньо визначали суб'єкт дій. Десять головних предикатів Аристотеля: суть, кількість, якість, відношення, місце, час, стан, володіння, дія, страждання.

Друга фаза еволюції наукової теорії про якість, «одновимірна наука», тривала з середини XVI до середини XX ст. Характерними рисами цієї фази науки про якість «є об'єднання теорій, дедуктивне міркування, особлива увага приділялося експерименту, що привело до виникнення дисциплін, які базуються на експерименті та окремих галузей експериментального наукового знання. До речі, експериментальні дисципліни з'явилися, перш за все, із-за відмінностей в експериментальних (інструментальних) засобах, а не із-за відмінностей у властивостях стосунків досліджуваних систем» [14]. Друга фаза еволюції наукової теорії про якість, ґрунтується на філософській систематичній діалектиці

Г. Гегеля (1770-1831 рр.). Центральне поняття — розвиток руху (мислення) в сфері чистої думки у висхідному ряду конкретних категорій: буття, становлення, рух;якість, кількість, міра;суть, дійсність, явище; поняття, об'єкт, ідея. Внутрішнім джерелом розвитку, в діалектиці Г. Гегеля, є суперечність, яка описується ним у вигляді тріади. Тріада — філософський термін, що означає потрійний ритм: 1 — руху, буття і мислення; 2 — якості, кількості, міри; 3 — суті, дійсності, явища; 4 — поняття, об'єкту, ідеї. Тріада — основна схема діалектичного розвитку: теза — антитеза — синтез. Теза — теперішній момент; антитеза — перехід в протилежність, заперечення тези; синтез — об'єднання протилежностей в новій єдності, заперечення заперечення. Г. Гегель довів, що всяке дійсне поняття містить три основні моменти: одиницності, особливості і загальності. У такому триєдиному підході він розглянув філософські категорії якості, кількості і нового філософського визначення — міри. Міра як предикат філософської теорії Г. Гегеля є єдність кількості і якості. Їм введено визначення між переходом кількості в якість: якість є, насамперед, тотожна з буттям визначеність — така, що, коли щось перестає бути тим, що воно є, воно втрачає свою якість». Г. Гегель показав, як кількість знов переходить в якість. Їм розвинене нове визначення — «міра, як єдність кількості і якості». Це визначення як залежність він виразив в законі переходу кількісних змін в якісні зміни. Для філософії ХІХ ст. вчення Г. Гегеля мало величезний вплив. У надрах лівих продовжувачів його філософії виник широкий рух «младогегельянців». Кращими представниками цього напрямку стали Л. Фейєрбах, К. Маркс, Ф. Енгельс.

Становлення і розвиток наукової теорії про якість, на кожній з еволюційних фаз, проходило пропорційно масі накопичених знань про об'єкт вивчення. Накоплення масива знань супроводжувалося і забезпечувалося процесами диференціації й інтеграції. На кожній фазі пізнання об'єкту, різні положення та моменти можуть ставати ведучими, визначальними характеру, спрямованості та темпам розвитку науки про якість. Але кожній фазі розвитку наукової теорії про якість властиві фази другого порядку, які названі історичними

періодами становлення системи знань: 1 — емпіричний, 2 — аналітичний і 3 — системний. Зараз, на погляд експертів, наукова теорія якості в Україні перебуває на межі переходу до системного рівня розвитку, системного пізнання і практичного освоєння, синергетичного редукування якості [15]. Еволюційні цикли періодів становлення наукової теорії про якість багаторазово відтворюються по циклічному закону спіралі в процесі становлення будь-яких наукових теорій та вчень, періодів розвитку будь-якої науки. При цьому будь-який цикл, підфазу (період, етап) і фазу наукової теорії — вінчає її інтеграція. Третя фаза еволюції наукової теорії про якість, «двовимірна наука», розвивається з середини ХХ ст. по теперішній час. Характерними рисами цієї фази науки про якість стали наука про системи — загальна теорія систем, яка займається властивостями стосунків, а не експериментальними властивостями досліджуваних систем. Розвиток її застосувань — системний структурний аналіз, системотехніка. Зародження і становлення кібернетики та кібернетики різних наукових напрямів, в т.ч. економічної кібернетики. Системна інтеграція науки про системи із заснованими на експерименті традиційними науковими дисциплінами. Широке впровадження ЕОМ, створення світової системи Internet, CASE-технологій та ін. Інтеграційне поєднання в наукових дослідженнях традиційного і системного підходів є більше могутнішим засобом, ніж використання кожного з них окремо. А важливість нової наукової парадигми — двовимірної науки, з часом буде визначальним [14]. Назва третьої фази, фаза «двовимірної науки» розвитку наукової теорії економіки якості, узятая від назви моделі просторових двовимірних систем у вигляді еволюційного конуса — «стереометричної фрактальної моделі повного циклу життєдіяльності космічної системи будь-якого еволюційного рівня», розробленого Б.О. Астаф'євим [37].

Сучасне капітальне будівництво, як одна з основних підсистем народного господарства України, займає важливе місце у вирішенні господарсько-економічних і політичних завдань України — виходу економіки України з кризового стану. Капітальне будівництво в Україні як процес або явище створює проблемну ситуацію й тому

потребує дослідження як галузь, що впливає на господарсько-економічні та політичні виклики України, особливо у вирішенні житлової проблеми.

Аналіз економічного стану будівельних підприємств України по щорічниках Державної служби статистики України показує, що основні засоби підприємств України зросли з 15462 млн грн у 2000 році до 63113 млн грн на 2011 р. — в 4,1 рази. Введено в дію нових основних засобів виробничої діяльності з 919 млн грн у 2000 році до 2 873 млн грн на 2011 р. Але ступінь зносу основних засобів зросла з 49,2% у 2000 році до 50,1% на 2011 р. Загальний об'єм будівельних робіт виріс з 12 024,6 млн грн в 2000 році до 108 716,9 млн грн на 2011 р. Інвестування в капітальне будівництво збільшилося з 1 460 млн грн у 2000 році до 118 446 млн грн у 2011 році, що склало 45,6% до загального обсягу капітальних інвестицій 2011 р. Обсяг реалізованої будівельної продукції збільшився з 13 095,8 млн грн у 2000 році до 108 754,7 млн грн на 2011 р., але рентабельність будівельних підприємств склала лише 0,8%, а частка збиткових підприємств склала 39%. Вказані цифри демонструють в цілому по Україні зростання загальних об'ємів будівельних робіт більш ніж у 4 рази за період 2000-2011 рр., дуже низьку рентабельність функціонування 0,8%, велику ступінь зносу основних засобів 50,1% та великий об'єм збиткових підприємств — 39% [1, С. 88—95, 198—209]. Динаміка тенденцій підтверджує стагнаційний характер еволюції галузі.

Низька ефективність функціонування підприємства викликає диспропорції в структурі галузей економіки України. «Сучасна економіка України — синергетична система, що самоорганізується. Синергетика сприяє відродженню філософії управлінського процесу, вивчає умови і засоби становлення нового» [2, С. 17]. Методичним підходом застосовуємо методи економічної синергетики для створення систем управління якості всіма процесами життєвого циклу продукції та послуг підприємства. На еволюцію життєвого циклу (ЖЦ) впливають зовнішні і внутрішні чинники й процеси, які тісно пов'язані з формуванням якості продукції від проектування до кінцевого продукту.

Питання еволюції систем якісного управління й послуг розглядаються в роботах багатьох вітчизняних і зарубіжних учених: Адгідеса І.К., Адлера Ю.П., Азгальдова Г.Г., Біра С., Бичковського Р.П., Брагіна В.В., Вінера Н., Грейнера Л.І., Глудкіна О.П., Демінга У.С., Ешбі У.Р., Крилова Г.П., Мазура І.І., Марцинківського О.А., Мейо Е., Нікітіна В.О., Сміта А., Тейлора Ф.В., Ткаченко В.А., Торкатюка В.І., Тяна Р.Б., Фейгенбаума А., Фомічева С.К., Цая Т.З., Шухарта У., Файоля А., Форда Г., Форестера Дж. та ін.

Основні положення в області управління по формуванню систем економічних параметрів та якості продукції підприємства викладені в роботах: Ачкасова А.Є., Бубенко П.Т., Вовченко О.Н., Волинського Г.С., Гончаренко А.П., Давидова В.А., Жвана В.Д., Кирноса В.М., Крушевського А.В., Момот Т.В., Ніколаєва В.П., Ковалівського Г.В., Момот Т.В., Олійника П.П., Павлова І.Д., Педана М.П., Писаревського І.М., Пушкаренко В.В., Реусова В.А., Розенфельда М.С., Решетило В.П., Савицького М.В., Стадника Г.В., Торкатюка В.І., Тищенко О.В., Тяна Р.Б., Шутенко Л.М., Ястребової Г.С. та ін.

В Україні відсутній національний досвід побудови гнучких, ефективних систем якісного управління. За результатами експертного опиту багатьох фахівців, в призмі стандартів ДСТУ ISO серії 9000-14000:2007 [3—9], стає зрозумілим, що стандарти вимагають і консультативно пропонують «як повинно бути», але не відповідають на цілий ряд системних питань по введенню новачій. Питання методів створення еволюційних економічних способів якісного управління освітлені ще недостатньо. Тому зроблена спроба інтегрувати в цю сферу діяльності наукові теорії системного пізнання, управління й прогнозування Астаф'єва Б. О. й Маслової Н. В. на засадах єдиного алгоритму творіння та його еволюційних проявів придатних для будь-яких систем людської діяльності.

Результати досліджень одержані в рамках програми «Економічні основи системотехніки багатовимірного формування синергетичного інвестиційного циклу». У рамках досліджень розроблені аспекти оновленої концепції формування теоретичних основ систем якісного

управління на базі еволюційного системно-синергетичного підходу; виконана класифікація конфігураторів чинників удосконалення економічних параметрів підвищення якості продукції, які роблять вплив на ефективність економічної діяльності підприємства, трансформацію, в цьому сенсі, діючої методики.

Метою дослідження було вдосконалення теоретико-методичних положень та обґрунтування й розробка науково-методичних рекомендацій щодо еволюції методів і засобів забезпечення процесів діяльності підприємства на шляху вдосконалення економіки якості і еволюції систем якості продукції.

Досягнення поставленої мети зумовило вирішення таких завдань:

- проведення історико-панорамний аналізу та вивчення вітчизняного і зарубіжного досвіду формування і функціонування систем управління складними системами з акцентом на системи якісного управління в площині систематизації теоретико-методичних підходів до еволюції й вдосконалення оцінки якості систем підприємства;

- розроблювання аспектів оновлення концепції формування теоретичних основ систем управління якістю на засадах комплексного еволюційного системно-синергетичного та економетричного підходів;

- аналізу теоретичних основ систем управління якістю, виявленню й аналізу основних проблем розробки і впровадження системи якісного управління в призмі прийнятих з 1 січня 2008 р. в Україні стандартів ДСТУ ISO серії 9000-14000:2007 [3—9];

- дослідження підходів й ієрархії системної класифікації вимог Замовника з метою підвищення ефективності і якості проектних рішень;

- опрацювання моделі організаційного управління новачками в системах якісного управління підприємства, удосконалення методик кластерного аналізу й шкалювання оцінок якості та ступенів новачків в системах управління якістю в призмі метрологічного простору якості еволюційної системно-синергетичної економетрики;

- опрацювання методики оцінки якості проектно-управлінських альтернатив рішень на засадах трансформованого методу експертних оцінок та створених шкал

метричного простору якості системно-синергетичної економетрики;

— опрацювання організаційно-функціональної моделі управління новаціями підприємства на шляху підвищення якості продукції;

— розгляд аспектів проблеми еволюції якості продукції в призмі оновлення теорії ЖЦ підприємства на засадах еволюційної генодігміни прогнозу фаз еволюції.

Сучасний етап еволюції капітального будівництва в Україні характеризується критичним переглядом методології науки в призмі еволюції економіки якості продукції з використанням інтегрованих методів: системного, історичного, компаративізму (порівняльного), формально-логічного методу, синергетичного та ін. з якими в якості загальних методів використовуються логічні прийоми аналізу і синтезу, індукції і дедукції, гіпотеза та ін. Інтегровані методи є робочими механізмами, які теоретичні принципи дослідження переводять у площину реальності й стають працюючою теорією й конкретною практикою.

Основний акцент в дослідженні приділяємо економіці якості продукції та її еволюційним проявам згідно єдиного алгоритму еволюції управління й організаційним технологіям в циклічній системі якісного управління, яка постійно еволюціонує, згідно структури системно-синергетичного підходу представленому на рис 4.5. Ситуація збільшення питомої ваги збиткових підприємств України, породжує проблемну ситуацію і вимагає всебічного, системно-синергетичного дослідження. В підприємстві необхідні не часткові зміни, а зміна принципів, форм і методів ефективного господарювання, якісно нових еволюційних організаційно-технологічних підходів. Актуальність управління якістю продукції визначається її спрямованістю на забезпечення такого рівня, який відповідає вимогам замовників та інших зацікавлених осіб, за ДСТУ ISO серії 9000-14000:2007. Підвищення якості продукції пов'язане не тільки із зниженням витрат підприємства на якісну продукцію, але і економічною стабільністю, життєспоможністю й конкурентоздатністю підприємства на ринку послуг. Одним з чинників, який впливає на систему якості, є наявність сертифікату якості і підтвердження відповідності [3—9].

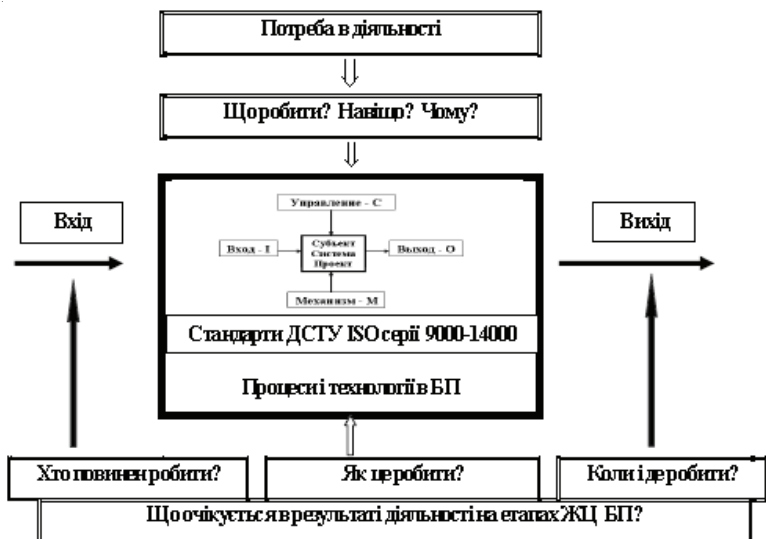

Рис. 4.5. Структурно-вербальна модель системно-синергетичних дій і рішень, або відмови від рішень

Об'єкт дослідження — процеси діяльності підприємства по вдосконаленню економіки якості й еволюція економіки якості продукції на засадах єдиного алгоритму еволюції та його еволюційних проявів.

Предмет дослідження — дія єдиного алгоритму еволюції та його еволюційні виявлення як інструменту в системах управління якістю підприємства, циклічних заходах забезпечення якості продукції, еволюційних моделях і механізмах аналізу й оцінки циклічних процесів, інформації, нормативів, технологій в призмі стандартів якості і системно-синергетичної економетрики.

Методи дослідження. Теоретичною і методичною основою дослідження є комплекс теоретичних, емпіричних і статистичних дослідницьких прийомів, метод природозгідного екологічного мислення. Теоретичні: об'єктивні природознавчі, інформаційні, кібернетичні і економічні закони в призмі еволюційної економіки якості; методи системного структурного і логічного аналізу нелінійних фрактальних систем, елементи економічної геометрії якості; теорія категорій, системно-

синергетичний кластерний аналіз і шкалування, методи експертних оцінок. Хронологічний історично-панорамний аналіз й структуризація праць вітчизняних і зарубіжних учених наукової, навчально-методичної, нормативної і юридичної спрямованості з проблеми дослідження економіки якості продукції; методи нелінійного фрактального моделювання і шкалування як заходів оцінки систем. Аналіз теоретичних основ наукової теорії економіки якості, розкриття і використання в дослідженні дефініцій (формулювань) новацій якості. Емпіричні: спостереження, методи експертних опитів, тестування, логічне прогнозування, методи рефлексії — самооцінка, самоаналіз, розрахунковий або модельований експеримент для доказів результатів дослідницької роботи. Статистичні: методи економетрики для якісного аналізу і перевірки достовірності отриманих результатів дослідження та шкал метричного простору якості; порівняльний кластерний аналіз шкалування оцінок якості альтернатив діяльності підприємства.

Методи і підходи досліджень визначили логіку інтерпретації результатів і аналізу отриманих висновків. Методи та засоби дослідження розуміються як дійсні методи, які були застосовані для наукового дослідження та рекомендовані до впровадження на підприємствах.

Наукова новизна даної роботи полягає в розробці наукових системних принципів і положень, що забезпечують оцінку якості діяльності підприємства з урахуванням проблеми підвищення якості продукції. Науково-прикладне завдання вдосконалення підвищення якості продукції вирішувалося шляхом оновлення підсистем теорії, методів і способів економіки якості, які включають еволюційні теоретико-практичні новаційні, економічні, організаційно-функціональні і технологічні складові. На їх основі удосконалено:

— цілісну систему якісного управління підприємства, яка синтезує ієрархічну структуру ключових конфігураторів чинників вдосконалення економічних та інтегральних показників підвищення якості продукції на засадах нелінійної фрактальної двовиткової моделі ЖЦ підприємства і шкал метричного простору якості оцінки циклічного управління новачками системно-синергетичної економетрики;

— системи класифікації і виявлення значимих організаційно-економічних конфігураторів чинників якості продукції;

— класифікаційні оцінки дестабілізуючих і стабілізуючих чинників якісного функціонування підприємства на основі методу системно-синергетичного кластерного аналізу й шкалування метричного простору якості;

— елементи методики впровадження систем оцінки якісного управління;

— елементи наукової теорії економіки якості: поняття «міра якості продукції»; системна класифікація вимог Замовника та інших зацікавлених осіб, шкал якісних новацій, «сходинок і гірлянд еволюції якості»;

— класифікацію конфігураторів чинників, формулюючих і стабілізуючих економічні параметри підвищення якості продукції;

— поняття «зовнішньоекономічна індіферентність» в аспекті економічної нечутливості підприємства до дії негативних чинників зовнішньоекономічної диверсифікації.

Практичне значення отриманих наукових результатів полягає в тому, що основні наукові результати створюють реальні організаційно-методичні передумови і інструменти підвищення потенційних можливостей підвищення якісного управління шляхом розроблених еволюційних системно-синергетичних підходів до оцінки якості продукції. Розроблений інструментарій має можливість працювати на мікро- і макро- рівнях еволюційної економіки якості.

РОЗДІЛ V

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РІВНЯ В РЕГІОНІ

Геоелектронічне визначення інвестиційного клімату регіону

У дослідженні проблем зайнятості населення важлива роль належить теоретичному усвідомленню вихідних категорій і понять, які для економічної науки у певному значенні стали традиційними. Визначальну роль відіграють поняття:

— соціально-економічне середовище, під яким розуміють сукупність соціально-економічних процесів, що відбуваються у визначеному часі і просторі;

— соціальна сфера, під якою розуміють сукупність елементів: індивід (суб'єкт) ініціативної економічної діяльності; соціально-економічна формація; природні процеси, що відбуваються в обмеженому просторі, імовірність наслідків яких доводиться визначати за допомогою щільності діючих суб'єктів і розміру природного потенціалу.

До числа таких категорій відносяться також трудові ресурси, тобто, певна частина населення в працездатному віці, що свідчить про розвиток кількісного підходу до поняття трудові ресурси, тобто, розгляді їх як сукупності індивідів з урахуванням демографічних ознак (стать, вік).

Трудові ресурси — самостійна економічна категорія. У той же час, це і вихідні демографічні, економічні, соціологічні і статистичні категорії відповідних наукових дисциплін, тому що трудові ресурси — це частина населення країни, що володіє необхідним розвитком, здоров'ям, культурою, здібностями, кваліфікацією, професійними знаннями для роботи у сфері суспільно-корисної діяльності, знаходиться у робочому віці, а частково і за його межами (працюючі підлітки і пенсіонери).

Вивчення ефективного використання трудових ресурсів здійснюється на трьох рівнях: макрорівень (країна); мезорівень (регіон); мікрорівень (населений

пункт). Найбільш докладно вивчений макрорівень. Найменш вивчені процеси зайнятості на мезо- та мікрорівні.

За місцем у суспільному розподілі праці і функціональним значенням населені пункти поділяються на міські і сільські. Життєдіяльність населення в містах пов'язана з функціонуванням промислових підприємств, об'єктів будівництва, транспортної і соціальної інфраструктури тощо, а в сільських поселеннях — з використанням землі, розвитком і розміщенням сільськогосподарського виробництва. Відповідно до цього населення, що є природною основою формування трудових ресурсів, залежно від місця проживання поділяється на міське і сільське.

Дніпропетровська область відноситься до ключових областей по забезпеченню ефективної зайнятості в країні (її трудові ресурси її становлять 8% загальної кількості). Близько 75% населення області проживає в містах, 9% — в СМТ, решта (майже 16%) — в селах. Відмінною рисою є наявність декількох великих технополісів: Дніпропетровськ — 1094 тис., Кривий Ріг — 697 тис., Дніпродзержинськ — 267 тис., Нікополь — 148 тис. і Павлоград — 125 тис., що становить 63,4% населення області. Ці технополіси характеризуються, з одного боку, високою концентрацією промислових об'єктів, розвитком соціальної інфраструктури, транспортної мережі, виробничих і соціальних комунікацій, що робить їх привабливими для міграційних потоків. Разом з тим їм властиві інтенсивний антропогенний тиск на навколишнє середовище, деградація демовідтворювальних процесів, погіршення якості трудового потенціалу.

В Україні в містах сконцентровано 68,04% усього населення. Це обумовлено не стільки більш комфортними умовами проживання, скільки розвитком, внаслідок індустріалізації, агломеративних форм розселення, що мають кращі умови для реалізації більшості напрямків людської діяльності і поліпшення екологічного стану. Тому великі міста ефективні з погляду економіки, форм функціонування виробничої діяльності. Елементи вигоди поки що є визначальними в перевагах і формуванні способу життя населення. Тому урбанізованими видами розселення охоплено 33,5 млн люд.

Міське населення розміщене досить нерівномірно. Його переважна більшість припадає на високоурбанізований Донецько-Придніпровський регіон. У Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Харківській, Запорізькій областях міське населення становить, відповідно, 90,2%, 86,4%, 83,6%, 78,8% і 76,5%. У цих п'яти великих мезоагломераціях проживає 41% населення України. Особливо велика зосередженість населення у Дніпропетровській (3,7 млн), Донецькій (4,9 млн) і Запорізькій областях (1,98 млн), де проживає 1/3 усіх городян країни. Найбільше міських поселень у Донецькій (51), Луганській (37), Київській (25), Дніпропетровській (21), Одеській і Харківській (відповідно, 19 і 17) областях.

Оскільки найвища питома вага міського населення спостерігається в індустріальних регіонах Донбасу і Придніпров'я (76—90%), то проблеми функціонування ринку праці доцільно вивчати на прикладах високоурбанізованих областей і великих технополісів (наприклад, Дніпропетровської області і м. Дніпропетровська). У Дніпропетровській області близько 80% населення в працездатному віці припадає на міста. У трудових ресурсах області 87,89% становлять трудові ресурси міст.

Міста характеризуються багатофункціональною структурою господарства. Великі міста характеризуються наявністю широкого спектра провідних виробничих і навіть народногосподарських функцій. У них зосереджені величезні виробничі потужності, вони здійснюють адміністративно-управлінську діяльність і мають організаційно-господарський і культурний вплив на прилеглі території. Завдяки цьому в селі формується спосіб життя, орієнтований на норми і цінності міської культури (передача загальнокультурної, професійної і соціальної інформації у сільську місцевість), що сприяє проникненню міських відносин у сільські поселення, а також розширенню в них сфери прикладання праці. Отже, міста займають особливе місце в розвитку економіки і громадського життя країни. Проблеми ускладнення функціонування ринку праці в нових економічних умовах характерні для всіх міст, у т.ч., й для Дніпропетровська.

Сучасна наука використовує поняття «природний рівень безробіття». Різні автори визначають кількісну

величину природного рівня безробіття по-різному. Для західних країн він варіюється в межах 4—6%. Серед наших економістів оцінка цього показника для України варіюється від 3 до 5%. Отже, уже досягнутий до початку 1995 р. рівень безробіття в країні був за загальноприйнятими критеріями відносно високим, а для умов України — дуже високим. Природний рівень безробіття — «це така частка економічно активного населення, яку суспільство може утримувати без загрози для економічного розвитку і скорочення соціальних гарантій для непрацевдатних» [202] «Найявність якогось числа безробітних ні в кого не викликає занепокоєння, оскільки не є проблемою» [206].

З початком проведення ринкових реформ в Україні з'явився новий тип безробіття — приховане безробіття. У якісному плані раніше ми визначили це поняття як ту чисельність працівників, що стала зайвою у зв'язку зі спадом виробництва або структурними змінами у ньому, але продовжує формально вважатися зайнятою і яка за певних умов (у випадку зміни фінансового або нормативно-правового стану підприємства, або за бажанням самого працівника) буде або вивільнена і поповнить ринок праці, або перейде в категорію ефективно зайнятих. Працівник знаходиться у стані, обумовленому як приховане безробіття, вимушено. Істотна відмінність між неповною зайнятістю і прихованим безробіттям полягає у тому, що над частково зайнятими не висить загроза безпосереднього звільнення, тоді як приховане безробіття насправді є додатковим навантаженням на фінанси підприємства і з погляду зайнятості є початком відкритого безробіття.

Конкретизуючи поняття «безробіття», варто підкреслити, що воно стосується категорії економічно активного населення, тобто, безробітні — це особи, що активно пропонують свої послуги на ринку праці (шукають роботу), і це повинно враховуватися державою при регулюванні економічних відносин зайнятості. Головна «ціна» безробіття — втрати від недовикористання виробничих потужностей. Економічний потенціал суспільства не задіяний повною мірою, тому що незайнята робоча сила не бере участі у примноженні національного багатства. Залежність між рівнем безробіття і відста-

ванням фактичного обсягу валового національного продукту (ВНП) від потенційного ВНП у математичній формі виражена в, так званому, законі Оукена. Якщо фактичний рівень безробіття перевищує природний на 1%, то відставання фактичного ВНП від потенційного обсягу складе 2,5%. Це дозволяє обчислити абсолютні втрати національного продукту, пов'язані з будь-яким рівнем безробіття.

Але такі категорії, як приховане безробіття і тіньова зайнятість не можуть бути виражені за допомогою закону Оукена, тому що вони властиві нашій економічній системі. Слід зазначити, що офіційна статистика не веде облік цих явищ, але це підводна частина «айсберга» зайнятості на вітчизняному ринку праці, яка у кілька разів перевищує фіксований рівень безробіття. За рахунок прихованого безробіття і тіньової зайнятості реальний рівень безробіття набагато вищий, тому і обсяги відставання фактичного ВНП від потенційного в Україні набагато вищі (2,5%). Однак це проблема майбутніх досліджень.

Вивчення перерахованих контингентів трудових ресурсів показує, що кожний із них, узятий у відриві від трудових ресурсів як системи, не може характеризувати дану систему в цілому, оскільки відіграє в ній певну роль. Із зміною значення одного елемента відповідно змінюється і значення інших. Однак наявності ряду елементів, що утворюють досліджуване ціле, ще недостатньо для того, щоб визначити аналізований об'єкт як систему. Для цього повинен бути збережений інший важливий принцип системи — ієрархічність її будови, тобто, послідовність включення системи нижчого рівня в систему більш високого рівня. Такими рівнями є макро-, мезо- і мікрорівні (тобто, ринки праці країни в цілому, окремих регіонів-областей, населених пунктів).

Наступним принципом системи є те, що її системоутворюючі елементи, знаходяться між собою у певних відносинах і зв'язках, завдяки чому утворюють цілісний об'єкт. Тому при вивченні розглянутої системи велике значення має структура, що визначає зв'язок між елементами і частинами системи. Вся організація системи ґрунтується на певних структурних відносинах

елементів підсистем і елементів системи. Ці структурні відношення визначають властивості та функції досліджуваної системи як цілого і відіграють важливу роль у системі. Виконуючи різні функції, дія всіх цих елементів у остаточному підсумку підпорядкована досягненню загальної мети — ефективному використанню трудових ресурсів. Наявність загальної кінцевої мети також дає право розглядати трудові ресурси як системний об'єкт дослідження.

Оцінка інвестиційної привабливості регіону на основі аналізу соціально-економічних показників

Під соціальним ризиком варто розуміти сукупність поточних і майбутніх невизначеностей, що виникають у функціональному розвитку великих соціально-економічних людино-систем (регіонів) і їхніх складових (підприємств, фірм, організацій) або відповідних рішень, здатних уплинути на загальноекономічну рівновагу соціального середовища, порушити систему соціального захисту всіх груп населення або викликати зростання безробіття.

Перехід до ринкової економіки, зростання ролі соціальної політики в розвитку суспільства вимагають подальшого уточнення напрямків розвитку та методичного обґрунтування шляхів регулювання зайнятості населення. Регулювання не обов'язково означає втручання з метою радикальних змін. Регулюючий вплив може бути спрямований на усунення перешкод для нормального функціонування системи. Що стосується сфери зайнятості населення, то її регулювання повинно не підмінювати дії ринкових механізмів, а підвищувати ефективність їхнього функціонування і діяльність у тих сферах, де вони не спрацьовують.

«Сучасний механізм регулювання зайнятості — це поєднання ринкового механізму саморегулювання економічних процесів і системи заходів державного сприяння зайнятості. При цьому система державного регулювання повинна передбачати законодавче, нормативно-правове й інформаційне забезпечення політики зайнятості, а також економічні, соціально-політичні й організаційно-адміністративні важелі її реалізації» [116].

На сучасному етапі світового економічного розвитку чітко простежуються дві основні моделі ринкового господарства, що одержали поширення в економічно розвинутих країнах. Перша модель (характерна для сучасної американської економіки) пов'язана з різким обмеженням прямого адміністративного регулювання розвитку економіки (у т.ч., через зниження податків, обмеження росту державних витрат, лібералізацію кредиту та ін.), звуженням соціальних сторін діяльності держави, а також із відносно низькою часткою державної власності. Так, американський ринок праці відносно вільний від заходів державного регулювання.

Друга модель (найбільш яскравий розвиток отримала в Німеччині та Японії) характеризується активним впливом держави на функціонування національного ринкового господарства, потужною системою соціального забезпечення і соціальної підтримки малозабезпечених груп населення, істотною питомою вагою державної власності. У цих країнах діє широкий спектр різних форм державного регулювання і обмеження функціонування ринку праці. Кожна із зазначених моделей ринку праці має свої переваги і недоліки.

Безсумнівною перевагою американського типу ринкового господарства є відносна гнучкість усього економічного механізму, націлена на одержання максимального прибутку, більш високий ступінь підприємницької активності. У той же час, така модель ринку базується на створенні умов для досягнення саме індивідуального успіху при недостатньому розвитку суспільних форм соціального захисту населення.

Навпроти, альтернативна модель ринкової економіки (класичною формою якої є соціальне ринкове господарство Німеччини) забезпечує досягнення високих кінцевих виробничих результатів (насамперед, винятково висока якість продукції, що випускається) при підтримці розумного балансу інтересів, прав і зобов'язань («соціальне партнерство») роботодавців, з одного боку, і найманих працівників — з іншого. Водночас істотним недоліком даної моделі є негнучкість господарського механізму і властивих йому економічних структур.

Очевидно, що при розгляді всього комплексу проблем розвитку ринкової економіки в Україні в довго-

строковому аспекті необхідно максимально використувати позитивні сторони кожної із зазначених моделей регулювання ринку праці, щоб забезпечити оптимальне поєднання високої ефективності господарського комплексу і системи соціальних гарантій населенню. Водночас на початкових етапах формування і функціонування ринку вплив державного регулювання на господарську діяльність може бути значним унаслідок як недостатності дії ринкових стимулів, так і необхідності проведення значних структурних перетворень без великих соціальних потрясінь. У зв'язку з цим вбачається доцільним, щоб реалізована нині концепція ринкової економіки була ближчою до другої (німецької) моделі ринку, тобто, моделі «соціального ринкового господарства».

Очевидно, що державне регулювання в такій складній системі буде відігравати меншу роль, ніж раніше. Це пов'язано, насамперед, із зменшенням і децентралізацією державних ресурсів, а також із відмовою практично всіх підприємств від директивного планування різних сторін господарської діяльності. Але з огляду на значну інерційність методів управління і переважний характер державної власності участь державних структур в управлінні господарством в Україні якийсь час, мабуть, буде більш активною порівняно з більш розвинутими країнами. У сучасних умовах переходу до ринкової економіки, коли традиційні методи централізованого управління і планування перестають діяти, особливу увагу варто приділити формуванню системи ринкових засад державного регулювання використання трудових ресурсів на всіх ієрархічних рівнях.

Багато дослідників вважають малий, середній бізнес і підприємництво основним елементом процесу регулювання. Дії місцевих органів влади через самоорганізацію й організацію малого і середнього бізнесу, а також ефективне підприємництво, на відміну від державного інвестування, безупинні, тому що безупинний їх відтворювальний і стимулюючий вплив на економіку за допомогою не одного-двох факторів, а великого їх розмаїття.

Однак світовий історичний досвід показує, що чим більше країна відстає у своєму економічному розвитку, тим у більшій мірі господарські функції (хоча б тимча-

сово) змушені брати на себе державні органи управління. Під системою державного регулювання пропонується розуміти не тільки методи впливу й організаційні структури, правові документи (закони, програми, постанови, укази та ін.), а й процедури їх прийняття, узгодження і контролю, тобто, ті елементи, що створюють умови для здійснення процесу регулювання зайнятості.

Державне регулювання традиційно охоплює два рівні діяльності: загальнодержавний і територіальний (регіональний, місцевий). У зв'язку з цим особливо зростає значення державного територіального регулювання зайнятості.

Під територіальним рівнем державного регулюванням зайнятості пропонується розуміти специфічний вплив державних і місцевих органів управління на розвиток зайнятості конкретних територій через фінансування цільових програм, пільгове кредитування і регулювання оподаткування, а також стимулювання регіонального розвитку шляхом використання спеціальних бюджетних і позабюджетних фондів і ін.

Формування ринкових економічних відносин і структурна перебудова економіки нерозривно зв'язані із поєднанням державного, регіонального регулювання і місцевого самоврядування з підвищенням ролі останнього [108]. На жаль, соціально-економічна політика на національному рівні часто не бере до уваги ці відмінності, і тому вона не здатна повністю досліджувати потенціал розвитку регіонів.

Перераховані раніше властивості трудових ресурсів дають підстави розглядати їх як систему, а виходить, застосувати принципи системного підходу і до аналізу, і до розробки методів регулювання. Для системи важливим є наявність зворотного зв'язку (ЗЗ). Зворотний зв'язок — одне з основних понять у теорії управління. У загальному вигляді зворотним зв'язком називається будь-яка передача впливу з виходу системи назад у її вхід. Завдяки наявності зворотних зв'язків великі системи виявляються в принципі здатними самонавчатися. Будь-якій СЕС органічно властивий високий ступінь невизначеності процесів, що протікають у ній. Формальне управління і регулювання в системі «трудові ресурси» зводиться до координації діяльності підсистем нижніх

рівнів. Серед усіх систем особливе місце займають системи, керований об'єкт яких — люди, як у даному випадку. Керуючі впливи в подібних системах мають інформаційний характер. Внутрішнім джерелом розвитку СЕС є безперервний процес виникнення і розв'язання протиріч у ній [208]. Кожна система, досягаючи мети свого розвитку, прагне зберегти якісну визначеність, постійно розв'язуючи виникаючі протиріччя. Це прагнення до стійкого стану здійснюється за допомогою механізму, що являє собою ієрархічну систему управління.

У сфері регулювання зайнятості існує декілька методів: адміністративні й економічні, що базуються на принципах матеріальної зацікавленості. Адміністративні припускають прямий вплив на досліджуваний об'єкт, виступаючи як державна директива, і мають обов'язкову силу для виконання (встановлення меж працездатного віку, тривалість робочого часу та ін.). За допомогою адміністративних методів здійснюються правові функції, що входять у коло обов'язків органів управління (вони передбачені відповідними офіційними положеннями про міністерства, підприємства та ін., а також посадовими інструкціями). Економічні методи пов'язані з використанням засобів і інструментів, що стимулюють економічну зацікавленість керованого об'єкта у вирішенні тих чи інших завдань без заходів адміністративного впливу. Інструментами економічних методів є такі важелі й стимули, як прибуток, собівартість, ціна, кредит, заробітна плата та ін.

Ступінь об'єднання різних методів регулювання в різних історичних і економічних ситуаціях не однакоий. У минулому переважали командно-адміністративні методи. Сьогодні у зв'язку зі структурною перебудовою економіки в системі регулювання зайнятості більш ефективні методи непрямого, побічного впливу, до яких належать економічні методи. Врахування економічних інтересів має значення і для удосконалення організаційних структур регулювання зайнятості. Слід зазначити, що економічні методи, у свою чергу, поділяються на дві групи:

— методи, які безпосередньо забезпечують об'єднання працівників із засобами виробництва (величина зарплати, система доплат та ін.);

— методи, вплив яких на процес зайнятості здійснюється через більш складний механізм економічних інтересів (індивідуальних, колективних, суспільних). Сюди відносяться методи стимулювання певних пропорцій суспільного виробництва, окремих форм зайнятості населення.

Поділ економічних методів на ці групи допускається лише з певною мірою умовності, оскільки в реальній дійсності вони тісно переплітаються, взаємообумовлюючи один одного.

Таким чином, аналіз і регулювання ефективного використання трудових ресурсів повинні здійснюватися на макрорівні (державному); мезорівні (регіональному); мікрорівні (на рівні населеного пункту або підприємства). На жаль, у межах окремого регіону практично не скоординовані зусилля з прогнозування чисельності трудових ресурсів, структури їхньої зайнятості, визначення потреби регіону в робочій силі. Тому й виникає необхідність розробки комплексної методики регулювання основного показника ефективності використання трудових ресурсів — зайнятості — на регіональному рівні.

За характером взаємодії системи й зовнішнього середовища система «трудові ресурси» є відкритою. Такі системи активно взаємодіють із зовнішнім середовищем, що дозволяє їм зберегти високий рівень організованості й розвиватися у бік збільшення своєї складності. Крім того, відкрита система не тільки має здатність пристосовуватися до змін у зовнішньому середовищі, але й повинна робити це для того, щоб продовжити своє функціонування.

Навряд чи можливо врахувати в методиці регулювання всі численні фактори. Очевидно, необхідно обмежити врахування зовнішнього оточення тільки тими факторами, від яких вирішальним чином залежить успіх життєдіяльності системи. Тому виникає необхідність логічного розподілу факторів на певні класи, що дозволяє розкрити численні зв'язки і залежності і на цій основі зробити відповідні обґрунтування і висновки. З огляду на це пропонується вважати, що функціонування трудових ресурсів регіону в цілому здійснюється під впливом таких основних класів факторів:

природно-географічні, демографічні та соціально-економічні.

До природно-географічних факторів відносяться: географічне положення регіону, природні і сировинні ресурси, кліматичні умови.

Розглядаючи демографічні фактори, варто враховувати те, що на чисельність і до певної міри на якісний склад трудових ресурсів регіонів впливає сформована в країні загальна демографічна ситуація, особливості демографічної ситуації, що склалася на даній території, інтенсивність і масштаби міграції. У цей клас включені: частка населення в працездатному віці в його загальній чисельності; рівень зайнятості населення і трудових ресурсів; освітній рівень; віковий рівень; джерела поповнення трудових ресурсів (власне підсобне господарство та ін.); природний рух працездатного населення (рівень народжуваності, смертності та ін.); механічний рух працездатного населення (сальдо міграції) та ін.

Істотно впливають на функціонування системи трудових ресурсів соціально-економічні фактори. У цей клас включені: рівень економічного розвитку регіону (його виробничий і науковий потенціал); структура народного господарства регіону (число галузей у його економіці, галузева спеціалізація регіону та ін.); техніко-економічний розвиток народного господарства регіону (рівень автоматизації та механізації в регіоні; рівень прогресивності технологій в економіці регіону та ін.); галузева структура промисловості регіону (число галузей промисловості регіону і частка в ньому кожної з них); структура трудових ресурсів (розподіл за професійно-кваліфікаційним складом; за формами власності й та ін.); система підвищення кваліфікації кадрів (охоплення працездатного населення курсовою формою навчання; організація перепідготовки трудящих та ін.); рівень кваліфікації кадрів (обсяг, форми і методи перепідготовки) та ін.

Регулювання зайнятості населення досить специфічна сфера. Це пояснюється тим, що зайнятість населення визначається широким колом соціально-економічних факторів, які є зовнішніми відносно неї. Специфічні риси зайнятості як соціально-економічної

категорії не можуть залишитися без уваги при розробці методів її регулювання. Специфіка і складність регулювання зайнятості населення впливає також із того, що воно не може бути об'єктом прямих, безпосередніх впливів. Тому велике значення має вибір методу регулювання. Для теорії і практики особливо важливе значення має оптимальне поєднання різних методів регулювання. Однак поза конкретними умовами це не має сенсу. Усі методи використовуються не ізольовано, а в складних поєднаннях один з одним. Пряме і непряме регулювання може здійснюватися як методами демографічного управління, так і економічними, адміністративно-юридичними, пропагандистськими заходами.

Регулювання зайнятості населення, з огляду на її специфіку, здійснюється, в основному, непрямими методами, і тільки лише у певних випадках, спеціально обумовленими у законах. Застосовуються методи адміністративно-юридичного характеру: розірвання трудового договору з ініціативи адміністрації підприємства; персональний розподіл молодих фахівців і ін. Використання непрямих методів регулювання, зрештою, означає, що регулювання зайнятості населення здійснюється за рахунок зміни життєдіяльності, праці і побуту населення міста. У зв'язку з цим керуючою підсистемою може виступати комплекс показників, що характеризує їх, планомірна зміна яких може забезпечити необхідний рівень зайнятості населення.

Кооперування методів регулювання зайнятості, що застосовуються у розвинутих країнах, в Україні неможливе через особливості сучасного етапу її розвитку:

- ринок праці зазнає трансформації від високої, повної зайнятості в офіційному секторі економіки з однією формою власності до зниження рівня зайнятості при переході до багатоукладної економіки;

- ринкові перетворення супроводжуються зростанням безробіття; зниженням рівня життя; відставанням середньої заробітної плати від прожиткового мінімуму;

- країна має низький обсяг інвестицій у реальний сектор економіки внаслідок несприятливого інвестиційного законодавства;

- старіння населення носить соціальний характер, викликаний інтенсивним відтоком із країни працездатного

населення в робочому віці з високою кваліфікацією, внаслідок низького рівня життя;

— високими темпами поширюється тіньова зайнятість, що носить, в основному, вимушений характер (забезпечуючи просте відтворення демографічного, трудового і виробничого потенціалу, у той час, як у країнах з ринковою економікою вона спрямована на розширене відтворення і накопичення).

Методологічний підхід на основі непрямих методів регулювання вимагає аналізу динаміки процесів, що відбуваються на ринку праці України. Це дозволить розробити науково-обґрунтовані пропозиції щодо формування вітчизняної моделі регулювання зайнятості населення. У 2000 р. основні напрямки вирішення проблем зайнятості були більш конкретизовані і конструктивні. Передбачалося прийняття Програми структурної перебудови економіки України до 2005 р. з визначенням кількісних параметрів створення нових робочих місць, Генеральної схеми створення нових робочих місць, Програми зайнятості населення на 2001—2005 рр. Однак у жодному з цих документів не згадується про прогнозування ринку праці. Слід зазначити, що політику зайнятості неможливо розробити без прогнозів ринку праці, а також — соціально-економічного розвитку регіону і держави на прогностичний період: наступний рік і перспективний на один-два роки. Безперервний процес прогнозування тенденцій і змін ринку праці є засобом підвищення наукового потенціалу рівня планування і найважливішою складовою частиною системи управління трудовими ресурсами, необхідною передумовою підвищення ефективності і дієвості рішень у сфері регулювання зайнятості і соціального захисту населення. З урахуванням цього значення прогнозування в діяльності державних органів виконавчої влади різних рівнів зростає. З цією метою прийнятий Закон України «Про державне прогнозування і розробку програм соціально-економічного розвитку України», що визначає деякі правові основи формування системи економічних прогнозів і програм. Але, на жаль, навіть не згадується про індикативні плани соціально-економічного розвитку України, про конкретні принципи організації розробки, координації і затвердження прогнозів.

Недостатньо обґрунтовані методи досягнення на рівні держави, регіонів, галузей, територіальних спільнот і суб'єктів підприємницької діяльності поставлених цілей і пріоритетів, спрямованих на піднесення економіки, створення розвинutoго приватного сектора економіки та ін. Тому правові основи реалізації найважливішої управлінської функції держави вимагають подальшого удосконалення. До того ж ускладнюється і процес прогнозування тенденцій і змін ринку праці. Таким чином, для удосконалення регулювання ринку праці в Україні необхідно надати методологічну допомогу регіональним службам зайнятості населення в прогнозуванні ринку праці, обґрунтуванні пріоритетних заходів програм сприяння зайнятості, розробці показників ефективності програм і механізмів взаємодії з іншими органами виконавчої і законодавчої влади регіону. Практична реалізація такого підходу до регулювання зайнятості населення може базуватися на використанні економіко-математичної методів (зокрема, кореляційно-регресійного аналізу), тому що регулювання передбачає не пряме втручання в розвиток економічних процесів, а послідовну підтримку окремих тенденцій, що визначаються природним розвитком об'єкта регулювання.

Проблема вибору цільових настанов державного регулювання в більшості розвинутих країн у різні періоди часу зводилася до пошуку розумних компромісів між декількома цілями. Так, кейнсіанське пояснення феномену безробіття виходить із того, що обсяг зайнятості визначається споживчим та інвестиційним попитом. Тому основним регулятором ринку праці в кейнсіанській моделі є держава, що впливає на сукупний попит на товари і послуги, а також на сукупний попит на працю. У цій моделі активно використовується принцип мультиплікатора, який показує, що первісне збільшення державних інвестицій створює «первинну» зайнятість для певної кількості працівників даного виробництва; витрати цих працівників на придбання споживчих товарів стимулюють розвиток виробництва і «вторинну» зайнятість — збільшення робочих місць у галузях, де виробляються споживчі товари.

Класичне пояснення базується на теорії «цінової рівноваги», за якою ринок праці розглядається так само,

як і інші ринки: якщо ціна на товари вище рівноважної, то виникає перевищення пропозиції. Тому причина безробіття — занадто високий рівень заробітної плати. Рівень заробітної плати, менший рівноважного, перестав стимулювати пропозицію праці. Тому вона скорочується, тоді як попит на дешеву працю зростає. Виникає дефіцит праці, який триває доти, поки витрати роботодавців на заробітну плату не стануть настільки низькими, що вигідним стане найняти всіх працівників. Тоді ринок праці повертається в стан рівноваги.

Монетаристське пояснення відбите в концепції «гнучкого ринку праці», згідно з якою головна причина безробіття — збільшення невідповідності між попитом і пропозицією робочої сили в різних секторах економіки. Тобто, безробіття є наслідком деформації і негнучкості ринку праці. Найважливішим способом досягнення рівноваги на гнучкому ринку праці вважається перехід до гнучкої заробітної плати. На макrorівні це означає зміну ставок заробітної плати в залежності від динаміки економічних показників розвитку країни з тим, щоб враховувати інфляційні процеси й одночасно сприяти розширенню зайнятості через створення нових робочих місць.

Розглянуті основні економічні концепції функціонування ринку праці і регулювання зайнятості в країнах з ринковою економікою розвивалися еволюційно. Але оскільки в Україні економіка лише трансформується в ринкову, то для неї буде властива своя модель регулювання зайнятості. Такий методологічний підхід вимагає аналізу динаміки процесів, що здійснюються на ринку праці України, і на його основі розробки пропозицій щодо формування вітчизняної моделі регулювання зайнятості.

Вивчення зарубіжного і вітчизняного досвіду регулювання зайнятості населення дозволяє систематизувати методи державного управління в умовах переходу до ринкової економіки і накреслити шляхи їхнього удосконалення. Методи управління можна об'єднати в три групи: нормативно-законодавчі, прямі економічні і непрямі економічні. Нормативно-законодавчі методи є прерогативою, головним чином, державного рівня управління, у той час, як економічні методи можуть викори-

стовуватися місцевими органами управління. Слід зазначити, що для досягнення різних цілей регіонального розвитку використовується різний набір методів регулювання.

У будь-якому суспільстві необхідно впливати на процеси формування, розподілу, обміну і використання трудових ресурсів. У 50—80-і рр. XX ст. важливим інструментом регулювання зайнятості населення служили балансові моделі. Вони включали зведений баланс трудових ресурсів (ЗБТР), міжгалузеві баланси (МГБ) і баланс руху населення і трудових ресурсів (БРНіТР). Центральне місце серед балансових моделей займав ЗБТР. У 90-і рр. прогнозування зайнятості знало певних змін. Це було пов'язано з необхідністю розрахунків чисельності економічно неактивного населення і безробітних у ЗБТР. Однак за допомогою лише цих контингентів неможливо адекватно відбити реальну ситуацію на ринку праці. Тому на сучасному етапі розвитку економіки України пропонується при прогнозуванні зайнятості враховувати ще й тіньову зайнятість.

Необхідно зазначити, що оцінка величини і рівня тіньової зайнятості (як і в цілому тіньової економіки) є однією із складних проблем. До того ж вона нова для нашої країни і не має необхідного теоретичного підґрунтя. На законодавчому рівні в Україні регулюється лише офіційна зайнятість, а неофіційна не має ні об'єктивної основи для оцінки масштабів, ні хоча б первинного, найбільш загального вивчення (розкриття) факторів, що впливають на тіньову зайнятість. Тому для створення можливості формування ефективної політики зайнятості і здійснення конкретних заходів, спрямованих на поліпшення ситуації в цій сфері, необхідний не тільки аналіз сучасного стану формування тіньової зайнятості, але і виявлення закономірностей і довгострокових тенденцій її розвитку [20]. На жаль, методи статистичного обліку й аналізу, використання яких досить ефективне в легальному секторі, є непридатними в нелегальному. Завдання особливо ускладнюється тим, що економічна діяльність у межах цього сектора не відображається прямо в офіційній статистиці. В Україні не існує єдиного підходу до виміру тіньової зайнятості. Слід також зазначити, що в ході активного вивчення

тіньової економіки не запропоновано єдиної, цілісної концепції, що розкриває це явище, і відсутні як загальноприйнятий апарат, так і методологія дослідження.

Найменш розробленою частиною моделювання економічних систем і процесів в сфері зайнятості є оптимізовані моделі по формуванню і використанню трудових ресурсів у великому місті, що взаємозалежні з моделями соціально-економічного розвитку регіону. Це викликає необхідність інтегрувати показники програми зайнятості населення з показниками програм соціального й економічного розвитку регіону щодо співвідношення обсягів інвестицій і перспектив зайнятості населення; співвідношення обсягів виробництва і чисельності працюючих; співвідношення між обсягами виробництва, заробітною платою, доходами і зайнятістю населення і т. ін.

Тому, на наш погляд, у розроблювальній моделі регулювання і методиці прогнозування зайнятості необхідно врахувати наступне:

- формування рівня легальної зайнятості;
- оцінку тіньової зайнятості;
- визначення взаємозв'язків зайнятості і її складових з показниками соціального й економічного розвитку регіону.

Отже, вихідним критерієм прийняття тих чи інших рішень у сфері державного регулювання зайнятості в умовах ринкових перетворень повинно стати забезпечення стійкого зростання рівня зайнятості працездатного населення при зростанні валового внутрішнього продукту і охопленні усього працездатного населення офіційною зайнятістю.

Світовим досвідом виявлено два основних типи впливу держави на рівень зайнятості: пасивний і активний. Залежно від цього методи регулювання можуть бути активними (спрямованими на підвищення професійної і регіональної мобільності трудових ресурсів, на збереження або підвищення рівня зайнятості) і пасивними (виплати допомоги безробітним).

Слід зазначити, що існує три основних варіанти політики зайнятості: пасивний, помірковано пасивний і активний. Пасивний полягає у виплаті допомоги і наданні безробітним найпростіших послуг щодо підбору

робочого місця через державну службу зайнятості (ДСЗ). Помірковано пасивний також передбачає матеріальну підтримку безробітних, але більш різноманітні послуги, ніж у першому варіанті щодо підбору робочого місця. Обидва цих варіанти можуть виправдати себе тільки за умови гнучкості праці й робочої сили в цілому, при позитивних економічних перспективах, при яких висока можливість самостійного працевлаштування. У протилежному випадку стримуючі регулятори пасивної політики на ринку праці виявляються слабкими і можуть тільки погіршити ситуацію.

Для України найбільш оптимальним варіантом політики зайнятості повинен стати активний, здатний забезпечити максимально можливу зайнятість населення і якість робочої сили на тлі стимулювання випуску конкурентної продукції, створення умов економічного процвітання суспільства. Важливо установити оптимальне співвідношення між активними і пасивними заходами. За оцінками фахівців, збільшення частки «активних» витрат на 5% за рахунок зменшення пасивних призводить до підвищення результативності служби зайнятості на 10—15%.

Україна, як і більшість країн світу, орієнтується на об'єднання активних і пасивних методів. Однак останнім часом істотно змінилася структура розподілу коштів Фонду зайнятості. Тобто, поки що реалізуються переважно пасивні елементи: виплата допомоги у випадку безробіття і матеріальної допомоги. На наш погляд, пасивна політика зайнятості не може бути успішною, тому що в умовах дефіциту Державного бюджету і зниження життєвого рівня населення допомога по безробіттю не може забезпечити навіть прожиткового мінімуму. Політика зайнятості повинна відповідати раціональній структурі суспільних потреб і вирішувати завдання працевлаштування громадян, підвищення їхньої мобільності і конкурентоспроможності.

З огляду на сьогодишню ситуацію на ринку праці України основну увагу необхідно приділяти активним елементам політики зайнятості. Ще у 50-х рр. у, так званий, «шведській моделі», або моделі Райна-Мейднера, термін «активна політика зайнятості» використовувався, щоб показати, що інвестиції в політику зайнятості зростають

під час економічного спаду і зменшуються в період економічного піднесення. Таким чином, підтримується необхідна рівновага ринку праці. На відміну від цього «пасивна політика зайнятості» була спрямована для пояснення безробіття і пов'язаної з ним системи фінансової допомоги.

Останнім часом зміст обох термінів набув принципово іншого значення. Активні методи підтримки на ринку праці передбачають діяльність держави, спрямовану на скорочення рівня безробіття як такого, тобто, на забезпечення можливості реалізації своєї трудової активності всім громадянам, а відповідно, на забезпечення повної зайнятості усього економічно активного населення України. Оскільки основною причиною безробіття є невідповідність пропозиції робочої сили потребі в ній, активна політика спрямована на подолання (або хоча б зменшення) цієї незбалансованості. Пасивна політика зайнятості спрямована на підтримку доходів населення у випадку втрати роботи.

У більшості країн-членів Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) державна політика зайнятості в тій чи іншій мірі спирається на синтез принципів активної і пасивної поведінки держави на ринку праці. Іспанія, Великобританія, Франція, США значною мірою орієнтуються на методи пасивної підтримки ринків робочої сили. Швеція й Австрія дотримуються активних дій, більшість країн поєднують обидва ці напрямки. У Конвенції 1988 р. про сприяння зайнятості та захисту від безробіття, прийнятій Генеральною конференцією МОП (яка вступила в дію у 1991 р.), відзначається, що кожна держава визначає свою власну політику у сфері зайнятості, що забезпечує продуктивну працю за вільно обраною професією. Щоб домогтися цього, у якості пріоритетних, на наш погляд, необхідно виділити активні заходи політики зайнятості.

Слід зазначити, що регулювання зайнятості населення в розвинутих країнах здійснюється за двома напрямками:

— сприяння в працевлаштуванні незайнятого населення і наданні допомоги в професійній підготовці і перепідготовці;

— стимулювання формування гнучкого ринку праці, гнучких форм зайнятості (забезпечення працездатному населенню можливості вибору найбільш прийнятних форм і режимів праці з урахуванням індивідуальних потреб і вимог до роботи).

Досвід перехідного періоду в післявоєнному розвитку економіки країн Східної і Центральної Європи (де в умовах структурної перебудови рівень безробіття досягав 10—12%) показує, що заходи активної політики регулювання ринку праці, які позитивно зарекомендували себе в Західній Європі, впровадити не легко. Це пояснюється тим, що існує багато перешкод інституціонального характеру, головною з яких в Україні є обмежена мобільність робочої сили, недостатній розвиток інфраструктури і відсутність налагодженого механізму фінансування програм зайнятості населення. Отже, вирішення проблем зайнятості населення в країні повинно будуватися на основі заходів широкого, комплексного характеру з розробкою цільових програм, спрямованих на підвищення рівня зайнятості населення.

Не претендуючи на рішення всіх проблем територіального регулювання зайнятості, у дослідженні розглянуті лише окремі, найбільш реальні варіанти формування нової системи регулювання зайнятості в регіоні. Нова система територіального регулювання зайнятості повинна мати адекватну їй систему статистичного обліку, вихідних і кінцевих документів (програм, планів-прогнозів, законів та ін.), у якій би найбільш повно були відбиті й обґрунтовані механізм, що формується, основні форми і методи регулювання в умовах ринкової економіки. Очевидно, що вплив зазначених методів зросте, якщо різні рівні управління будуть діяти узгоджено. А це означає, що важливо не тільки розподілити права й обов'язки між суб'єктами управління, але і визначити завдання регіонального розвитку і сформулювати для вирішення кожного з них найбільш раціональну систему державного регулювання. Не викликає сумніву також, що правильне визначення кола завдань розвитку тих або інших регіонів неможливе без аналізу існуючого стану і прогнозу можливих сценаріїв розвитку.

Концепція управління соціально-економічними процесами в регіоні

Проведення економічних реформ, перехід до ринкових відносин значно загострили соціально-трудові відносини в регіонах. Це вимагає поглибленого аналізу механізму функціонування зайнятості населення на регіональному рівні.

Як уже зазначалося, економічне життя реалізується в просторі і досить неоднорідно в ньому розподілено. В основному воно сконцентровано в містах і передмістях. Сучасне місто — це «великий населений пункт, жителі якого зайняті головним чином у промисловості і торгівлі, а також у сферах обслуговування, управління, науки і культури» [87]. Поняття «місто» припускає, що воно являє собою складне, але єдине ціле, всі елементи якого знаходяться в органічному взаємозв'язку. В єдності економічних і соціальних сторін розвитку полягає відмінність міста як системи. Економічна функція міста пов'язана із завданнями, що вирішуються різними територіально-виробничими комплексами, задовольняючи матеріальні потреби населення. Найбільша кількість міст зосереджена в Західній економічній зоні 210 (47% усіх міст України), проте у них проживає лише 36,1% міського населення країни. Навпаки, у Східній економічній зоні 183 міста (41% міст), але у них проживає половина всіх міських жителів (49,3%).

Найбільше міських поселень у Донецькій (51 місто), Луганській (37), Київській (25), Дніпропетровській (21), Одеській і Харківській (відповідно 19 і 17) областях. Найбільш численна група — це малі міста. 1236 міст із загальної кількості (1344), проте у них проживає всього 31,3% міського населення України. Відповідно, середніх 55 міст (11% міського населення), великих 40 міст (майже 25% міських жителів), дуже великих — 6 міст (11% міських жителів). У п'яти містах-мільйонерах проживає 21,6% міського населення. Таким чином, у великих, дуже великих і містах-мільйонерах проживає 56,4% міського населення. До міст-мільйонерів відносяться місто Київ (2,6 млн); Харків (1,5 млн); понад 1 млн у містах Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса. Серед найбільших Запорозжя

(840 тис.), Львів (786 тис.), Кривий Ріг (697 тис.), Маріуполь (485 тис.); Миколаїв (503 тис.) і Луганськ (465 тис.). Дніпропетровськ — це одне з найбільших багатофункціональних міст, що виникло на транспортних і торговельних шляхах, з високотехнологічними галузями промисловості і розвинутою економічною і соціальною інфраструктурою, широкою сферою прикладання праці для всіх контингентів населення.

Існуюча політика зайнятості населення, що проводиться в Дніпропетровській області, містить комплекс заходів, здатних вплинути на стан ринку праці, з таких напрямків: професійна підготовка і перепідготовка вивільнених працівників і незайнятого населення; створення нових робочих місць шляхом розвитку малих підприємств; сприяння підприємницькій діяльності та самозайнятості; громадські роботи; удосконалення організації роботи служб зайнятості.

За напрямком «Професійна підготовка і перепідготовка вивільнених працівників і незайнятого населення» (як показав аналіз структури професійного навчання за видами) пріоритетним залишається перепідготовка працівників (табл. 5.1). Низькі відсотки профнавчання зберігалися на протязі 1997—2002 рр., тому що у зв'язку з труднощами фінансування ДСЗ у червні 1996 р. була припинена організація підготовки і перепідготовки

Таблиця 5.1

Структура чисельності незайнятих громадян,
що закінчили професійне навчання (за видами
навчання) по Дніпропетровській області
та м. Дніпропетровську, %

Показник	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.
Дніпропетровська область						
Всього, люд.	1864	2646	4681	4746	4956	5078
У т.ч., %:						
навчалися вперше	16,79	19,39	27,11	19,81	22,3	21,8
пройшли перепідготовку	75,11	58,50	55,61	55,90	56,8	54,6
підвищили кваліфікацію	8,10	22,11	17,28	24,29	20,9	23,6
м. Дніпропетровськ						
Всього, люд.	661	678	1235	1279	1312	1386
У т.ч., %:						
навчалися вперше	8,02	9,73	9,60	9,62	9,68	9,86
пройшли перепідготовку	77,45	38,79	46,35	46,44	46,63	46,92
підвищили кваліфікацію	14,52	51,47	44,05	43,94	43,69	43,22

незайнятого населення. Чисельність незайнятих громадян, що проходили профнавчання по Дніпропетровській області, у 1997 р. у порівнянні з 1996 р. зменшилася на 1787 люд., а їхня питома вага в загальній чисельності незайнятого населення знизилася з 7,4 до 2,5% (по місту, відповідно, чисельність зменшилася на 500 люд., а питома вага знизилася із 8,2 до 3,6%).

Таким чином, функціонування системи професійної підготовки і перепідготовки здійснюється в несприятливих умовах. Існує навіть загроза припинення цієї діяльності, тому що служба зайнятості дотепер фінансується на низькому рівні. На наш погляд, це недоцільно, тому що питома вага осіб, що працевлаштовуються після профнавчання, більше ніж у два рази перевищує частку працевлаштованого незайнятого населення, що не проходило такого навчання. Так, у Дніпропетровську рівень працевлаштування серед громадян, що перенавчалися, становить 73%, він є набагато вищим в порівнянні із загальним рівнем працевлаштування незайнятого населення (22%). Коефіцієнт працевлаштування осіб, що пройшли курси навчання і перенавчання, поступово знижується. Причина цього в тому, що працевлаштування осіб, що пройшли курси перенавчання, є застарілою формою навчання. Наприклад, економіст: вакансії — 2—3 люд., а кількість тих, хто пройшов курси навчання і перенавчання — 123 люд., у той час, як на обліку стояло 303 безробітних економістів (2000 р.). Отже, система професійної підготовки і перепідготовки вимагає негайного удосконалення, підпорядкування її вимогам попиту на робочу силу.

З усього вищевикладеного, на наш погляд, можна зробити такі висновки: різниця між кількістю людей, що проходили профнавчання і що його закінчили, постійно зростає; мізерна частка людей, що пройшли профнавчання, зумовлює на довгі роки жорсткість ринку праці, тобто, його нездатність швидко адаптуватися до економічних умов, що постійно змінюються, а в результаті — розширення хронічного і тривалого безробіття. З числа тих, хто пройшов курси перенавчання в м. Дніпропетровську (за даними 2000 р.) безробітні — 97,38%. Як бачимо, хоча питома вага безробітних серед тих, хто перенавчався, досить висока, але сама частка безробіт-

них, направлених на навчання, в їхній загальній чисельності дуже низька (6,51% у 2000 р. та 8,46% у 2001 р.).

У сучасних умовах не можливо допустити істотного зменшення обсягів професійного навчання незайнятих громадян. Це призведе до того, що значна частина незайнятих громадян не зможе працевлаштуватися через відсутність у них професії або необхідного рівня кваліфікації. Працевлаштування таких громадян можливо тільки після підвищення рівня кваліфікації або перепідготовки.

Про те, що незайняті громадяни потребують професійної підготовки і перепідготовки, свідчить зростаюча кількість профорієнтаційних послуг, наданих населенню. Наприклад, у Дніпропетровській області у 2000 р. надано профорієнтаційних послуг — 153663 (126441 люд.), що на 182,43% більше в порівнянні з 1999 р. З них у 2000 р.: 66,16% — послуги незайнятому населенню, а 33,84% — зайнятому. Майже кожен п'ятий випускник загальноосвітньої школи не знає, який професійний шлях обрати після закінчення школи, як і звільнені з підприємств громадяни. Їм необхідно перекваліфікуватися відповідно до умов ринку праці, і вони потребують допомоги профконсультантів. Парадоксальним є те, що в Україні вже через два роки після прийняття Концепції державної системи професійної орієнтації населення і затвердження Положення про територіальний центр профорієнтації населення ДСЗ (23.11.1994 р.) ці центри були ліквідовані. 21 листопада 1997 р. введено в дію Закон України «Про внесення змін у Закон України «Про зайнятість населення», де зазначено, що ДСЗ складається із центрів профорієнтації населення. Однак відродження центрів передбачається лише на папері.

Витрати на професійне навчання варто розглядати не як безповоротні, а як інвестиції в людський капітал, що приносять економічний і соціальний ефект. Тому в усьому світі держави вкладають значні кошти в розвиток професійного навчання, дають гарантії іншим суб'єктам для довгострокових інвестицій у цю сферу, використовують податкові пільги та ін. форми регулювання ринку з метою розвитку пріоритетних спеціальностей, форм і методів підготовки фахівців, здійснюють ліцензування, атестацію, іншими способами

забезпечують якість освітніх послуг. Витрати коштів на зазначені цілі зовсім незначні в структурі ВВП України (0,02% ВВП), у той час, як у Швеції — 2%, у США — 0,4% ВВП.

Навчання робочої сили — важливий і традиційно широко застосовуваний шлях збільшення зайнятості в багатьох країнах. Наприклад, у Швеції щорічно навчанням охоплено більш 2% робочої сили. Там же основна частина коштів у програмі зайнятості використовується на профнавчання — 60%, а на допомогу по безробіттю виділяється 31% коштів. В останні роки все більше країн проводять активну політику в галузі зайнятості на зразок шведської. У Німеччині до 2/3 безробітних проходять перенавчання. В Україні ця цифра коливається у межах 5—7%. Порівняно з іншими країнами Західної Європи в Німеччині рівень безробіття серед молоді один з найнижчих — близько 5%. У Франції, у результаті встановлення пільг для підприємств за організацію курсів профпідготовки чисельність цілком безробітних зменшилася на 30%. В Японії професійне навчання і перенавчання використовується державою як засоби циклічного регулювання зайнятості. У періоди підйому в країні діють короткострокові курси, а під час спадів переважає довгострокова перепідготовка і навчання новим професіям.

Таким чином, найважливішим способом боротьби з безробіттям є державна політика в галузі профпідготовки і перепідготовки. Вона покликана не тільки забезпечити право на зайнятість, скоротити безробіття, але й у найкоротші терміни пристосувати рівень кваліфікації до вимог ринку. У Болгарії, наприклад, створюються професійно-навчальні комплекси, що інтегрують НДІ, вищі навчальні заклади, технологічні центри. Ставиться питання про створення міжфірмових центрів, спільних центрів із зарубіжними партнерами.

За напрямком «Створення нових робочих місць», як показав аналіз, на ринку праці спостерігається негативна ситуація, тому що знижується працевлаштування вивільнених працівників, що й збільшує чисельність незайнятого населення. Це свідчить про переважне поширення пасивної політики зайнятості. Складною залишається система і проблема працевлаштування, тому

що навантаження з боку безробітних на одне вакантне місце значне за своїм абсолютним значенням (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Навантаження на одне вільне робоче місце у
Дніпропетровській області, людей

Показник	1994 р.	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1999 р.	2000 р.	2002 р.
Всього,	0,2	0,3	4	10	24	17	7
з них:							
робітники	0,1	0,4	2	6	17	11	9
службовці	0,8	2	13	30	50	30	23
без спеціальної підготовки	0,2	5	4	24	36	45	38

У м. Дніпропетровську на 01.01.01 р. навантаження на одне вільне місце — 9 люд., на 01.01.02 р. — 3 люд. Тому проблема створення робочих місць і їхня модернізація у всіх сферах економіки є одним із стратегічних напрямків державного регулювання зайнятості населення. За 1995—2000 рр. у Дніпропетровській області фактично уведено в дію 106022 нових робочих місць, а по місту — 42344 (рис. 5.1). Як бачимо, найбільша кількість робочих місць створена на підприємствах колективної і приватної форм власності. У 2000 р. уведено 7087 робочих місць, з них 3508 (49,5%) на підприємствах колективної форми власності. Однак забезпечення працевлаштування незайнятого населення за рахунок новостворених робочих місць залишається на дуже низькому рівні (табл. 5.3).

Рис. 5.1. Динаміка кількості уведених робочих місць у
Дніпропетровську, за формами власності

Таблиця 5.3

Забезпечення працевлаштування незайнятого населення і безробітних за рахунок уведення нових робочих місць по місту Дніпропетровську

Показник	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1999 р.	2000 р.	2002 р.
Кількість уведених нових робочих місць	10214	9548	4741	5412	7087	11364
Чисельність незайнятого населення, люд.	10019	15815	22358	32543	36632	29044
Забезпечення працевлаштування незайнятого населення, %	101,95	60,37	21,20	16,63	19,35	34,60
Чисельність безробітних, люд.	2313	4430	10186	23951	27436	19259
Забезпечення працевлаштування безробітних, %	441,59	215,53	46,54	22,60	25,83	26,20

Слід зазначити потреба підприємств, установ і організацій у робочій силі знижується. За період з 1995 по 2000 р. чисельність незайнятого населення зросла з 10019 до 36632 люд., а потреба в робочій силі в 1995 р. складала 4612 люд., а в 2000 р. — 1522 люд. Потреба в робочій силі в державному секторі з 1995 по 2000 р. знизилася з 3727 люд. до 497 люд. (на 86,67%), а в приватному секторі зросла з 22 люд. до 54 люд. (на 145,45%). Найбільший попит по м. Дніпропетровську на робітників — 76,87%.

Проаналізувавши структуру потреби в робочій силі за формами власності за 2000 р., можна зробити такий висновок: основну частку за сферою прикладання праці займає державний сектор економіки, хоча його частка в загальній структурі потреб скоротилася з 77,9% у 1995 р. до 36,45% у 2000 р. по Дніпропетровській області, а по Дніпропетровську, відповідно, із 80,70 до 32,65%. Однак частка приватного сектору зросла: по Дніпропетровській області з 1,8 до 4,87%, а по місту з 0,48 до 3,55%. Це свідчить про те, що у сфері прикладання праці акценти зміщуються з державного сектора економіки в приватний. Про це свідчить і рівень працевлаштування незайнятого населення. Питома вага працевлаштованих на роботу на державні підприємства скоротилася з 1996 по 2000 р., відповідно, з 70,5 до 36,55%; на приватні і колективні — збільшилася з 29,5 до 63,45% (по Дніпропетровській області). Для міста маємо такий же результат

(табл. 5.4). Зважаючи на ситуацію з робочими місцями, варто удосконалювати організаційний і економічний механізми стимулювання створення робочих місць.

Таблиця 5.4

Працевлаштування незайнятого населення за формами власності по місту Дніпропетровську, %

Показник	1994 р.	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1999 р.	2000 р.	2002 р.
Працевлаштовано, всього, люд.	4262	4860	7159	7455	6383	8058	10325
У т.ч., %:							
за формами власності:							
приватна	2,6	4,65	5,43	5,14	8,3	8,4	9,8
колективна	10,86	24,73	30,45	30,10	45,11	56,02	56,5
державна	84,89	70,61	64,12	64,75	46,17	35,58	36,7

Крім того, слід зазначити, що внаслідок важкого економічного становища підприємств, перебування їх у стані простоїв, офіційно подані службі зайнятості дані про вакансії часто є формальними і такі робочі місця не можуть бути використані для працевлаштування незайнятих громадян. Тому робота з роботодавцями щодо виявлення вакансій на підприємствах залишається пріоритетним напрямком діяльності служби зайнятості. В країнах із розвинутою ринковою економікою і перехідною економікою проблемам збереження і створення якісних робочих місць приділяється першочергова увага. В Україні на ці цілі починаючи з 1996 р. фінансування припинилося. Хоча і до цього періоду частка коштів у структурі витрат центру зайнятості була незначною. Наприклад, у 1995 р. по Дніпропетровській області на ці цілі виділялося 1,88% від загальної суми витрат ДФСЗ.

Усе це підсилює інтерес до питань розвитку малого підприємництва, самостійної зайнятості як джерела вирішення проблем працевлаштування. Серед країн Центральної і Східної Європи найвищий відсоток самозайнятих від загального числа зайнятих у Польщі — понад 30%; в інших державах — у Болгарії, Чехії, Словаччині, Росії — від 12 до 16%. Підготовка різних категорій населення до підприємницької діяльності повинна стати пріоритетним напрямком роботи ДСЗ.

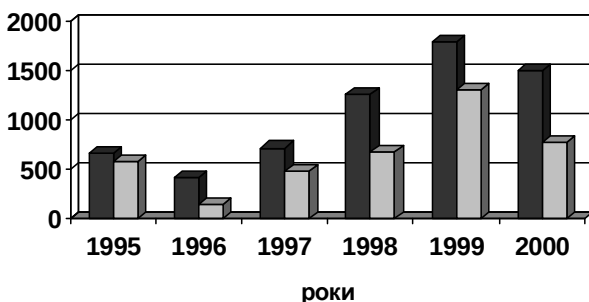
За напрямком «Організація громадських робіт» (як показує багаторічний досвід їхньої організації) на ринку праці досягнуто незначних змін. Питома вага незайнятого

населення, у т.ч., і безробітних, що брали участь у таких роботах, дуже низька (табл. 5.5, рис. 5.2).

Таблиця 5.5

Динаміка питомої ваги незайнятих громадян і безробітних, що брали участь у громадських роботах

Показник	1996 р.	1998 р.	2000 р.	2002 р.
Дніпропетровська область				
Чисельність незайнятих громадян, всього, люд.	57291	151786	218627	220828
Чисельність безробітних, люд.	18967	106723	171200	171469
Незайняті, що брали участь у громадських роботах, від їх загальної кількості, %	1,45	1,52	2,80	6,18
Безробітні, що брали участь у громадських роботах, від їх загальної кількості, %	1,88	2,33	3,43	7,9
м. Дніпропетровськ				
Чисельність незайнятих громадян, всього, люд.	15815	27420	36632	29044
Чисельність безробітних, люд.	4430	16989	13113	19259
Незайняті, що брали участь у громадських роботах, від їх загальної кількості, %	1,69	1,64	1,79	5,48
Безробітні, що брали участь у громадських роботах, від їх загальної кількості, %	0,797	1,28	2,31	8,2

■ кількість робочих місць, од.

□ чисельність населення, що брало участь у громадських роботах

Рис. 5.2. Динаміка кількості робочих місць і чисельності населення, що брало участь у громадських роботах у Дніпропетровську

Це пояснюється як непрестижністю більшості занять (основну масу становлять роботи, які не потребують наявності професії (спеціальності) — підсобні

роботи, реалізація продукції, ремонт шляхів, благоустрій міста), так і відносно низьким рівнем оплати (у 2000 р., в середньому, до 70 грн).

До того ж у зв'язку з нестачею фінансування деякі підприємства, перебуваючи у важкому становищі, змушені були розривати діючі договори з організації громадських робіт, унаслідок чого участь у таких роботах зменшилася. Крім відсутності коштів на фінансування громадських робіт, місцеві органи влади, центри зайнятості не мають достатньо стимулів для здійснення цих робіт підприємствами. У прийнятому Законі України «Про зайнятість населення» [4], Національній програмі громадських робіт, Положенні про організацію оплачуваних робіт та інших нормативних документах недостатньо відпрацьовані питання управління, організації і фінансування громадських робіт, що істотно стримує їх подальший розвиток. Внаслідок відсутності достатнього фінансування громадських робіт вони, в основному, надаються незайнятим, хоча і їхня частка зменшується. У загальній чисельності всього населення, що брало участь у громадських роботах по Дніпропетровську, частка незайнятого населення в 1996 році становила 88,73%, а у 2000 році — 47,19%. У тому, що громадські роботи не користуються в населення особливою популярністю, можна перекоонатися з рис. 5.2, порівнявши кількість наданих робочих місць і чисельність незайнятого населення, що бере участь у громадських роботах

У містах області переважна кількість залучених до громадських робіт за віком — молодь (понад 60%) і за статтю — жінки (понад 50%). Відповідно до програми громадських робіт, допомога надається не тільки безробітним (45,68%), але і студентам (52,81%).

Значна частина коштів на громадські роботи в 2000 р. надавалася фондом зайнятості — 64,64%, підприємствами — 17,08% та місцевим бюджетом — 20,13%. Проте проблему громадських робіт неможливо вирішити без істотного підвищення рівня зацікавленості з боку підприємств різних форм власності, оскільки фонд зайнятості фінансує громадські роботи лише для малозахищених верств населення (підлітки, інваліди та ін.). Заходи центрів зайнятості, місцевої виконавчої влади і підприємств з організації громадських робіт повинні запобігати

масовому сезонному і хронічному безробіттю. Відомий західний економіст XX ст. Кейнс відзначав, що вигідніше для держави зайняти робочу силу навіть недоцільною працею і платити заробітну плату, ніж виплачувати допомогу по безробіттю. Роль центра зайнятості (ЦЗ) у цій роботі — координувати діяльність інших організацій, що безпосередньо забезпечують робочі місця, організацію проведення робіт. Малі місцеві бюджети значно обмежують пропозиції громадських робіт. З цієї причини ЦЗ працює в тісному контакті з різними організаціями. У зв'язку з цим число укладених договорів із підприємствами зростає (табл. 5.6).

Таблиця 5.6

Динаміка чисельності укладених договорів на проведення громадських робіт у Дніпропетровську

Показник	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2002 р.
Укладено договорів, всього	27	78	196	340	269	172	380
Індекси, %	100	288,89	725,93	1259,26	996,30	637,04	1407,4

Громадські роботи в Україні відрізняються від громадських робіт у країнах ЄС. Прикладом може служити еволюція ставлення шведського уряду до громадських робіт. Саме Швеція створила Асоціацію громадське корисних робіт, що у 1987 р. змогла працевлаштувати 17,6 тис. громадян країни. У даний час громадські роботи існують у всіх індустріально розвинутих країнах. В умовах економічної кризи початку 90-х рр. адміністрація Б.Клінтона тільки на 1993 р. попросила в Конгресу для організації громадських робіт 15 млрд дол., розраховуючи створити 300—400 тис. додаткових робочих місць. У країнах Західної Європи 2/3 учасників громадських робіт — молодь до 25 років, особи, які тривалий час не мали роботи та ін. Так, у Франції для молодих людей віком від 21 до 25 років, що є безробітними більше року, створені відповідні курси стажистів з правом працювати протягом 3-х місяців на протязі року по 20 год. на тиждень у рамках програм громадських робіт. Стажування забезпечується за рахунок приймаючої сторони. Ці курси користуються серед молоді успіхом. Особливо багато додаткових робочих місць для безробітних створюється в таких країнах, як Швеція, Фінляндія, Норвегія, Бельгія, Нідерланди, де частка на організацію громадських робіт у всіх держа-

вних витратах безпосередньо на ринок праці становить 16—23%. Подібна структура витрат дозволяє надавати спеціальні робочі місця 20—25% усіх безробітних у порівнянні з 4—10% в інших країнах ОЕСР. Так, відповідно до розрахунків німецьких економістів, кожні 100 місць, створених у сфері громадських робіт у ФРН, сприяють виникненню 30—40 робочих місць в інших галузях.

Разом з тим, як показує практика, особливою популярністю серед безробітних України цей напрямок активної політики зайнятості не користується. Тому необхідно його розвивати й удосконалювати.

За напрямком «Організація роботи служби зайнятості» найефективнішим в активній політиці на ринку праці є цілеспрямований вплив на розвиток найважливішого інституту ринку праці — служби зайнятості. Основне завдання цієї служби полягає у підвищенні ефективності функціонування ринку праці за рахунок поширення інформації про ринок праці, що, по-перше, забезпечує скорочення часу пошуку вакансій безробітними і працівників підприємствами, а по-друге, сприяє пошуку роботодавцями працівників, що найбільше відповідають їхнім вимогам, дозволяє працівникам знайти місце з підходящими умовами праці і рівнем зарплати. Крім того, завданнями служби зайнятості є: професійне консультування осіб, що шукають роботу і навчання безробітних новим спеціальностям; квотування робочих місць для інвалідів, молоді та ін. груп безробітних громадян, що потребують соціального захисту; територіальний перерозподіл робочої сили; підтримка робочих місць для сприяння зайнятості громадян, що не можуть бути працевлаштовані звичайним шляхом (багатодітних і самотніх батьків, біженців та ін.); сприяння підприємству і самозайнятості безробітних; розвиток програм тимчасових або громадських робіт; здійснення компенсаційних виплат для стримування масових звільнень.

Конкретними показниками, що характеризують ефективну діяльність служби зайнятості, є такі:

— питома вага тих, що звернулися в службу зайнятості, у чисельності всього незайнятого населення — динаміка цього показника відбиває зміну якості послуг, наданих незайнятому населенню ДСЗ, і стан рекламно-інформаційної діяльності;

— питома вага працевлаштованих за допомогою служби зайнятості в чисельності незайнятого населення, що звернулося за допомогою в ДСЗ — динаміка цього показника відбиває зміну авторитету і кваліфікації служби, дієвість її взаємовідносин із підприємствами;

— середня тривалість безробіття за певний період. За допомогою цього показника можна виявити оперативні можливості служби у впровадженні активних заходів державної політики зайнятості.

Перераховані показники одночасно повною мірою характеризують у цілому ефективність використання коштів ДФСЗ.

Розглянемо динаміку даних показників на прикладі Дніпропетровської області, особливо м. Дніпропетровська.

Як відомо, у Дніпропетровській області та Дніпропетровську посилювалася динаміка незайнятості населення і реєстрації безробітних. За період 1992—2000 рр. на 459% (у п'ять разів) виросло число незайнятого населення по області та на 140,68% по місту, на 1887,92% більше по області та 519,32% по місту зареєстровано безробітних (табл. 5.7).

Таблиця 5.7

Чисельність незайнятих громадян і безробітних,
які перебували на обліку протягом року

Показник	1992 р.	1994 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	2000 р.	2002 р.
Дніпропетровська область							
Незайняте населення, люд.	39109	33727	57291	100625	151786	171200	220828
у т.ч., безробітні, люд.	8612	6030	18967	55159	106723	137626	171469
питома вага, %	22,0	17,9	33,1	54,8	70,3	74,6	77,6
м. Дніпропетровськ							
Незайняте населення, люд.	15220	11183	15815	22358	27420	27436	29044
у т.ч., безробітні, люд.	4430	2918	4430	10189	16989	17998	19259
питома вага, %	29,1	26,1	28,0	45,6	62,0	62,9	66,3

Насправді фактичний рівень безробіття набагато більший, ніж офіційний. Однак вони не заявляють про себе, тому що знаходяться у стані нерегламентованої зайнятості, чи вимушеної незайнятості на виробництві (приховане безробіття). Реальний рівень безробіття в 3—4 рази вище офіційного. Офіційний рівень безробіття по області становить (%): у 1996 р. — 0,59; у 1997 р. — 1,66; у 1998 р. — 3,38; у 1999 р. — 4,21; у 2000 р. — 4,33; у 2001 р. — 3,77%. Відповідно по місту: 0,37;

0,78; 1,44; 1,93; 1,91; 1,3. Структура осіб, що перебували на обліку з причин незайнятості, майже не змінилася. Більшість із них (понад 40%) звільнилися з попереднього місця роботи за власним бажанням.

Головні причини, що змусили працівників самостійно звільнятися з підприємств, — тривалі відпустки без збереження заробітної плати, відсутність умов для роботи в нормальному режимі, затримка виплати заробітної плати. Отже, чисельність безробітного населення стрімко росте, але не вирішуються в достатній мірі проблеми можливого забезпечення їх роботою або перекваліфікацією (табл. 5.8). Як бачимо з таблиці, здійснюється в основному пасивна політика зайнятості, що тільки сприяє росту безробіття. У 2000 р. активними заходами сприяння зайнятості було охоплено майже 29% незайнятих громадян області. Відбилося це і на рівні працевлаштування громадян. Чисельність громадян, що звернулися в службу зайнятості з питань працевлаштування, збільшується, а обсяги працевлаштування катастрофічно падають.

Таблиця 5.8

Соціальний захист безробітних, %

Показник	Дніпропетровська область				м. Дніпропетровськ			
	1996 р.	1998 р.	2000 р.	2002 р.	1996 р.	1998 р.	2000 р.	2002 р.
Безробітних, всього, люд.	18967	106720	171200	171469	4430	16989	27436	19259
у т.ч.: працевлаштовано	17,81	13,22	14,50	28,00	23,81	44,90	16,12	34,60
проходять профнавчання	9,21	3,41	3,93	4,30	18,08	5,83	6,51	6,60
беруть участь у громадських роботах	2,04	2,14	3,43	7,00	1,94	1,64	2,31	7,40
одержують допомогу по безробіттю	76,40	80,28	78,14	77,40	74,56	81,38	78,70	76,80

З 1995 р. по 2000 р. рівень працевлаштування знизився майже у два рази, у той час, як чисельність незайнятого населення зросла в чотири рази. По області рівень працевлаштування у порівнянні з 1999 р. (18,6%) зріс і в 2000 р. становив 22,7%. Відзначається зростання середньої тривалості безробіття. Якщо в 1998 році по області вона становила 8,3 місяця, у 1999 році — 10,3 місяця, то в 2000 році — уже 11,2 місяця, тобто, безробіття в багатьох містах і районах області має переважно тривалий характер.

З погляду ефективності використання коштів ДФСЗ слід зазначити парадоксальність ситуації: за виконання заходів для запобігання безробіттю і за виплату допомоги безробітним і членам їхніх сімей відповідає ДСЗ, а розподіл коштів на зазначені цілі здійснює, не відповідаючи за наслідки, інше відомство — Казначейство. Як наслідок: багатомісячні невідплати допомоги по безробіттю, припинення всіх заходів щодо запобігання безробіття і необхідного розвитку самої служби.

Аналіз співвідношення витрат на активну і пасивну політику зайнятості доводить, що чим менше вкладати кошти в активні заходи, тим більше в майбутньому доведеться витратити на утримання безробітних. Включення в бюджет 1996 р. Фонду зайнятості має негативні наслідки: якщо до 1996 р. фонд мав значні ресурси, що служили резервом на випадок безробіття, то потім, у 2000 р., фінансування ДСЗ із бюджету стало здійснюватися лише на 63,4% необхідних витрат, а у 2001 р. на 54,1% (за даними Дніпропетровської області). Це змушує спрямовувати кошти в основному на виплату допомоги по безробіттю (у 1999 р. — 82,16% і в 2000 р. — 80,00% у загальних витратах ДФСЗ у Дніпропетровській області) і не фінансувати заходи щодо працевлаштування безробітних. У Дніпропетровській області на активну політику зайнятості у 2000 р. припадало 10,3% із загальних витрат ДФСЗ, виплати безробітним — 80,0%. Наприклад, в інших країнах у структурі розподілу коштів частка витрат на активні заходи набагато вища, а саме: Естонія — 38,2%, Польща — 27,4%, Угорщина — 23,3%, Росія — 12,9%, Болгарія — 15,1%.

Як бачимо з рис. 5.3, питома вага незайнятих громадян, охоплених активними заходами соціального захисту від їх загальної кількості з 1996 р. стрімко зменшувалася.

На основі аналізу світового досвіду, рекомендацій МОП можна констатувати, що ДФСЗ повинен формуватися як самостійна система, не зв'язана з державним бюджетом. Головним джерелом цього фонду повинні стати податки з роботодавця. Як це було до лютого 1996 р., а починаючи з 08.02.96 р. — фінансування СЗ цілком з республіканського бюджету.

У цілому, слід зазначити основні недоліки, що призвели до малоефективної роботи ДСЗ:

Рис. 5.3. Рівень охоплення незайнятого населення активними заходами, % до числа осіб, що перебувають на обліку у Дніпропетровській області

— ринок праці функціонує незалежно від служби зайнятості, свідченням чого є низький рівень зареєстрованого безробіття в умовах значного скорочення офіційної зайнятості, при великих масштабах неповної і неформальної зайнятості;

— допомога по безробіттю має низьку купівельну цінність;

— населення не має довіри до державних структур, оскільки не більш 10% людей, що шукають роботу, звертаються в службу зайнятості;

— організація перепідготовки незайнятих і здійснення інших заходів програм зайнятості є малоефективною або взагалі незадовільною;

— робочі місця, що пропонуються службою зайнятості, низькооплачувані і не користуються попитом у зареєстрованих безробітних (рівень оплати приблизно на 30% менший, ніж у середньому по економіці);

— значні адміністративні витрати на утримання ДСЗ (у порівнянні з активними витратами).

Це викликає необхідність перегляду деяких напрямків державної політики у сфері регулювання ринку праці; внесення чіткості в спрямування програм зайнятості населення; впровадження конкретних, об'єктивних показників для характеристики цих програм, оцінки ефективності роботи служби зайнятості.

Висновки

1. У забезпеченні ефективної зайнятості переважає територіальний аспект. Зайнятість формується в межах окремих територій і залежить від особливостей її розвитку. Проблеми функціонування ринку праці доцільніше простежити на прикладах великих технополісів, тому що майже 70% населення України — міське. Тому багато основних тенденцій у сфері зайнятості на Україні пов'язані з особливостями зайнятості міського населення.

2. Ефективне регулювання соціально-економічних систем в сучасних умовах можливо тільки за умови використання новітніх наукових напрямків в економіці, таких як системний підхід. Зайнятість міського населення як соціально-економічне явище можна визначити як систему, що складається з трьох блоків, які відображають диференціацію зайнятості: за формою організації робочого часу, по пріоритетності і за сферою застосування праці; по її правомірності і наслідкам. Сучасну систему зайнятості міського населення можна охарактеризувати як змішану, тому що в ній має місце взаємодія різних форм власності (державна і недержавна) і різних видів зайнятості (основна, додаткова, зареєстрована, незареєстрована). Суть такої різнобічної інтеграції полягає в розробці відповідного механізму регулювання зайнятості, що враховує всі види і форми зайнятості.

3. Не претендуючи на рішення всіх проблем територіального регулювання зайнятості, у дослідженні розглянуті лише окремі варіанти формування нової системи регулювання. Декомпозиція цілей регулювання ринку праці в часі і просторі відповідно до розглянутої структури системи утворить систему завдань. У даній роботі цільова настанова сформульована в такий спосіб: виявлення основних тенденцій розвитку системи через прогнозування розвитку основних показників функціонування елементів системи з урахуванням параметрів (факторів) системи. Оптимальна позиція бачиться в побудові моделі, що дозволяє визначити передбачуваний стан системи, виходячи з якого прийматимуться відповідні рішення.

РОЗДІЛ VI

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ В РЕГІОНІ

Економічна нерівність у перехідний період і баланс доходів і витрат населення

В економічну теорію сьогодні міцно ввійшла категорія «соціально-економічна справедливість». І це не випадково: соціально-економічна справедливість стає чи не головним критерієм прогресивності суспільного ладу, необхідним фактором забезпечення економічного зростання. Вона виражає міру рівності (чи нерівності) в економічному становищі людей, що об'єктивно обумовлюється пануючим критерієм відтворення життєвих умов і залежним від нього рівнем матеріального і духовного розвитку суспільства. Міра рівності — це, насамперед, приблизно однаковий для всіх членів суспільства спосіб добування засобів існування. Отже, під соціально-економічною справедливістю будемо розуміти міру рівності або нерівності в економічному становищі людей, які населяють регіон, що об'єктивно обумовлюється або не обумовлюється пануючим критерієм життєвих умов і досягнутим рівнем життя, забезпечує можливості матеріального і духовного розвитку суспільства.

Доходи учасників ринкової економіки розподіляються за факторами виробництва (земля, праця, капітал, підприємницькі здібності, знання). Ринкова система спричиняє значну нерівність у розподілі доходів між різними верствами населення.

Основними причинами нерівності доходів є: здібності; освіта; професійні смаки і ризик; володіння власністю; панування на ринку, зв'язки, дискримінація та ін. Усі ці причини присутні в Україні. Однак поряд з ними діють і специфічні фактори поглиблення нерівності: низька ціна праці на початковому етапі ринкових реформ, недосконалість правової бази реформ, що дозволяє невеликій групі людей привласнювати великі тіньові доходи, ослаблення суспільного контролю.

В умовах ринкової економіки діють і такі форми розподілу на основі приватної власності, як рента, дивіденди від акцій, відсотки на паї колективного підприємства, відсоток на внесок працівника в приріст майна такого підприємства. Хоча все це нетрудові доходи, поява їх є певною спробою усунути відчуження працівника від засобів виробництва. Доведено, що індивід, який має свою власність, відноситься більш шанобливо до інших форм власності.

Але доходи від власності створюють проблеми, що стосуються насамперед забезпечення соціально-економічної справедливості. Через відсутність або ослаблення суспільного контролю можливі зловживання. Варто зберегти принцип, відповідно до якого доходи у вигляді дивідендів, відсотків, ренти повинні мати переважно допоміжний характер. Основну ж частину доходу працездатне населення повинно одержувати за суспільно-корисну працю. Американські економісти звертають увагу на те, що нетрудові доходи можуть послабити ініціативу і стимули до трудової діяльності. Тому для суспільства небажано, щоб якась група людей існувала тільки за рахунок ренти, дивідендів і відсотків, ведучи дозвільне життя.

Під доходами населення розуміється сума коштів і матеріальних благ, отриманих або вироблених домашніми господарствами за визначений проміжок часу. Роль доходів визначається тим, що рівень споживання населення прямо залежить від рівня доходів.

Грошові доходи населення включають усі надходження грошей у вигляді оплати праці працюючих осіб, доходів від підприємницької діяльності, пенсій, стипендій, різних видів допомог, доходів від власності у вигляді відсотків, дивідендів, ренти (від внесків, цінних паперів, нерухомості), від продажу продукції сільськогосподарства і різних виробів, доходів від наданих послуг, а також страхові відшкодування, позички, доходи від продажу іноземної валюти та ін. Натуральні доходи включають насамперед продукцію, вироблену домашніми господарствами для власного споживання.

Доходи можна класифікувати. Сукупні доходи являють собою загальну суму грошових і натуральних доходів від усіх джерел їхнього надходження з урахуван-

ням вартості безкоштовних або пільгових послуг, що надаються за рахунок соціальних фондів.

Номінальні доходи характеризують рівень грошових доходів незалежно від оподаткування і зміни цін. Доходи, що є в наявності, — це номінальні доходи за винятком податків і інших обов'язкових платежів, коштів, що використовуються населенням на споживання і заощадження. Для виміру динаміки таких доходів застосовується показник «реальні наявні доходи», що розраховується з урахуванням індексу цін. Реальні доходи характеризують номінальні доходи з урахуванням зміни роздрібних цін (і тарифів). Реальні наявні грошові доходи визначаються виходячи з грошових доходів поточного періоду за мінусом обов'язкових платежів і внесків, скоригованих на індекс споживчих цін.

Центральна роль у структурі доходів належить заробітній платі. Вона сьогодні і в найближчі роки залишиться для переважної більшості трудящих основним джерелом доходів, а значить заробітна плата й у перспективі буде найбільш могутнім стимулом підвищення результатів праці і виробництва в цілому. Заробітна плата — це ціна трудових послуг, наданих найманими працівниками різних професій при реалізації їхньої ділової активності. Номінальна заробітна плата — це сума грошей, отримана працівником за визначений проміжок часу (тиждень, місяць та ін.). Реальна заробітна плата — це номінальна заробітна плата з урахуванням зміни роздрібних цін (і тарифів). Так, підвищення номінальної заробітної плати на 15% при підвищенні рівня роздрібних цін на 10% дає приріст реальної заробітної плати на 5%. Номінальна заробітна плата може підвищитися, а реальна знизитися, якщо ціни на товари і послуги ростуть швидше, ніж номінальна заробітна плата.

Функціональний розподіл доходів відбувається між власниками факторів виробництва. Однак у реальному житті багато факторних доходів переплітаються (наприклад, участь найманих працівників у прибутку підприємства) і перерозподіляються (як у випадку із соціальними трансфертами).

Головними складовими грошових доходів населення є оплата праці, доходи від підприємницької діяльності і

власності, а також соціальні трансфerti (пенсії, стипендії та ін.).

При переході до ринкової економіки в Україні відбулися значні зміни в структурі грошових доходів населення (табл. 6.1). Формуються й інтенсивно розвиваються нові форми доходів: від підприємництва і від власності (відсотки, дивіденди, рента, надходження від продажу цінних паперів).

Таблиця 6.1

Структура грошових доходів населення України,
% до ВВП

Грошові доходи	Роки					
	1990 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2002 р.
Оплата праці	74,1	47,6	46,2	44,0	40,4	37,9
Вид підприємницької діяльності і власності	12,9	30,0	30,4	34,7	36,4	37,3
Соціальні трансфerti	13,0	22,4	23,4	21,3	23,2	24,8

Співвідношення в грошових доходах населення частки заробітної плати і соціальних трансфертів відіграє важливу роль у трудовій мотивації. При перевазі оплати праці у формуванні загальної суми доходів звичайно розвивається заповзятливість, ініціатива, тоді як при підвищенні ролі соціальних трансфертів нерідко посилюється психологія утриманства.

Відмінності у рівні доходів на душу населення або на одного зайнятого називаються диференціацією доходів. Нерівність доходів характерна для всіх економічних систем. Найбільший розрив у рівні доходів відзначався у традиційній системі. Цей розрив був більший, ніж в епоху капіталізму вільної конкуренції. Потім, при переході до сучасної ринкової економіки, відмінності у рівні доходів і майна помітно зменшуються. При переході від адміністративно-командної до ринкової системи диференціація доходів пов'язана з тим, що частина населення продовжує жити в умовах колишньої системи, яка розпадається, а інша частина починає жити за законами ринкової економіки. Із залученням широких верств населення в ринкові відносини розміри нерівності будуть скорочуватися.

Для кількісної оцінки диференціації доходів застосовуються різні показники. Ступінь нерівності доходів відбиває крива Лоренца (рис. 6.1), при побудові якої по

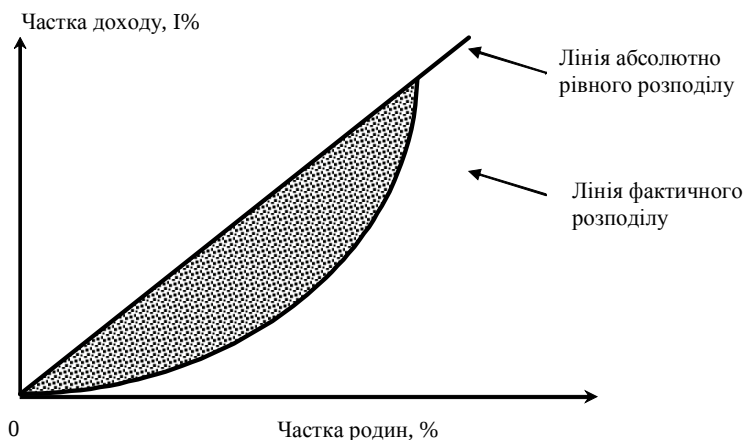

Рис. 6.1. Крива Лоренца

осі абсцис відкладали частки родин (% від загальної їх кількості) з відповідним відсотком доходу, а по осі ординат — частки доходів розглянутих родин (% від сукупного доходу).

Теоретична можливість абсолютно рівного розподілу доходу зображена у вигляді бісектриси, яка вказує на те, що будь-який даний відсоток родин одержує відповідний відсоток доходу. Отже, якщо 20%, 40%, 60% родин одержують, відповідно, 20%, 40%, 60% від усього доходу, то відповідні точки будуть розміщені на бісектрисі. Крива Лоренца являє собою кумулятивний розподіл чисельності населення і відповідних цій чисельності доходів. У результаті вона показує співвідношення відсотків усіх доходів і відсотків усіх їх одержувачів. Якби доходи розподілялися рівномірно, тобто, 10% одержувачів мали б десяту частину доходів, 50% — половину та ін., то такий розподіл мав би вид лінії рівномірного розподілу. Нерівномірний розподіл характеризується кривою Лоренца, тобто, лінією фактичного розподілу, яка розміщена від прямої тим далі, чим більше диференціація. Наприклад, 20% населення з найнижчими доходами одержали 5% загального доходу, 40% з низькими доходами — 15% та ін.

Заштрихована область між лінією абсолютно рівного розподілу і кривою Лоренца вказує на ступінь нерівності

доходів: чим більша ця область, тим більший ступінь нерівності доходів. Якби фактичний розподіл доходів був абсолютно рівним, то крива Лоренца і бісектриса збіглися б.

Криву Лоренца можна використовувати для порівняння розподілу доходів у різні періоди часу або між різними групами населення.

Одним з найбільш часто уживаних показників диференціації доходів є квінтильний (децильний) коефіцієнт, що виражає співвідношення між середніми доходами 20% (10%) найбільш високооплачуваних громадян і середніх доходів 20% (10%) найменш забезпечених.

Для характеристики розподілу сукупного доходу між групами населення застосовується індекс концентрації доходів населення (коефіцієнт Джині). Чим більший цей коефіцієнт, тим сильніша нерівність, тобто, чим вищий ступінь поляризації суспільства за рівнем доходів, тим коефіцієнт Джині ближче до 1. При вирівнюванні доходів у суспільстві цей показник наближається до нуля.

Для перехідної економіки України першої половини 90-х рр. характерним було зростання показників диференціації доходів.

Соціально-економічна справедливість повинна забезпечуватися силою правової держави і цим захищатися від зазіхань різних егоїстичних елементів, соціальних груп, лідерів, схильних до авторитарності. Б. Паскаль слушно стверджував, що справедливість без сили — одна неміч, сила без справедливості — тиранічна і що для досягнення гармонії необхідно зробити так, щоб те, що справедливо, було силою, а те, що сильне, — справедливим [123].

Для дотримання справедливості необхідно вміло обходити підводні камені і небезпечні пороги ринкової економіки. По-перше, мова йде про поляризацію доходів населення.

Винятково складною є також проблема розриву доходів підприємців і найманих працівників. Цей розрив привертає увагу, коли нижня межа доходу не забезпечує навіть елементарного прожиткового мінімуму. Розумним, на наш погляд, вирішенням даної про-

блеми може бути наступний підхід. Як відомо, доходи підприємців поділяються на дві частини: одна йде на особисті потреби, а друга — спрямовується на задоволення суспільних потреб (розвиток виробництва, інвестиції, благодійну діяльність). Ця частина не обмежується, залежить від діяльності підприємця і витрачається за його розсудом (за винятком сум, вилучених у вигляді податків).

Тому, було б справедливо запровадити (в законодавчому порядку) певні обмеження і навіть заборону на паразитичне існування тих багатих, хто хотів би жити за рахунок «стрижки грошей».

Необхідно створити таку систему освіти, щоб талановиті діти з бідних родин, не спроможні вступати в елітарні платні навчальні заклади, не залишилися без уваги і допомоги держави.

Як відомо, вільна конкуренція поєднує у собі плюси і мінуси (нечесна конкуренція). Для збереження справедливої конкуренції необхідний її захист, насамперед — від монополізму. Боротьба з монополізмом — це боротьба за справедливі умови господарювання.

Якщо підходити з позицій загальнолюдських цінностей, то критерієм соціально-економічної справедливості є досягнення максимально можливого високого рівня життя народу, всебічного розвитку особистості в умовах свободи і демократії. Добробут народу повинен відповідати сучасним світовим стандартам. Відповідно до Конституції України [1], кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї родини, що включає достатнє харчування, одяг, житло. На жаль, у наш час не все це виконується.

Україна повинна знайти своє місце серед інших країн світового співтовариства, не бути в економічній ізоляції, не боятися економічної інтеграції і співробітництва з іншими країнами, якщо це корисно для всього народу.

Шлях до держави з ефективною економікою можливий на основі консолідації зусиль всіх верств населення, політичних партій і рухів. Розходження думок з багатьох питань було і залишиться. Але для успішного вирішення загальнодержавних завдань варто визнати можливість і необхідність збігу поглядів. Ним

може бути побудова суспільства соціально-економічної справедливості, що відповідає інтересам усього народу.

Соціальна політика держави спрямована на вирішення наступних завдань:

- стабілізація життєвого рівня населення і недопущення масового зубожіння;

- стримування зростання безробіття і матеріальна підтримка безробітних, а також підготовка трудових ресурсів такої кількості і якості, що відповідають потребам суспільного виробництва;

- підтримка стабільного рівня реальних доходів населення шляхом проведення антиінфляційних заходів і індексації доходів;

- розвиток галузей соціальної сфери (освіта, охорона здоров'я, житлове господарство, культура і мистецтво).

Державна політика доходів є складовою частиною соціальної політики і спрямована на вирішення двох головних завдань: надання прямої допомоги найбільш вразливим верствам населення через систему соціального забезпечення і нейтралізація інфляційного знецінювання доходів і заощаджень населення, що в значній мірі забезпечує соціальну стабільність.

Соціальна стабільність — це стан країни, регіонів або (і) промислових підприємств, як великої соціально-економічної системи і її складових у сукупності індивідуальної економічної діяльності, здатної протистояти можливим і непередбаченим змінам поточних або майбутніх економічних, соціально-політичних або фінансово-монетарних умов, зберігаючи при цьому стійкість і функціональні характеристики, що відповідають завданням забезпечення соціального захисту всіх груп населення, їхнього життєвого рівня, розподільного регулювання і скорочення безробіття.

Державна політика доходів полягає в перерозподілі їх через держбюджет шляхом диференційованого оподаткування різних груп одержувачів доходу і соціальних виплат. При цьому значна частка національного доходу переходить від верств населення з високими доходами до верств з низькими доходами. Нині у всіх розвинутих країнах світу діють системи соціальної підтримки малозабезпечених.

Соціальні трансфerti — це система грошових або натуральних виплат населенню, не зв'язаних з його участю в господарській діяльності в даний час або в минулому. Метою соціальних трансфертів є гуманізація відносин у суспільстві, запобігання зростанню злочинності, а також підтримка внутрішнього попиту.

Держава, організовуючи через бюджет перерозподіл доходів, вирішує проблему підвищення доходів малозабезпечених верств населення, створює умови для нормального відтворення робочої сили, сприяє ослабленню соціальної напруженості та ін. Ступінь впливу держави на процес перерозподілу доходів можна визначити за обсягом і динамікою витрат на соціальні цілі за рахунок центрального і місцевого бюджетів, а також розміром оподаткування доходів.

Можливості держави в перерозподілі доходів багато в чому обмежуються бюджетними надходженнями. Збільшення соціальних витрат понад податкові надходження призводить до перетворення їх у могутній фактор зростання бюджетного дефіциту й інфляції. Збільшення соціальних витрат держбюджету, навіть у межах отриманих доходів, призводить до збільшення податків, здатного підірвати ринкові стимули.

Механізм соціальних трансфертів включає вилучення у формі податків частини доходів у середньо- і високоприбуткових верств населення і виплату допомоги найбільш нужденним і інвалідам, а також зміну цін фермерам і введення мінімальних ставок заробітної плати.

Головний аргумент на користь рівного розподілу доходів полягає у тому, що необхідно для максимізації задоволення нестатків споживача або граничної корисності. Основне заперечення проти рівності доходів полягає у тому, що для досягнення цієї мети держава повинна вилучати у вигляді податків частину доходів високооплачуваних працівників і передавати їх низькооплачуваним. У результаті зменшується прагнення і тих, і інших до максимального збільшення заробітку, підриваються стимули до продуктивної праці, а отже, знижується ефективність економіки.

Перерозподіл доходів від багатих до бідних американський економіст А. Оукен порівняв з «дірявим відром», тобто, процес неминуче призводить до зниження

економічної ефективності. Масштаби «витоку» з «відра» визначаються тим, якою мірою підвищення податків і зростання соціальних трансфертів зменшують обсяги пропозиції праці. У випадку, якщо еластичність пропозиції праці по заробітній платі висока, підвищення податків з метою збільшення соціальних трансфертів призводить до значного скорочення пропозиції праці в легальному секторі економіки і переміщенню її в тіньовий сектор (де оплата праці не оподатковується).

Політика доходів використовується державою для стримування підвищення рівня заробітної плати з метою зниження витрат виробництва, підвищення конкурентоспроможності національної продукції, заохочення інвестування, стримування інфляції. Держава, проводячи антиінфляційну політику, може тимчасово централізованим шляхом установлювати довгострокову межу підвищення рівня заробітної плати з урахуванням загальних потреб економічного і соціального розвитку.

Оплата праці — це будь-який заробіток, обчислений, як правило, у грошовому виразі, що за трудовою згодою роботодавець або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану роботу або надані послуги. Зв'язок принципів організації і функцій заробітної плати демонструє рис. 6.2.

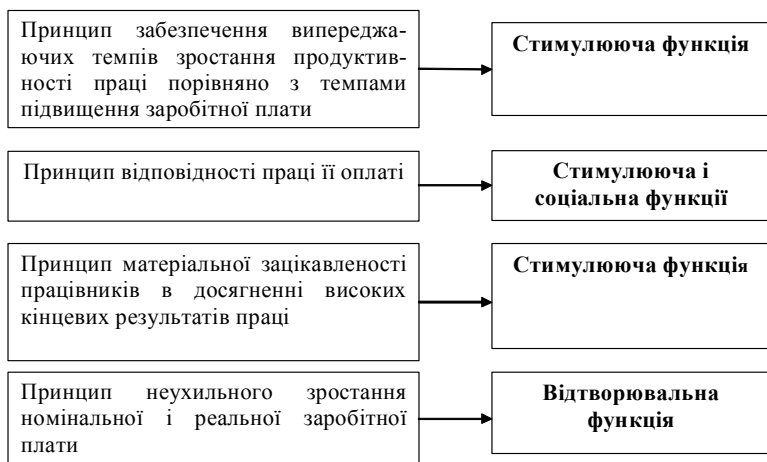

Рис. 6.2. Зв'язок принципів організації і функцій заробітної плати

Складається оплата праці з основної заробітної плати і додаткової. Основна заробітна плата працівника залежить від результатів праці і визначається тарифними ставками, установленими розцінками, посадовими окладами, а також надбавками і доплатами в розмірах, передбачених чинним законодавством. Додаткову оплату праці визначають результати діяльності підприємства. Її надають у вигляді премій, винагород, інших заохочувальних і компенсаційних виплат, не передбачених законодавством, або понад розміри, встановлені чинним законодавством.

Регулювання оплати праці буває двох видів — державне і договірне. Держава регулює оплату праці шляхом визначення мінімальної заробітної плати, інших державних норм і гарантій в оплаті праці, міжгалузевих співвідношень, умов і розмірів оплати праці в бюджетних організаціях і установах, розмірів посадових окладів керівників державних підприємств. Названі способи відносяться до методів прямого державного регулювання. Крім них держава застосовує методи непрямого впливу на рівень оплати праці, зокрема, через регулювання фонду споживання, а також шляхом оподаткування підприємств і доходів працівників.

Договірне регулювання оплати праці найманих працівників підприємств здійснюється за системою тарифних угод, які укладають на міжгалузевому (генеральна тарифна угода), галузевому (галузева тарифна угода), виробничому (тарифна угода як складова частина колективного договору) рівнях.

Особливістю соціальної політики України в перехідний період є надання пріоритету проблемам соціального захисту населення, підвищення ролі особистого трудового доходу і ліквідації системи утримань, формування нового механізму фінансування і регулювання розвитку соціальної сфери.

З урахуванням кризового стану економіки України метою державного регулювання доходів і споживання є соціальний захист населення від зростання цін і товарного дефіциту для гарантованого забезпечення прожиткового мінімуму громадян. Для цього вживають таких заходів:

— визначають мінімальні споживчі бюджети, прожитковий мінімум, мінімальну заробітну плату;

— створюють пенсійні фонди і фонди соціальної допомоги,

— змінюють умови оплати праці, розробляють нову систему пенсій, допомог, стипендії, ставок і окладів у бюджетних організаціях з їхнім фінансовим забезпеченням;

— запроваджують систему індексації зарплати, доходів і заощаджень населення у зв'язку з інфляцією;

— розробляють загальнодержавні і регіональні програми допомоги окремим верствам населення;

— реалізують заходи щодо захисту внутрішнього споживчого ринку;

— створюють в окремі періоди систему нормованого розподілу продуктів за картками або бонами;

— формують державні страхові фонди продовольства і промислових товарів на випадок уведення карткової системи розподілу товарів.

Засобами й умовами реалізації державного соціального захисту (підтримки) населення є: прийняття відповідних законодавчих актів; формування соціальних прогнозів; визначення показників соціально-економічних нормативів і показників соціального захисту і рівня життя в державних індикативних планах; розробка і реалізація соціальних цільових комплексних програм; удосконалення системи оподаткування доходів населення; регулювання процентних ставок на внески; упровадження системи фіксованих або граничних цін на деякі види товарів і послуг населенню.

На макрорівні функції державного регулювання рівня життя і соціального захисту населення виконують Міністерство економіки і Міністерство праці і соціальної політики України.

За умови недосконалості ринкових механізмів головною формою державного регулювання є планові розробки системи показників, що характеризують матеріальну основу, стан і розвиток рівня життя населення. Серед них можна назвати такі:

— рівні і структури доходів, споживання населенням матеріальних благ і послуг;

— стан споживчого ринку;

— соціальні гарантії малозабезпеченим верствам населення.

Показники рівня життя населення і соціальних гарантій у сфері доходів і споживання зображені на рис. 6.3.

Рис. 6.3. Система показників рівня життя населення і соціальних гарантій у сфері доходів і споживання

Доходи населення формуються із грошових (включаючи оплату праці, грошові виплати із суспільних фондів споживання) і натуральних складових. Для розрахунків грошових доходів складають баланс грошових доходів і витрат населення. Цей баланс відображає обсяг і джерела грошових надходжень, обсяг і структуру

витрат, співвідношення між грошовими доходами населення, роздрібним товарообігом, обсягом платних послуг і заощаджень (табл. 6.2).

Таблиця 6.2

Баланс грошових доходів і витрат населення України,
млн грн

Показники	Роки				
	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.
Доходи					
Оплата праці працівників і службовців, включаючи працівників кооперативів і суб'єктів підприємницької діяльності	25478	28500	30400	42334	56452
Грошові доходи від колективних сільськогосподарських підприємств	122	115	120	138	151
Надходження від продажу продуктів сільського господарства	1496	1938	2845	4506	7513
Пенсії і грошова допомога	12374	13200	14330	18199	22447
Стипендії	144	170	180	191	202
Доходи від продажу іноземної валюти	6184	8500	10200	11350	11620
Сальдо грошових переказів	115	175	190	205	220
Інші доходи	4156	4700	5100	5660	6120
Всього грошових доходів	50069	57050	62400	82583	104725
Витрати і заощадження					
Купівля товарів і оплата послуг, всього, у т.ч.:	31876	35700	38280	49024	67846
у всіх торговельних системах і сільськогосподарських підприємствах	21275	24770	25480	35020	48626
оплата послуг і інші витрати	10601	10930	12800	14004	19220
Обов'язкові платежі та добровільні внески	5223	7000	7800	9229	14029
Приріст заощаджень у вкладах та придбання цінних паперів	2585	2100	2760	8611	6273
Витрати населення на придбання іноземної валюти	7757	10600	11000	11960	12100
Інші витрати	491	850	960	1090	1230
Всього грошових витрат і заощаджень	47932	56250	60800	79914	101478
Перевищення доходів над витратами (+) або витрат над доходами (-)	+2137	+800	+1600	+2669	+3247

На підставі балансу визначають рівень забезпечення населення готівкою, головні параметри для розрахунку показника емісії грошей. Баланс характеризує середній рівень добробуту населення, дає можливість визначити реальні доходи, загальний обсяг платоспроможного попиту, розрахувати показники інфляції та ін.

Інформацію для розробки балансу надають Міністерство статистики, Міністерство фінансів, Національний банк, Пенсійний фонд, Фонд соціального страхування, інші позабюджетні державні і суспільні фонди, які є учасниками грошового обігу.

У процесі розрахунку грошових доходів робітників та службовців підприємств і організацій враховують грошові доходи населення, отримані в державних, кооперативних, орендних, акціонерних, приватних підприємствах і громадських організаціях, в інших установах, фондах, а також доходи від підприємницької діяльності.

Реальні доходи, як узагальнюючий показник рівня життя населення, відображають частину національного доходу, яку безпосередньо використовують на споживання і накопичення. До реальних доходів відносяться усі види грошових доходів населення, натуральні доходи колгоспників, фермерів, натуральні доходи від особистого підсобного господарства і доходи, одержувані у вигляді безоплатних послуг від суспільних фондів споживання (не враховуючи зносу основних невикробничих фондів).

Показник реальних доходів населення за економічним змістом відповідає фондові споживання в національному доході без тієї частини, яка споживається у сфері науки і управління. Тому прогнози і планові розрахунки цього показника безпосередньо пов'язані з розрахунками національного доходу і його розподілом.

У практиці інших держав показник реальних доходів населення визначають шляхом коригування показника грошових доходів населення на індекс споживчих цін. В Україні прогнозування і планування реальних доходів пов'язано з розрахунком і використанням таких трьох показників: номінальні доходи, реальні доходи, кінцеві (реально використовувані) доходи.

Іншим узагальнюючим показником рівня життя населення є суспільні фонди споживання матеріальних благ і послуг, що надає населенню держава безоплатно або на пільгових умовах, а також грошові виплати, які не є оплатою за працю.

В основі прогнозно-планових розрахунків суспільних фондів споживання лежить групування окремих

елементів за їх призначенням: утримання і виховання дітей, підготовка кадрів, охорона здоров'я і відпочинок населення, утримання пенсіонерів і непрацездатних членів суспільства, суспільне культурно-побутове обслуговування населення. Для кожної групи існують окремі статті витрат, подані за джерелами їхнього формування, а саме: кошти державного бюджету, підприємств, спеціально створених позабюджетних фондів, профспілок і інших джерел. Показники суспільних фондів споживання розраховують для України в цілому (у вартісному виразі) і на людину (у вартісному виразі й у відсотках до базового або попереднього року).

В Україні у сучасних умовах обсяги коштів, які держава виділяє на фінансування заходів, що стосуються суспільних фондів споживання, безупинно зменшуються. Тому доцільно залучати спонсорські пожертвування, що уже сьогодні в деяких випадках істотні.

Важливе значення має розрахунок середнього сукупного доходу родини і середнього сукупного доходу на людину. Останній показник є основою для визначення щомісячної допомоги на дітей віком до 16 років (учнів — до 18 років), грошових виплат матерям (батькам), що мають трьох і більш дітей віком до 16 років та ін.

Індекси споживчих цін прожиткового мінімуму визначають відносно фіксованого набору матеріальних благ і послуг, що увійшли до мінімального споживчого бюджету. Державний комітет статистики України ці індекси розраховує за власною методикою, а прогнозно-плановий період оцінює відповідно до інфляційних очікувань.

Показники рівнів споживання товарів і платних послуг характеризують середні рівні споживання населенням найважливіших продовольчих товарів (м'ясо, молоко, яйця, хлібопродукти, картопля, овочі) і платних послуг. Середні рівні споживання продовольчих товарів у перспективі дають можливість здійснювати балансові розрахунки валових ресурсів зерна, картоплі, овочів, м'яса, молока, яєць та ін. Обсяг споживання платних послуг визначають відповідно до прогнозу доходів і структури витрат населення на підставі планів споживчих бюджетів і балансу грошових доходів і витрат.

Основою системи державного регулювання добробуту і доходів населення є показники соціальних гарантій

населенню: мінімальний споживчий бюджет, межа мало-забезпеченості, мінімальний рівень оплати праці, пенсій, стипендій, допомоги та ін.

Мінімальний споживчий бюджет — це головний соціальний критерій, що визначає межу бідності і реальний рівень життя населення, можливість одержання послуг установ охорони здоров'я, житлово-комунальних та ін.

Для характеристики рівня життя можна використовувати ще один показник — бюджет мінімального добробуту (соціальний мінімум), у який входить більш широкий і якісний асортимент товарів і послуг, що забезпечує родині необхідний дохід.

Зважаючи на те, що держава бере на себе відповідальність щодо забезпечення мінімальних соціальних гарантій, у прогнозуванні і державному регулюванні народного споживання головним завданням є розробка мінімального споживчого бюджету населення (МСБ). Його показники розраховують згідно із Законом України «Про мінімальний споживчий бюджет» на підставі нормативних МСБ (для населення в цілому і для його типових груп), мінімального нормативного споживчого кошика (МНСК), прогнозних даних соціально-демографічної, статевовікової структури населення, його розподілу за рівнем середнього сукупного доходу на одну особу й оцінки індексів споживчих цін.

На підставі МНСК і відповідних цін придбання (за звітний період), з огляду на зміни в соціально-демографічній структурі населення, розробляють мінімальний прогнозний нормативний споживчий бюджет (МПНСБ) за цінами звітного періоду. Його підсумкова вартісна оцінка відповідає кількісному рівневі межі бідності в прогнозному періоді (за звітними цінами). Натуральна структура визначає потрібну кількість тих або інших товарних ресурсів на мінімальному рівні. Отже, МПНСБ дає для прогнозу інших показників мінімальну межу потреб.

Під час прогнозування МСБ можна використовувати його модифікації — нормативні бюджети, розраховані для мінімальних кошиків щодо окремих типових груп малозабезпечених (інваліди, пенсіонери, самотні матері та ін.). Це дає можливість розраховувати нормативний МСБ для всіх верств малозабезпечених за формулою:

$$C_{io} = \frac{\sum n_i = 1(C_{ij} \times N_j)}{\sum n_i = 1 \times N_j} , \quad (6.1)$$

де C_{io} — середньозважений рівень витрат на i -й товар (послугу) для МСБ області, за цінами звітного періоду;

C_{ij} — рівень витрат на j -й товар (послугу) для МСБ j -ї типової групи ($j = 1, \dots, n$);

N_j — чисельність населення, що відноситься до j -ї типової групи.

Розроблений за цінами звітного періоду МСБ переоцінюють у прогностні ціни шляхом множення всіх структурних позицій на прогностні індекси відповідних цін. В очікуваних цінах прогностного періоду ці витрати розраховують за формулою:

$$C_i = C_{io} \times I_i \quad (6.2)$$

де C_{io} — прогностний рівень витрат на i -й товар, за цінами звітного періоду;

I_i — очікуваний індекс зміни цін (тарифів) у прогностному періоді.

Структура прогнозованого нормативного МСБ така ж, як і звітного. Розробляють лише його витратну частину, що охоплює витрати на споживання продовольчих і непродовольчих товарів, послуг, внески і платежі.

Внаслідок недостатньої кількості ресурсів у держави для забезпечення соціальних гарантій їхній рівень занижений до межі малозабезпеченості. Споживчий кошик МСБ рівня межі бідності ґрунтується на нормативному МСБ, у якому скорочені рівні витрат на споживання продовольчих товарів. Значно знижені рівні придбання і забезпеченості предметами першої необхідності, практично вилучені витрати на культурно-побутові і господарські товари. МСБ рівня межі бідності розробляють для України в цілому відповідно до статевовікових груп населення у вигляді мінімальних нормативних наборів.

Обчислені прогностні рівні витрат і споживання на середньому і мініальному рівнях використовують для

прогнозування потреби у відповідних ресурсах, формування держзамовлення й організації заходів соціального захисту.

До системи державного регулювання відноситься також індексація грошових доходів населення. Головна її мета — збереження життєвого рівня населення у випадку зростання цін або, як мінімум, захист його найменш забезпечених верств. Держава може застосовувати два варіанти індексації. Один цілком зберігає рівень життя населення, а інший передбачає компенсацію лише для частини населення. Індексації підлягають грошові доходи громадян, що не мають одноразового характеру: державні пенсії, соціальна допомога, стипендії, оплата праці, відшкодування у випадку втрати працездатності.

Для індексації грошових доходів населення використовують індекс споживчих цін на товари і послуги, що входять у МСБ. На відміну від індексації, компенсація передбачає відшкодування подорожчання окремих видів товарів і послуг (дитячого шкільного одягу, хліба, комунальних послуг) і виплату різниці в цінах громадянам або їхнім окремим групам.

Регулювання ринку праці за допомогою заробітної плати — це загальний економічний спосіб регулювання попиту та пропозиції. Вплив заробітної плати на пропозицію робочої сили очевидний, оскільки величина заробітку багато в чому визначає і сферу прикладання праці, і прагнення працювати в декількох місцях. Держава, проводячи або підтримуючи визначену політику у сфері оплати праці, може впливати на величину і структуру попиту на робочу силу.

Основні напрямки соціального захисту активного населення

В умовах становлення багатоукладної економіки, розвитку ринкових відносин характер проблем соціального захисту набуває нових специфічних рис, яких не було раніше. Сьогодні основу економіки в усе більшій мірі утворює ринок. Він, як відомо, виступає як інструмент або механізм, що зводить покупця і продавця конкретних товарів або послуг. У нашому випадку — товар «робоча сила» або послуги, що надає власник робочої

сили власникові засобів виробництва (капіталу). Ринку праці, на відміну від інших ринків, властива певна соціалізація, яка стає все більш необхідною з розвитком суспільства і визначається не тільки і не стільки альтруїстичними, скільки економічними міркуваннями. Людина в усе більшій мірі стає новим джерелом економічної рівноваги і зростання. Роль і значення людського капіталу зростає, збільшуються вкладення підприємців у людину. Але існує й інша тенденція. Ринок — це, насамперед, конкуренція, тверді норми оплати праці і їхній тісний зв'язок з ефективною діяльністю кожного окремого працівника, безробіття, збільшення диференціації людей за соціальним статусом і доходами та ін. Усе це призводить до того, що соціальність ринку відходить на другий план. У зв'язку з цим найважливішим самостійним компонентом ринку праці повинен стати соціальний захист економічно активного населення. Він виступає як система заходів у взаємозв'язку і взаємодії праці і капіталу. В умовах перехідної економіки таке завдання може вирішити тільки держава (регіон). Основою діяльності в цьому напрямку є розробка і реалізація соціальної політики, що являє собою продуману лінію дій стосовно окремих соціальних явищ з метою управління соціальними взаєминами і розподілом соціальних ресурсів.

Соціальна політика характеризується низкою моментів, що розкривають її сутність. Насамперед, вона колективна за своєю сутністю і змістом.

Соціальна політика спрямована на забезпечення соціального миру в суспільстві, загального блага, тобто, задоволення потреб особистості шляхом досягнення відповідності особистого і суспільного. Іншою характерною рисою соціальної політики є те, що її об'єктом виступають соціальні відносини. Вони, з одного боку, використовуються для вирішення визначених завдань, а з іншого боку — змінюються в напрямку, потрібному для суспільства на певному етапі його розвитку.

Ефективність соціальної політики визначається її взаємозв'язком і взаємозумовленістю з конкретною економічною ситуацією в країні. У наших умовах соціальна політика є лише засобом реалізації реформ, а це знижує, девальвує цінність соціальної політики. І, від-

повідно, обмежує можливості її реалізації й економічного зростання країни.

Соціальна політика досить чітко визначає структуру і сутність діяльності держави по вирішенню проблем соціального захисту населення і, насамперед, економічно активного населення.

На сучасному етапі нашого розвитку зайнятість населення зазнає кардинальних змін. Це, насамперед, визначено формуванням багатоукладної економіки як основи становлення ринкових відносин, ринку праці. У цих умовах господарювання, коли виникає конкуренція за робоче місце, безробіття, головним напрямком допомоги населенню є створення нових робочих місць, що визначається, насамперед, інвестиційною політикою держави: стимулювання капіталовкладень для створення нових робочих місць у державному та приватнопідприємницькому секторах економіки, у т.ч., в малому бізнесі, самозайнятості, що, як відомо, забезпечують найбільшу кількість робочих місць. Особлива увага повинна бути приділена особам, що самостійно забезпечують себе роботою.

Сьогоднішня діяльність держави мало стимулює державні і приватнопідприємницькі структури до інвестиційної діяльності — їхні обсяги систематично скорочуються. Держава не створила необхідних умов для залучення іноземних капіталів, грошових заощаджень населення. Практично забуті і позаінвестиційні засоби розширення зайнятості. Необхідно стимулювати підприємства до збільшення коефіцієнта змінності робіт. Цьому ж могло б сприяти і стримування в найближчі роки відтоку населення із села.

Обсяг капіталовкладень, як відомо, нерозривно пов'язаний з інноваційними процесами. Сьогодні народне господарство, крім деяких галузей, не має достатніх внутрішніх стимулів до інноваційних капіталовкладень.

Велике значення для реалізації інвестиційних проєктів, збільшення обсягів виробництва, як найважливішого засобу збільшення чисельності зайнятих, має фінансово-кредитна політика держави. Податкова, кредитна система, практика надання субсидій, дотацій, пільг — усе це може стимулювати економічний розвиток, робити вигідним або невигідним збільшення обся-

гів виробництва, створення нових робочих місць, розвиток підприємництва або, навпаки, стримувати його. Існуюча практика стягування податків така, що чим більше підприємство виробляє продукції, тим пропорційно більше платить податків. Це не стимулює збільшення обсягів виробництва, створення нових робочих місць [39]. Підприємці не зацікавлені й у довгостроковому інвестуванні. Ставки податків і процентна ставка кредиту штовхає їх в основному в торгово-посередницьку діяльність, де обіг коштів здійснюється значно швидше. Проте ці галузі менш трудомісткі, ніж промисловість, тому зайнятість у приватнопідприємницькому секторі зростає не настільки швидко, як хотілося б. Процес збільшення чисельності зайнятих у цій сфері економіки відбувається головним чином за рахунок перетворення державних підприємств в акціонерні компанії, товариства та ін. Причини цього криються й у невідповідності законів сучасним умовам господарювання. Насамперед, це виявляється у правилах реєстрації нових приватних підприємницьких структур. Цю процедуру необхідно спростити. Державні органи не повинні заважати людині займатися тим або іншим легальним видом підприємництва.

Досить істотним аспектом захисту економічно активного населення виступає проблема зайнятості у військово-промисловому комплексі. Він являє собою ядро індустріального потенціалу України. Саме завдяки цьому необхідно його зберегти. Вирішальна роль при цьому належить державі. Однак поки що кардинальних змін не відбулося.

Важливу роль у вирішенні цих проблем може зіграти використання позабюджетних коштів. Насамперед, коштів самих підприємств, комерційних банків за умови державних гарантій. Джерелом засобів може стати і приватизація цих підприємств, розумне залучення інвесторів. Вирішення цих проблем буде мати принципове значення для забезпечення зайнятості населення країни і, отже, соціального захисту економічно активного населення

Діяльність держави у сфері забезпечення зайнятості поки недостатня. Напруженість на ринку праці систематично зростає. Підвищується рівень безробіття, загальна чисельність населення України зменшується (табл. 6.3).

Таблиця 6.3

Рівень безробіття

Показник	Роки			
	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2002 р.
Середньорічна чисельність населення, тис. люд.	50696,7	50317,0	50024,0	48328,0
Кількість працівників, зайнятих в галузях економіки, тис. люд.	19835,1	19200,0	18500,0	20419,1
у т.ч.:				
у галузях матеріального виробництва	13804,1	13400,0	12900,0	14624,0
з них:				
промисловість	4882,2	4660,0	4400,0	4218,0
будівництво	1194,3	1090,0	980,0	1127,0
сільське господарство	4902,9	4850,0	4790,0	4186,0
Кількість зареєстрованих безробітних на кінець року, тис. люд.	637,1	1265,9	1700,0	432,7
Рівень зареєстрованого безробіття на кінець року, %	2,33	4,62	6,2	4,2

Разом з тим при аналізі ситуації необхідно зважати на те, що підприємства не завжди подають у державні органи зайнятості населення повну інформацію про кількість вакантних робочих місць.

Сьогодні трудові колективи практично не контролюють діяльність адміністрації при вирішенні питань щодо зміни технологій, упровадження нової техніки, удосконалення організації виробництва і праці. А саме вони і визначають зміну чисельності працівників. Втручання трудового колективу в ці процеси, на перший погляд, може здатися боротьбою проти технічного прогресу, здешевлення вартості товарів і послуг. Однак чи завжди правомірна така оцінка діяльності колективу? Вважається, що головним напрямком зниження витрат виробництва є зменшення трудовитрат. Це, як відомо, аксіома. Однак наскільки він вірний, якщо врахувати, що частка заробітної плати у витратах виробництва промисловості становить 10-27%, а з урахуванням відрахувань на соціальне страхування приблизно — 1/3 від суми усіх витрат. Основні витрати — це витрати на сировину, матеріали, енергію та ін. І, мабуть, у певних ситуаціях необхідно шукати джерела зниження витрат виробництва.

На перший погляд, це призведе до скорочення зайнятості, але не на даному підприємстві. Однак це не так. Зниження капіталу і матеріалоємності продукції і послуг буде сприяти скороченню їхньої продажної ціни.

І отже, підвищенню попиту на продукцію. А це може призвести до збільшення зайнятості населення.

Найважливішим напрямком соціального захисту економічно активного населення в нових умовах господарювання є організація перепідготовки кадрів, підвищення їхньої кваліфікації.

Становлення ринкової економіки припускає інтенсифікацію виробництва, тобто, часту зміну устаткування, продукції, і відповідно, навчання персоналу, підвищення його кваліфікації.

Розвиток ринкових відносин обумовлює появу безробітних. І цим людям для того, щоб знайти нове місце роботи, іноді необхідно набути нову професію, підвищити свою кваліфікацію.

Сьогодні ці питання стають центральним моментом забезпечення зайнятості населення. У той же час, треба відзначити, що цьому питанню поки не приділяється належної уваги. У нас, на жаль, ні наука, ні практика ще цілком не усвідомили важливості цієї проблеми.

У нашій країні питаннями перепідготовки кадрів і підвищення кваліфікації займалися різні організації. Для фахівців були створені відомчі інститути підвищення кваліфікації. Багато з них функціонують і нині. Перепідготовка і підвищення кваліфікації робітників здійснювалися переважно на підприємствах. Однак сьогодні ці функції виконують не всі підприємства. Займається цим і система початкової професійної освіти, де функціонують вечірні (змінні) відділення. Однак масштаби цієї діяльності незначні. Перепідготовку і підвищення кваліфікації кадрів сьогодні здійснює також державна служба зайнятості.

Досить актуальною проблемою сьогодні стає організація й удосконалення інформаційного забезпечення економічно активного населення про стан національного і регіонального ринків праці. Держава і її органи повинні забезпечити об'єктивність, оперативність, доступність і дохідливість інформації про ситуації на ринках праці. Для цього необхідно створити державний і регіональні банки даних про потреби підприємств, установ і організацій у кадрах, із зазначенням вимог, що ставляться до працівника на даному робочому місці (загальна і спеціальна освіта, стаж роботи, вік, умови праці,

її оплата та ін.). При цьому регіональні центри зайнятості повинні мати зв'язок один з одним, щоб кожен бажаючий міг одержати необхідну йому інформацію.

Інформація про рух робочої сили і робочих місць може стати основою для аналізу кон'юнктури попиту та пропозиції робочої сили, стану ринку праці, а зрештою — прогнозування і на цій основі розробки стратегії зайнятості населення, ринку праці. Саме така інформація дозволить безробітним швидко й ефективно знайти нову роботу, розумно організувати свою перепідготовку, підвищити кваліфікацію. Такі дані необхідні і державі для оперативного прийняття управлінських рішень.

Працевлаштування людини, що з різних причин має потребу в цьому, є свого роду завершальним етапом соціального захисту економічно активного населення.

З цією метою у країні створені спеціальні служби зайнятості, як державні, так і приватні. Вони надають допомогу людям у пошуку нового місця роботи, забезпеченні відповідності можливостей людини її схильностям, потребам і характерові (змістові) тієї роботи, яку вона буде виконувати. При цьому треба мати на увазі, що до послуг таких служб звертається не більш $1/3$ — $1/4$ безробітних. Це, як правило, люди, що не володіють високою кваліфікацією.

Завдання соціального захисту полягає у забезпеченні економічно активного населення такою роботою, яка давала б йому необхідні засоби для гідного існування.

Для основної маси економічно активного населення джерелом засобів існування є заробітна плата, яку вони одержують як наймані працівники. Вона повинна відповідати ціні праці і забезпечувати відтворення робочої сили. Однак треба мати на увазі, що можуть виникати ситуації, коли підприємці, використовуючи різні виверти, не будуть виплачувати найманим працівникам установлену заробітну плату. При цьому цілком можливо, що наймані працівники через певні обставини будуть змушені погодитися з подібним положенням. Тому завдання соціального захисту — не допустити цього, оскільки це порушить процес відтворення індивідуальної робочої сили, з одного боку, а з іншого — через її дешевизну стримується впровадження нових технологій і не забезпечується якісне зростання економіки.

В останні роки завданням соціального захисту трудящих є проблема своєчасної виплати заробітної плати. Працівники одержують заробітну плату з дуже великими затримками, що, природно, не може сприяти ні соціальному мирові, ні ефективності праці. Соціальний захист повинен забезпечувати і виплату допомоги по безробіттю тим громадянам, які втратили роботу. Система допомог повинна забезпечувати людину мінімальним набором засобів існування і виступати фактором, який пом'якшує гостроту можливого соціального конфлікту. Разом з тим не можна не помітити, що звільненню, як правило, підлягають люди, професія, кваліфікація яких виявилися не потрібними виробництву. І, отже, виплата їм допомоги по безробіттю, поки не буде знайдена можливість їхнього працевлаштування за старою професією, — тупиковий шлях. У будь-якому випадку через якийсь час і те підприємство, куди їх працевлаштують, відмовиться від працівників такого профілю. Такий соціальний захист населення в цілому малоефективний. Необхідно таким чином витрачати кошти, щоб це дозволило людині знову включитися в роботу в народному господарстві, стати конкурентоспроможним, ініціативним працівником, здатним ефективно і швидко пристосовуватися до попиту на робочу силу.

У вирішенні проблем безробіття і реалізації заходів щодо забезпечення населення роботою важливе місце, як це уже зазначалося, належить службі зайнятості.

Цілком очевидно, що вирішення завдань соціального захисту економічно активного населення вимагає великих коштів, які не можна мінімізувати. У наших умовах величина витрат на соціальну допомогу повинна визначатися рівнем розвитку економіки і станом ринку праці. Організатором соціального захисту населення виступає держава. Однак це не означає, що всі заходи повинні здійснюватися тільки за її рахунок. В умовах ринкової економіки джерела фінансування можуть і повинні бути різноманітними. Світовий досвід показує, що кошти на соціальний захист у масштабах держави формуються не тільки за її рахунок, але і за рахунок роботодавців, працівників і з інших джерел (табл. 6.4).

Таблиця 6.4

Джерела фінансування соціальних програм,
% до загальної суми фінансування

Держави	Потенційні одержувачі	Роботодавці	Держава	Інші джерела
США	22,6	34,3	23,6	19,5
Франція	21,5	50,4	21,4	6,7
ФРН	35,7	34,2	27,4	2,7
Японія	26,3	28,9	26,2	18,6
Швеція	1,0	43,8	19,6	35,6

Дані табл. 6.4 переконливо свідчать про різноманітність джерел формування фондів соціального захисту, серед яких частка держави становить не більш 1/4. Важливим джерелом надходжень у ці фонди є відрахування самого працівника. Він страхує себе від непередбачених обставин. Істотні також і внески роботодавців. Особливо слід відзначити інші джерела. Це насамперед благодійні фонди, що досить поширені у розвинутих країнах. У наших умовах вони мають спонтанний характер. Можна навести багато прикладів благодійної діяльності банків, фінансово-промислових груп, окремих осіб. Однак систематичного характеру добродійність у нашій країні не має. Необхідний час для її відродження, формування відповідного клімату, ставлення суспільства та ін. І тут досить важлива роль держави. Вона повинна створити умови, стимули до добродійності. Має потребу в уточненні і саме поняття «добродійність». Сьогодні приватне пожертвування фізичної особи, установи, організації якій-небудь людині, родині, фізичній особі виступає як дохід цієї особи. І, отже, вона повинна платити податки з цієї суми. Подібне становище, у кращому випадку, стримує розвиток добродійності, у гіршому — змушує людей, які не мають відповідних коштів на лікування, протезування і т. п., ставати жебраками.

Бюджетні асигнування, як уже зазначалося, — не єдине джерело фінансування заходів щодо соціального захисту. У розвинутих країнах для цих цілей широко використовуються засоби приватнопідприємницького сектора. Багато концернів і фірм створюють власні фонди соціального захисту трудящих, що дозволяє вирішувати соціальні і виробничі проблеми.

Фонди соціального захисту на підприємствах багатотільові. Вони створюються для надання допомоги безробітним, надання можливості своїм працівникам передчасного виходу на пенсію, додаткових пенсійних виплат. Ці фонди використовуються для поліпшення житлових умов працівників, придбання нового житла, його облаштованості, виплат допомог (пенсій) по інвалідності або у зв'язку з профзахворюванням. Створюються фонди і для організації на підприємствах побутових служб і надання різних послуг своїм працівникам.

Фонди соціального захисту підприємств формуються або на односторонній основі, тобто, за рахунок прибутку підприємства, або на двосторонній — прибуток підприємства і внески профспілок, або на тристоронній — прибуток підприємства, внески профспілок і самих працівників. Останній варіант найбільш доцільний.

Усі внески у фонд зрештою відшкодовуються. Найбільш важлива і цікава процедура відшкодування внесків підприємств. Для цього є два шляхи. Перший — це включення таких витрат у ціну продукції і послуг. Однак у цьому випадку підприємство може стати неконкурентоспроможним. Більш розповсюджений інший шлях. Вільні грошові кошти фонду соціального захисту використовуються фірмою-організатором у господарському обігу. Таким чином, створення таких фондів стає вигідним і для підприємств, і для найманих працівників.

Необхідність створення подібних фондів у нашій країні очевидна. Для цього необхідно проробити і сформулювати пакет законів, що визначають діяльність цих фондів. Разом з тим, відзначаючи можливість залучення до формування фондів соціального захисту коштів населення, не можна не зважати на труднощі реалізації такої пропозиції. Вони полягають у низькому рівні доходів населення. І, відповідно до цього, додаткове збільшення відрахувань у різні фонди, наприклад, з 10 до 15%, буде по-різному сприйнято населенням. Чим менша абсолютна величина доходу, тим «дорожча» кожна його гривня. Отже, вирішення завдання збільшення залучення коштів населення до формування фондів соціального захисту стане реальністю тільки у випадку зростання грошових доходів населення.

Важливим є також питання кадрового забезпечення державних і приватних структур соціального захисту економічно активного населення. Досвід і практика країн з розвинутою системою соціального захисту населення показали, що найбільш ефективний метод вирішення — комплексний підхід. Це обумовлено тим, що соціальному працівникові доводиться вирішувати різні завдання. У зв'язку з цим вони повинні бути універсалами. Саме такий працівник найбільш повно відповідає вимогам комплексного підходу до вирішення соціальних проблем.

Практика комплексного підходу базується на трьох основних положеннях:

- соціальний працівник повинен мати фундаментальні знання, широкий кругозір і виходити з розмаїтості інтересів людей;

- соціальний працівник повинен домагатися ефекту від свого втручання в життєву ситуацію людини, яка потрапила в скрутне становище;

- соціальний працівник повинен досліджувати проблеми людини або групи людей, приймати відповідні рішення для забезпечення стабілізації процесу.

Отже, організація соціальної роботи — досить складний і відповідальний процес, що ставить дуже високі вимоги до соціальних працівників.

Застосування названих методів регулювання створить умови для:

- досягнення раціонального рівня споживання більшістю населення, зокрема, скорочення диференціації в рівні споживання благ і послуг до меж, при яких зберігаються стимули до кваліфікованої праці й ефективного підприємництва;

- кваліфікованої творчої праці, що пов'язано з якісною зміною структури економіки (насамперед скорочення до мінімуму важкої фізичної праці й екологічно шкідливих виробництв);

- формування ефективної системи соціального захисту, яка повинна включати захист від безробіття, надання допомог непрацездатним групам населення, поєднувати державну і страхову системи соціального захисту.

Життєвий потенціал населення і концепція управління соціальними ризиками в регіоні

Життєвий потенціал інтерпретується як можлива кількість людино-років, які доведеться прожити певній сукупності немовлят протягом майбутнього життя. При цьому мова може йти або про життєвий потенціал реального, або умовного покоління. У демографічних дослідженнях обидва напрямки застосовуються залежно від поставлених цілей і задач.

Життєвий потенціал, або період життя, що має бути прожитий певною групою осіб, залежить від багатьох факторів: від статі і віку, від шлюбного становища і системи розселення, від соціального й економічного становища, від рівня інвалідності і захворюваності та ін. Природно, що з часом і в залежності від інтенсивності впливу різних факторів потенціал також змінюється.

Можна розглядати життєвий потенціал окремого індивіда, певної сукупності осіб, а також населення країни в цілому.

Життєвий потенціал інтерпретується в термінах потенційної демографії як час, що індивід у даному віці x (вік x визначається як прожита кількість років) проживе в майбутньому, тобто, відповідно існуючому тепер і даній сукупності населення рівневі смертності. Життєвий потенціал особи віком x років, тобто, від x до $x+1$ років, визначається за допомогою співвідношення [119, с. 32]:

$$V(x) = e^{x+0,5} = \frac{e^x + e^{x+1}}{2}, \quad (6.3)$$

де e^x , $e^{x+0,5}$, e^{x+1} — середня тривалість майбутнього життя для особи, яка дожила до віку x , $x + 0,5$ або $x + 1$ років.

Аналогічно, за співвідношенням основних параметрів таблиць смертності можна розрахувати потенціал людини віком x на період життя від n до N років, за умови, що $x < n$:

$$V(x, n, N) = \frac{I_n e^n - I_N e^N}{0,5(I_x + I_{x+1})} = \frac{I_n e^n - I_N e^N}{L_x} \quad (6.4)$$

де I_n, I_N — чисельність осіб, що доживають, відповідно, до нижньої і верхньої межі аналізованого інтервалу віку;

L_x — чисельність осіб, що проживають, віком x .

$$L_x = 1/2 (I_x + I_{x+1}). \quad (6.5)$$

Якщо прийняти $n = x + 0,5$, то можна розрахувати частковий життєвий потенціал для особи віком x років на період життя до виконання рівно N років:

$$V(x, x, N) = \frac{I_{x+0,5}e^{(x+0,5)} - I_Ne^N}{0,5(I_x + I_{x+1})}. \quad (6.6)$$

За даними співвідношеннями розраховується життєвий потенціал для всього населення (або повний життєвий потенціал) і для певної сукупності осіб віком x , тобто, для S_x осіб:

— життєвий потенціал для сукупності S_x осіб на період життя від n до N років:

$$V(x, n, N) = S_x \times V(x, n, N) = \frac{I_n e^n - I_N e^N}{L_x} \quad (6.7)$$

— для населення, віком x років, життєвий потенціал на період життя від віку n до кінця життя буде визначатися наступним чином:

$$V(x, n, w) = S_x \frac{I_n e^n}{L_x}, \quad (6.8)$$

де w — граничний вік ($N = w$), береться як відкритий інтервал, наприклад, $w = 70$ років і більше.

Життєвий потенціал не реалізується відразу, а розподіляється на певну кількість років протягом усієї тривалості життя, наприклад, потенціал вихідної сукупності осіб віком від m до M років на все майбутнє життя, тобто, від 0 до w років дорівнює:

$$V(x, M, o, w) = I_n e^n \sum_{X=m}^{M-1} S_x V(x, n, N). \quad (6.9)$$

У той же час, частковий потенціал населення віком від m до M років на період життя старше n років, за умови, що $N = w$, $M < n$, дорівнює:

$$V(m, M, n, w) = I_n e^n \sum_{X=m}^{M-1} \frac{S_x}{0,5(I_x + I_{x+1})}. \quad (6.10)$$

Зміна життєвого потенціалу кожної вікової групи і всього населення в цілому залежить від різниці потенціалів осіб, що прибувають і вибувають з даної вікової групи або всього населення. Зокрема, якщо фактором вибуття є лише смертність і перехід за верхню вікову межу N , то зростання може відбуватися тоді, коли життєвий потенціал осіб, що входять у групу, зростає з віком (це відбувається в самих молодших вікових групах). Якщо ж потенціал тих, хто прибуває, менший, ніж потенціал тих, хто вибуває із групи, або ж група замкнута, то відбувається зниження життєвого потенціалу.

Дослідження соціальних ризиків показують, що рівень, інтенсивність і частота появи кожного з них, відрізняються за демографічними характеристиками населення, зокрема, за статтю, віком, родинним станом та ін. Наприклад, імовірність настання несприятливих подій, пов'язаних із професійним ризиком (виробничий травматизм, профзахворювання), набагато вища у чоловіків у віковій групі від 30 до 45 років; імовірність скоїти правопорушення або бути учасником іншої девіантної поведінки найбільша для вікових груп чоловіків від 18 до 25 років; імовірність захворіти туберкульозом або іншими захворюваннями, обумовленими соціальними причинами, для чоловіків найбільша у вікових групах від 35 до 54 років і від 70 до 74 років, а для жінок — від 25 до 35 років, а потім від 70 до 79 років.

Дана диференціація дає можливість використовувати для оцінки наслідків соціальних ризиків, у т.ч., за

багатомірними критеріями, концепцію життєвого потенціалу як у цілому на період життя, так і на окремі інтервали, наприклад, тільки на період трудової діяльності.

Зміну життєвого потенціалу в залежності від інтенсивності і рівня соціальних ризиків можна досліджувати як на прикладі умовного, так і на прикладі реально-го покоління. У першому випадку визначається кількість людино-років, яку проживає сукупність осіб різного віку, що проживає тимчасово в межах одного регіону (країни). Другий підхід пов'язаний з оцінкою життєвого потенціалу протягом усього майбутнього життя для осіб одного віку, тобто, для ровесників. Розрахунки зміни життєвого потенціалу, коефіцієнти його зниження за окремими віковими групами, під впливом певного виду соціального ризику або його інтегрального узагальненого впливу, дозволяють визначити одночасно і втрати життєвого потенціалу, у т.ч., з причин втрат. У даному контексті рівень соціального ризику, який можна розглядати як у цілому для сукупності осіб, що проживають, тобто, для умовного покоління, так і для окремої людини, визначається як можливість втрати життєвого потенціалу. В останньому випадку (рівень ризику для окремої людини) оцінюються можливі втрати життєвого потенціалу у випадку настання соціального ризику протягом майбутнього життя, за умови, що збережуться існуючі в даний момент імовірності його настання.

Для визначення життєвого потенціалу населення Дніпропетровської області за 1998—1999 рр. (табл. 6.5) були розраховані таблиці смертності населення (за статтю) у двох варіантах: з урахуванням усіх причин смертності (основні таблиці) і скориговані на умовні імовірності смертності, тобто, при можливості виключення смертності, обумовленої соціальними факторами — травматизм, суїциди, туберкульоз, СНІД, венеричні захворювання та ін.

Порівняння загального життєвого потенціалу і потенціалу з урахуванням виключення «соціального компоненту» (соціальних факторів) показує, що він збільшується як у кожній віковій групі, так і в цілому по всьому населенню (табл. 6.6).

Таблиця 6.5

**Життєвий потенціал населення
Дніпропетровської області (1998—1999 рр.)**

Вікові групи	Чисельність населення, люд.		Життєвий потенціал чоловічого населення, люд.-років		Життєвий потенціал жіночого населення, люд.-років	
	чоловіки	жінки	загальний	без урахування соціальних факторів	загальний	без урахування соціальних факторів
0 – 4	100073	94969	6162645	6976739	6877987	6915548
5 – 9	150427	143109	8599009	9753085	9653561	9715384
10 – 14	196412	188608	10364759	11775980	11794790	11874382
15 – 19	184731	177511	8938631	10175193	10228006	10300697
20 – 24	175769	170337	7739109	8826943	8977441	9045065
25 – 29	162906	164269	6463947	7388683	7850744	7913659
30 – 34	163330	170201	5773062	6614865	7298559	7361619
35 – 39	204788	212478	6355903	7301716	8069914	8145557
40 – 44	194413	205420	5202783	5993656	6796526	6866780
45 – 49	179002	199012	4033721	4660407	5612735	5677812
50 – 54	98343	120515	1806758	2093722	2812579	2851566
55 – 60	150680	207364	2156306	2505808	3836338	3903731
60 – 64	131415	175726	1365533	1590779	2408149	2433629
65 – 69	120133	176843	798824	932592	1586459	1606353
70 і >	122561	302470	381900	446428	1311207	1330868
Всього	2334983	2708832	76142892	87036597	95114997	9594265

Таблиця 6.6

**Порівняльний аналіз життєвих потенціалів населення
Дніпропетровської області (1998—1999 рр.)**

Вікові групи	Зміна життєвого потенціалу чоловічого населення при виключенні соціальних факторів			Зміна життєвого потенціалу жіночого населення при виключенні соціальних факторів		
	абсолютний приріст, люд.-років	Відносне зростання	питома вага, %	абсолютний приріст, люд.-років	відносне зростання	питома вага, %
0 – 4	814094	1,132	7,4	37561	1,0055	4,5
5 – 9	1154076	1,134	10,6	61823	1,0064	7,5
10 – 14	1411221	1,136	13,0	79592	1,0070	9,6
15 – 19	1236562	1,138	11,4	72691	1,0071	8,8
20 – 24	1087834	1,141	10,0	67624	1,0075	8,2
25 – 29	924736	1,143	8,5	62915	1,0080	7,6
30 – 34	841803	1,146	7,7	63060	1,0086	7,6
35 – 39	945813	1,149	8,7	75643	1,0094	9,1
40 – 44	790873	1,152	7,2	70254	1,0100	8,5
45 – 49	626686	1,155	5,8	65077	1,0160	7,9
50 – 54	286964	1,159	2,6	38987	1,0140	4,7
55 – 60	349502	1,162	3,2	67393	1,0176	8,1
60 – 64	225246	1,165	2,1	25480	1,0106	3,1
65 – 69	133768	1,167	1,2	19894	1,0125	2,4
70 і >	64528	1,167	0,6	19661	1,0150	2,4
Всього	10893706	1,142	100,0	827653	1,0087	100,0

Особливо ці зміни характерні для чоловічого населення. Наприклад, у цілому приріст життєвого потенціалу при виключенні смертності від соціально обумовлених причин становить 10893706 людино-років або 14,23%. Таким чином, цей показник можна інтерпретувати як одиницю виміру рівня соціального ризику, зв'язаного із високою смертністю під впливом соціальних факторів.

Відносні втрати життєвого потенціалу або відносний рівень соціального ризику, обумовлений зазначеними факторами, становить для чоловіків:

$$ДО(м)соц.ризик\text{у} = \frac{\Delta P_{\text{смертн\text{і}}}}{P_{\text{ф}}} = \frac{10893706}{76142892} = 0,1423(14,23\%)$$

де $ДО(м)соц.ризик\text{у}$ — відносний рівень соціального ризику, обумовлений соціальними причинами для чоловічого населення;

$\Delta P_{\text{смертн\text{і}}}$ — приріст життєвого потенціалу при виключенні смертності від соціально обумовлених причин, людино-років;

$P_{\text{ф}}$ — фактичний життєвий потенціал, людино-років.

Найвищий рівень соціального ризику спостерігається у старших вікових групах. У цілому, на 1 люд., рівень соціального ризику, пов'язаного із зростанням смертності від соціально обумовлених причин, призводить до зниження тривалості життя на 8,11 років. Цей показник визначається як «ціна» або «витрати» соціального ризику, виражена в показнику тривалості життя.

Для жіночого населення цей показник нижчий, і в цілому по всьому жіночому населенню рівень соціального ризику, обумовлений смертністю від соціально обумовлених причин, дорівнює:

$$ДО(м)соц.ризик\text{у} = \frac{827653}{95114997} = 0,0087(0,87\%)$$

Починаючи з вікової групи 35—39 років відповідні статевовікові показники перевищують середній рівень для всього жіночого населення. «Ціна» соціального ризику в тривалості життя для жіночого населення становить 0,42 року.

Якщо порівняти питомий розподіл статевовікових показників у загальній сумі приросту життєвого потенціалу, можна виділити закономірності, що відрізняються від відповідного розподілу для чоловічого населення. Зокрема, найбільша питома вага припадає на вікові групи від 10 до 14 і від 35 до 39 років. Це зв'язано з тим, що на вік від 35 до 39 років припадає найбільший контингент жіночого населення, а питома вага у віці від 10 до 14 років значно перевищує питому вагу дівчаток молодшого віку, що і викликає відповідні питомі ваги в структурі життєвих потенціалів.

Загальний життєвий потенціал населення Дніпропетровської області становить 171,26 М2 (у потенційній демографії m — тис. люд.-років, а M — млн люд.-років), у т.ч., потенціал чоловічого населення 76,143 М, або 44,46%, а потенціал жіночого — 95,115 М, або 55,54%.

Дані табл. 6.5 дають можливість проаналізувати структуру життєвого потенціалу за статтю і віком (табл. 6.7).

Таблиця 6.7

Питомий розподіл загального життєвого потенціалу за віковими групами

Вікові групи	Питома вага життєвого потенціалу відповідної вікової групи, %		
	всього населення	у т.ч.	
		чоловіки	жінки
0 – 14	31,20	33,00	29,80
15 – 54 (59)	62,00	63,70	60,60
55 (60) – 69	5,83	2,84	8,20
70 і >	0,97	0,46	1,40
Усього	100,00	100,00	100,00

Розрахуємо питомий розподіл умовного життєвого потенціалу з урахуванням смертності без урахування соціальних факторів, тобто, теоретично можливі життєві потенціали населення за умови виключення смертності від соціально обумовлених причин (табл. 6.8.).

Порівняння показників табл. 6.7, 6.8 свідчить про те, що навіть зниження смертності населення при усуненні причин соціального характеру (табл. 6.8) істотно не змінює вікову структуру життєвого потенціалу, а навпаки, питома вага умовного життєвого потенціалу навіть знижується у віковій групі до 14 років на 0,2 пункти для чоловіків ($33 - 32,8 = - 0,2$) і на 0,7 пункту для жіночого населення ($29,8 - 29,1 = - 0,7$).

Таблиця 6.8

**Питомий розподіл загального умовного
життєвого потенціалу**

Вікові групи	Питома вага умовного життєвого потенціалу відповідної вікової групи, %		
	всього населення	у т.ч.	
		чоловіки	жінки
0 – 14	30,80	32,80	29,10
15 – 54 (59)	62,54	63,80	60,40
55 (60) – 69	5,66	2,90	8,10
70 і >	1,00	0,50	1,40
Усього	100,00	100,00	100,00

Це пояснюється впливом на розмір життєвого потенціалу іншого фактору, тобто, чисельності населення в молодших вікових групах, зниження частки дітей віком до 14 років навіть при усуненні смертності від соціально обумовлених факторів погіршує вікову структуру умовного життєвого потенціалу і всього населення і диференційовано за статтю.

У табл. 6.9 відображені зміни життєвих потенціалів (у розрахунку на одну людину) для всього населення Дніпропетровської області за період 1997—1998 рр.

Порівняння отриманих значень життєвих потенціалів дозволяє оцінити рівень втрат потенціалу від усіх причин смертності, диференційовано по кожній віковій групі і для визначеного періоду життя. Наприклад, для немовлят ($x = 0$) у молодших вікових групах у даний час найвищий рівень втрат життєвого потенціалу $[(12,3:15) \times 100 - 100]$ і становить 18%. Істотні втрати відбуваються й у віці від 50 до 70 років — 14%, а у віці від 30 до 50 років — 13,5%.

Таблиця 6.9

Життєвий потенціал за періодами життя

Вік (x)	Потенціал на період життя від n до N років					Всього (Ix)
	0 – 15	15 – 30	30 – 50	50 – 70	більше 70	
0	12,3	13,9	17,3	17,2	8,5	67,2
15	-	14,0	18,7	17,9	8,9	59,5
30	-	-	19,7	18,6	9,1	47,4
50	-	-	-	18,9	9,2	28,1
70 і >	-	-	-	-	9,3	9,3

Паралельно проаналізуємо зміни життєвих потенціалів у розрахунку на одного індивіда диференційовано за статтю. Для цього розраховується можлива тривалість

життя для особи кожної вікової групи з урахуванням і без урахування соціального компонента (формули 6.6—6.8). Результати розрахунків наведені в табл. 6.10, 6.11 для чоловічого населення і табл. 6.12, 3.13 для жіночого населення.

Таблиця 6.10

**Життєвий потенціал по періодах життя
(для чоловіків)**

Вік (х)	Потенціал по періодах життя					Всього, € ^{mx}
	0 – 14	15 – 29	30 – 49	50 – 69	70 і >	
0	13,19	13,05	16,98	15,89	2,48	61,59
15	-	14,01	18,20	17,10	2,70	52,01
30	-	-	18,54	17,35	2,71	38,60
50	-	-	-	18,2	2,90	21,10
70 і >	-	-	-	-	4,10	4,10

Таблиця 6.11

**Життєвий потенціал по періодах життя (для чоловіків)
без урахування соціальних причин смертності**

Вік (х)	Потенціал по періодах життя					Всього € ^{mx}
	0 – 14	15 – 29	30 – 49	50 – 69	70 і >	
0	14,60	14,60	19,20	18,24	3,06	69,70
15	-	14,64	19,26	18,30	3,07	55,27
30	-	-	19,50	18,50	3,10	41,00
50	-	-	-	18,80	3,12	21,92
70 і >	-	-	-	-	4,66	4,66

Таблиця 6.12

Життєвий потенціал по періодах життя (для жінок)

Вік (х)	Потенціал по періодах життя					Всього € ^{mx}
	0 – 14	15 – 29	30 – 49	50 – 69	70 і >	
0	14,80	14,70	19,60	19,00	4,30	72,40
15	-	14,96	19,94	19,30	4,37	58,57
30	-	-	19,98	19,38	4,39	43,75
50	-	-	-	19,57	4,43	24,00
70 і >	-	-	-	-	5,20	5,20

Таблиця 6.13

**Життєвий потенціал по періодах життя (для жінок)
без урахування соціальних причин смертності**

Вік (х)	Потенціал по періодах життя					Всього € ^{mx}
	0 – 14	15 – 29	30 – 49	50 – 69	70 і >	
0	14,80	14,70	19,60	19,32	4,40	72,82
15	-	14,91	19,90	19,60	4,46	58,87
30	-	-	19,92	19,63	4,47	44,02
50	-	-	-	19,88	4,52	24,40
70 і >	-	-	-	-	5,27	5,27

Порівняння отриманих життєвих потенціалів свідчить про те, що найвищий рівень втрат спостерігається у вікових групах від 50 до 69 років і становить 20,55% $[(15,89:20) \times 100 - 100]$, а також у вікових групах від 30 до 49 років — втрати життєвого потенціалу становлять 15,1% (табл. 6.10).

У той же час, якщо виключити соціальні фактори з причин смертності, то, в середньому, на кожну людину, життєвий потенціал збільшується на 8,11 років, крім того, він помітно зростає саме в інтервалі від 30 до 49 років — у середньому на 2,22 роки (19,20—16,98) і від 50 до 69 років — на 2,35 роки (18,24—15,89). Зазначені закономірності характерні для кожної вікової групи.

У той же час, для жіночого населення зміна життєвого потенціалу практично не відрізняється при виключенні соціальних факторів (табл. 6.12—6.13), різниця в середній тривалості життя становить всього 0,42 року (72,82—72,40).

Життєвий потенціал був розрахований для умовного покоління населення Дніпропетровської області, тобто, за сукупністю осіб різного віку, що проживають в одному часовому інтервалі. Це дозволяє визначити соціальні витрати в результаті підвищення смертності під впливом соціально обумовлених причин, як у кожній із статевовікових груп, так і в цілому для всього покоління, а також для окремого індивіда. Як інтегральна міра соціальних витрат у цьому випадку виступає життєвий потенціал усього населення, тобто, кількість людино-років, на яку знижується життєвий потенціал усього населення в результаті настання факторів соціально-го ризику (*ДРсмерті*):

- для чоловіків області, в цілому, мірою соціальних витрат буде зниження життєвого потенціалу на 10,9 М, тобто, втрата життєвого потенціалу в цілому становить 14,23%;

- у середньому, для одного чоловіка — скорочення тривалості майбутнього життя на 8,11 років;

- для жінок зниження життєвого потенціалу становить 0,8 М, або 0,87%;

- у середньому для однієї жінки — скорочення тривалості майбутнього життя на 0,42 року.

Отже, втрати життєвого потенціалу істотно відрізняються для чоловіків і жінок. Зокрема, втрати потенціалу, викликані старінням, як правило, у жінок більші у всіх вікових групах, а викликані девіантною поведінкою і професійними ризиками більші у чоловіків середнього і молодшого працездатного віку.

Запропонований підхід до аналізу соціального ризику як фактора зниження життєвого потенціалу дає можливість розрахувати статевовікову структуру втрат життєвого потенціалу відповідно до видів соціальних ризиків, причому можна окремо визначити втрати від смертності через соціально обумовлені причини, а потім коригувати отримані результати за допомогою розроблених коефіцієнтів зниження потенціалу при настанні несприятливої події, пов'язаної з певним видом ризику.

Метод потенціалів можна використовувати також і при визначенні трудового потенціалу і його зміни під впливом усіх причин смертності (або диференціювати за окремими причинами), а також проводити його коригування, наприклад, у результаті часткової або повної втрати працездатності (інвалідність). За міжнародною класифікацією порушень (ICIDH) інвалідність визначається як обмеження життєдіяльності і соціальна недостатність [90, с. 53]. Це визначення інвалідності охоплює віддалені наслідки травми або захворювання, що стосуються не тільки фізіологічних порушень, а і обмежень життєдіяльності, пов'язаних із соціально-економічними аспектами. Такий підхід дозволяє оцінити не тільки кількісні, але і якісні характеристики аналізованого потенціалу під впливом всього спектра причин, що обумовлюють його зміни.

Дослідження, проведенні ще наприкінці 90-х рр. XX ст. [64, с. 83], дають можливість зробити висновок про тривалість здорового життя і життя в стані інвалідності (табл. 6.14).

З огляду на той факт, що в Україні ризик інвалідності істотно не відрізняється від російського (це обумовлено приблизно однаковими умовами праці, рівнем життя і чинних нормативних документів реєстрації й обліку інвалідності в країні), то можна припустити, що середня тривалість життя в стані інвалідності також буде приблизно рівна 3,7 роки, а СТЖ здорових — 73,3 роки.

Таблиця 6.14

**Тривалості здорового життя і життя
в стані інвалідності в 1995 р.**

Показники тривалості життя	Років	Питома вага, %
Середня тривалість життя населення (СТЖ)	64,8	100,0
СТЖ у здоровому стані	61,1	94,3
СТЖ у стані інвалідності	3,7	5,7
СТЖ здорових, тобто, тих, хто не став інвалідом протягом життя	72,3	-

Виходячи з даного припущення, розрахуємо відповідні показники для Дніпропетровської області (табл. 6.15).

Таблиця 6.15

**Тривалості здорового життя і життя в стані
інвалідності в Дніпропетровській області в 2001 р.**

Показники тривалості життя	Років	Питома вага, %
Середня тривалість життя населення (СТЖ)	67,3	100,0
СТЖ у здоровому стані	63,6	94,5
СТЖ у стані інвалідності	3,7	5,5
СТЖ здорових, тобто, тих, хто не став інвалідом протягом життя	72,3	-

Порівняльний аналіз тривалості життя всього населення, що включає інвалідів — 67,3 роки і здорових — 72,3 роки, свідчить про те, що в області ризик інвалідності скорочує гіпотетичну тривалість життя на 5 років. Порівняння цього значення з втратами здоров'я в результаті інвалідності протягом життя (3,7 роки) показує, що він у 1,35 рази вищий. Це співвідношення показує, що ризик інвалідності в 1,35 рази більш значимий як фактор збереження активності протягом життя.

Втрату умовного життєвого потенціалу, куди, природно, входила і смертність з урахуванням інвалідності, можна додатково розрахувати з урахуванням втрати трудової і соціальної активності населення (ДРсоц.акт.):

$$\begin{aligned} \text{ДРсоц.акт.} &= S \times (5 - 3,7) = 484\,697 \times 1,3 = \\ &= 6\,300\,836,1 \text{ людино-років або } 6,3 \text{ М.} \end{aligned}$$

Тоді загальна сума зниження життєвого потенціалу населення області в результаті зниження тривалості майбутнього життя під впливом соціальних факторів, а також у результаті зниження соціальної і трудової активності становитиме:

$$\text{ДР} = \text{ДР}_{\text{смертн.}} + \text{ДР}_{\text{соц.акт.}} = \\ = 10,9 \text{ М} + 0,8 \text{ М} + 6,3 \text{ М} = 18 \text{ М}.$$

На 18 млн людино-років знижується життєвий потенціал населення області у результаті впливу (настання, появи, реалізації) факторів соціального ризику, а в загальному життєвому потенціалі рівень соціального ризику становить 10,5%.

Таким чином, умовно можна сказати, що кожен чоловік із усієї майбутньої тривалості життя протягом 9,31 року (8,11 + 1,3), а кожна жінка — протягом 1,72 року (0,42 + 1,3) зазнають впливу факторів соціального ризику.

Аналіз тривалості і якості життя з урахуванням інвалідності показує, що зміна тривалості життя в стані інвалідності, тобто, втрата життєвого потенціалу, пов'язана не стільки з природним збільшенням кількості інвалідів, скільки з «омолодженням» інвалідності у результаті погіршення здоров'я населення в молодому і середньому віці. Розрахунки показали, що найбільша величина втрат життєвого потенціалу припадає на чоловіче населення молодших років і активне працездатне населення; значно виросла частка захворювань і розладів, що найчастіше спостерігаються в молодого покоління — хвороби нервової системи, психічні розлади та ін.

Відповідно до чинного законодавства можна виділити кілька видів компенсацій населенню наслідків соціальних ризиків. По-перше, ризик втрати працездатності (у працездатному віці), якому відповідає кілька різновидів: тимчасова втрата працездатності, інвалідність, трудове каліцтво або професійне захворювання. Ці види ризиків компенсуються за допомогою відповідних виплат у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю (лікарняні), регресивних й одноразових виплат у зв'язку з професійною інвалідністю, пенсій по інвалідності. По-друге, ці ризики, пов'язані з погіршенням здоров'я і хворобою, що компенсуються за рахунок державних витрат. Так, у 2000 р. державні витрати становили: на освіту — 35,6% (109,7 млн грн), на охорону здоров'я — 18,2% (68 млн грн), на соціальний захист — 96,8. У т.ч., %, пільги і субсидії — 105,6% (134,5 млн грн).

Проте, незважаючи на зростання видатків порівняно з минулим роком, обласний бюджет забезпечує лише 54% потреб області. При цьому найменш забезпечені бюджетними коштами залишаються установи культури, спорту і фізичної культури.

Для поліпшення ситуації був створений спеціальний фонд для фінансування обласних програм щодо медицини, освіти, культури й агропромислового комплексу. На ці цілі міста і райони Дніпропетровської області на договірних засадах перераховують 3—4% від загального розміру власних бюджетних коштів.

Чинна соціальна політика держави, основу якої складають соціальні трансферти, субсидії на товари і послуги, а також пільги, принципово нездатна вирішувати проблему перерозподілу ресурсів на користь найбільш нужденних верств населення. В умовах постійної нестачі бюджетних коштів для фінансування соціальних програм ця проблема набула особливо велику гостроту, у т.ч., політичну.

Задекларовані в Конституції України [1] соціальні функції держави не реалізуються в тих кількісних і якісних параметрах, що передбачені чинним законодавством. До неприпустимо низького рівня знизилися витрати за деякими напрямками соціальної політики, а саме: охорона здоров'я, допомога родинам з дітьми, фінансування програм зайнятості та ін. Істотно підвищився рівень фактичної плати за послуги, які надають медичні установи та навчальні заклади, що зробило багато з цих послуг недоступними для малозабезпечених верств населення. Реформування соціальної політики стало завданням, вирішення якого не можна далі відкладати.

Модель ринкового господарства, перехід до якої характерний для нинішньої економіки України, зв'язаний з обмеженням прямого адміністративного регулювання господарського розвитку регіонів. Перехід до регіонального самоврядування — неминучий наслідок нових економічних реформ. При цьому необхідність посилення ролі місцевого самоврядування очевидна, стає можливим застосування широкого спектра специфічних регіональних форм управління. Організація регіонального самоврядування містить у собі багато взаємозалежних

питань, що стосуються всіх основних напрямків розвитку соціально-економічної сфери суспільства: розвиток ринкових відносин, структурна реформа галузей матеріального і нематеріального виробництва, охорона навколишнього середовища, управління трудовими ресурсами регіону, розробка заходів щодо поліпшення міграційної і демографічної ситуації та ін.

Існуюча в Україні державна система захисту населення від соціальних ризиків являє собою мережу установ і організацій, упорядковану в ієрархічну структуру вертикальної супідрядності, де кожний з рівнів управління має свою специфіку і компетенцію. Аналіз кожного з рівнів управління соціальним захистом населення виявив наявність потенційних можливостей для удосконалення системи соціального захисту населення України.

Перспективним напрямком підвищення ефективності діючої системи соціального захисту населення в Україні є розробка концепції управління соціальними ризиками. Одним з таких напрямків можна вважати створення інституту управління соціальними ризиками, у першу чергу, на регіональному рівні.

Ефективна організація управління соціальними ризиками припускає створення системи управління, що відповідає сучасним вимогам до повноти, відповідності, комплексному підходові до управлінських заходів. Для цього необхідно спочатку визначити стратегічні цілі, завдання, методи впливу і контролю управління.

Управління соціальним ризиком — це процес виявлення невизначеності (аналіз і оцінка ризику), прийняття і реалізація управлінських рішень, що дозволяють запобігати або зменшувати негативний вплив несприятливої події на об'єкт ризику.

Реформа соціальної політики у сфері управління соціальним ризиком повинна бути спрямована на досягнення наступних глобальних цілей:

- максимальне забезпечення ефективного захисту соціально вразливих верств населення, які не мають можливостей для самостійного вирішення соціальних проблем;

- забезпечення доступності і прийнятної якості базових соціальних благ, таких як медичне обслуговування й освіта;

— створення для працездатного населення економічних умов, що дозволяють громадянам за рахунок власних доходів забезпечувати більш високий рівень споживання соціальних благ, включаючи комфортне житло, покращення якості послуг у сфері освіти й охорони здоров'я, гідний рівень життя в похилому віці.

Програма соціальних реформ покликана дати орієнтири, що дозволяють будувати соціальну політику, виходячи з реально наявних у держави ресурсів і можливостей. Тільки у цьому випадку активна соціальна політика виступає каталізатором економічного зростання.

Метою управління соціальним ризиком у регіоні є створення оптимальних пропорцій між витратами за пріоритетними напрямками соціального розвитку і ресурсними можливостями регіону. Інакше, метою апарата управління є створення соціально достатньої території при існуючому обмеженні в ресурсах. Для цього в області необхідно вирішити цілий ряд завдань, а саме:

— розробка оптимальних пропорцій розподілу бюджетних коштів за видатковими статтями;

— розробка заходів щодо недопущення підвищення рівня соціального ризику (за всіма його різновидами);

— впровадження системи оперативного моніторингу соціального ризику в адміністративно-територіальному розрізі області;

— розробка регіональної програми, спрямованої на зниження показників соціального ризику, соціальних витрат області, поліпшення соціально-демографічної структури населення області.

Таким чином, уся відповідальність за реалізацію соціальних реформ на рівні регіону, а також за їх фінансування фактично знаходяться в компетенції області. Тому, щоб уникнути збільшення дефіциту фінансових засобів, планування бюджету області повинно ґрунтуватися на достовірному прогнозі його видаткової частини. Однієї з основних видаткових статей бюджету є компенсації населенню втрат від соціальних ризиків.

Для регулювання витрат регіону необхідно розробити концепцію управління соціальними ризиками. Залежно від обраної концепції управління соціальними ризиками, існують два способи оцінки несприятливого

впливу факторів ризику. Один припускає прямий підрахунок результатів впливу — соціального збитку — у «людському капіталі» і оцінює втрати в добробуті об'єктів ризику, наприклад, групи, родини, індивіда. Цей спосіб відповідає діючій в даний час пасивній (компенсаційній) соціальній політиці. Другий спосіб пов'язаний з поняттям «готовність оплатити», а оцінка показує величину коштів, які суспільство (або окремі індивіди) готове витратити на зниження рівня соціального ризику. З цим способом зв'язане поняття активної соціальної політики, спрямованої на ліквідацію несприятливих наслідків ризику. Практична реалізація цієї політики ґрунтується на впровадженні системи соціального страхування.

Розробка методичних основ управління соціальними ризиками в регіоні є необхідною умовою підвищення ефективності витрат на соціальні потреби. Метою управління соціальним ризиком у регіоні є одночасно зниження ризику і компенсація можливого збитку реалізованого ризику. Зміст процесу управління соціальним ризиком розкрито в додатку А. Дана схема являє собою систематизацію і розвиток різних підходів до змісту процесу управління економічними і виробничими ризиками. Це дозволяє виявити конкретні напрямки удосконалення існуючої системи регіонального управління соціальним ризиком.

На етапі оцінки й аналізу ризику необхідне проведення комплексного дослідження регіону в адміністративно-територіальному розрізі для з'ясування фактичного рівня соціального ризику і виділення найбільше ризикових районів. Це дозволить, у першу чергу, побачити наявну картину поширеності соціальних ризиків у регіоні, а по-друге, зібрати необхідну інформацію для оцінки ризику та прогнозування його наслідків. Соціальний ризик — це поняття, що інтегрує в собі різні сторони соціального неблагополуччя, а для його оцінки можливе застосування тільки якісних показників. Для кількісної ідентифікації загального рівня соціального ризику необхідно розробити інтегральну оцінку, що враховує аспекти соціального ризику.

Побудова інтегральної оцінки соціального ризику являє собою необхідний інструмент управління ризи-

ком і є проміжним індикатором ефективності управління. Існуючі в даний час методи інтегральної оцінки соціально-економічних явищ мають потребу в адаптації до особливостей управління соціальним ризиком. Вибір методів впливу на ризик є етапом управління, що найбільш складно піддається формалізації.

Взагалі, ухвалення рішення про вибір впливу відноситься до компетенції особи, яка приймає рішення (ОПР). Однак у випадку управління соціальним ризиком необхідно якомога глибше обґрунтувати вибір того або іншого методу, тому що об'єктом ризику є сукупність населення і будь-яка помилка відіб'ється в першу чергу на соціальному стані людей. Тому необхідна розробка науково обґрунтованої, підтвердженої попередніми аналізом і оцінкою, методики ухвалення рішення про вибір методів впливу на соціальний ризик. Основну роль при цьому відіграє повнота, вірогідність і актуальність інформації про ризик, його кількісні і якісні характеристики, розраховані на першому етапі.

Складна природа поняття, висока поширеність, широкий спектр післядії і багатогранність проявів соціального ризику обумовлюють об'єктивні труднощі у виборі методів впливу. Як правило, при управлінні такими складними явищами виникає необхідність комбінованих методів. Завдання вибору оптимального набору управлінських впливів лежить в основі побудови концепції управління соціальними ризиками на всіх рівнях управління, але особливо актуально виявляється в розрізі регіональної політики.

Для ефективного управління соціальними ризиками необхідно, насамперед, виділити набір прийнятних методів впливу, обґрунтувати цей набір. Наприклад, не всі методи, припустимі при управлінні виробничими або політичними ризиками, прийнятні в соціальному середовищі. Це відноситься, насамперед, до таких методів, як виключення ризику, його обмеження, відмова від будь-яких дій (цей метод взагалі рідко застосовується при управлінні ризиками). Виявлення специфіки соціальних ризиків дозволить скласти обґрунтований набір інструментів для управління.

Реалізація концепції управління соціальними ризиками потребує фінансової підтримки. З цього погляду

в регіоні необхідне створення комплексної організаційно-економічної системи управління соціальними ризиками. Така структура в умовах хронічного дефіциту бюджету дозволить поєднати можливості області і першочергові заходи для управління соціальними ризиками. Проблема планування бюджету області з урахуванням фінансування заходів щодо управління соціальним ризиком може бути вирішена за допомогою прогнозування повних соціальних витрат у регіоні, прогнозування соціальної структури населення на різні періоди, а також прогнозування ефекту від заходів щодо управління соціальними ризиками.

Для удосконалення системи регіонального управління соціальною стабільністю пропонується концепція управління соціальними ризиками на основі методу диверсифікації. Розроблена концепція пропонує розподіляти фінансову відповідальність за соціальний ризик між суб'єктами на основі класифікації населення за рівнем життя. Такий підхід до регіонального управління соціальним ризиком дозволить ефективно використовувати бюджетні кошти регіону, дотримуючись при цьому принципів соціальної справедливості (додаток Б).

Отже, удосконалення управління соціальними ризиками полягає в перебудові політики в соціальній сфері. Основним напрямком у соціальній політиці повинна стати профілактична спрямованість управління, пошук способів зниження рівня ризику, а також запобігання і мінімізація зв'язаних з ризиками втрат (соціальних витрат).

Для успішного подолання неблагополучної ситуації в соціально-економічній сфері регіону необхідний комплексний підхід до вирішення проблем регіону і чітка взаємодія всіх його структурних підрозділів, матеріального виробництва і невиробничої сфери, створення більш якісної системи перерозподілу фінансових ресурсів як усередині регіону, так і між регіоном і центром.

Висновки

1. З метою удосконалення теоретичних підходів до вивчення соціального ризику проведений ретроспективний аналіз основних підходів до визначення понять

«ризик» і «соціальний ризик» в Україні і за рубежом. Розглянуто підходи до визначення сутності і ролі соціального ризику в сучасному суспільстві, особливості якого є глобалізація ризиків у світовому масштабі. Запропоновано класифікацію соціальних ризиків, що сприяє розвитку наукових підходів до теоретичного дослідження соціального ризику.

2. З урахуванням аналізу існуючої системи соціального захисту, виявлених недоліків управління і фінансування соціальної сфери запропоновані основні напрямки підвищення ефективності управління соціальним ризиком на рівні регіону. Основним принципом активної соціальної політики повинна стати профілактична спрямованість управління, пошук засобів зниження рівня ризику, а також запобігання і мінімізація пов'язаних з ризиками втрат (соціальних витрат). Для удосконалення системи регіонального управління соціальною стабільністю пропонується концепція управління соціальними ризиками на основі методу диверсифікації. Розроблена концепція пропонує розподіляти фінансову відповідальність за соціальний ризик між суб'єктами на основі класифікації населення за рівнем життя. Такий підхід до регіонального управління соціальним ризиком дозволить ефективно використовувати бюджетні кошти регіону, дотримуючись при цьому принципів соціальної справедливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Статистичний щорічник України за 2011 рік / За ред. О. Г. Осауленка.— К.: ТОВ «Август Трейд», 2012.— 558 с.
2. Решетило В. П. Экономическая синергетика институциональных изменений: монография.— Х.: ООО «ПРОМЕТЕЙ — ПРЕС», 2006.— 228 с.
3. Системи управління якістю. Настанови щодо поліпшення діяльності (ISO 9004:2000, ITD): ДСТУ ISO 9004:2007. [Чинний від 01.01.2008].— К.: Держстандарт України. 2007.— 44 с.— (Національний стандарт України).
4. Системи управління якістю. Настанови щодо поліпшення діяльності (ISO 9004:2000, ITD): ДСТУ ISO 9004:2007. [Чинний від 01.01.2008].— К.: Держстандарт України. 2007.— 44 с.— (Національний стандарт України).
5. Управління якістю та елементи системи якості. Частина 2. Настанови щодо послуг (ISO 9004:2000, ITD): ДСТУ ISO 9004 — 2 — 2007. [Чинний від 01.01.2008].— К.: Держстандарт України. 2007.— 27 с.— (Національний стандарт України).
6. Управління якістю та елементи системи якості. Частина 3. Настанови щодо перероблюваних матеріалів (ISO 9004:2000, ITD): ДСТУ ISO 9004-3-2007. [Чинний від 01.01.2008].— К.: Держстандарт України. 2007.— 27 с.— (Національний стандарт України).
7. Управління якістю та елементи системи якості. Частина 4. Настанови щодо поліпшення якості (ISO 9004:2000, ITD): ДСТУ ISO 9004-4-2007. [Чинний від 01.01.2008].— К.: Держстандарт України. 2007.— 25 с.— (Національний стандарт України).
8. Системи екологічного керування. Вимоги та настанови щодо застосування (ISO 14001:2004, ITD): ДСТУ ISO 14001:2006. [Чинний від 15.05.2006].— К.: Держстандарт України. 2007.— 20 с.— (Національний стандарт України).
9. Оцінювання відповідності. Загальні вимоги до рівноправного оцінювання органів оцінювання відповідності та органів акредитації (ISO/IEK 17040:2005, ITD): ДСТУ ISO/IEK 17040:2007. [Чинний від 01.01.2008].— К.: Держстандарт України. 2007.— 12 с.— (Національний стандарт України).
10. Оптимизация управления процессов деятельности строительного предприятия: монография / [Торкатюк В. И.,

- Дмитрук И. А., Стадник Г. В. и др.]; под ред. Торкатюка В. И.— Харьков: ХНАГХ, 2004.— 552 с.
11. Astafiev Boris A. The Hypothesis of mass — energy — time compression of vitreous (Hypothesis) // International information intellectual novelty registration chamber / Certificate — License. Registration № EIW 000094. Cipher 00004. Code 0015. March 5, 1996. Series MO. Register № 00094.
 12. Астафьев Б. А. Основы мироздания: Геном, Законы и Творение Мира.— М.: Белые альвы, 2002.— 320 с.
 13. Ленин В. И. Полн. собр. соч., Изд. 5-е, Т. 36, С. 189—190.
 14. Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в живом и машине.— М.: Наука, 1983.— 339 с.
 15. Эшби У. Р. Введение в кибернетику / Пер. с англ., М.: Изд-во иностр. лит., 1959.— 452 с.
 16. Энциклопедия кибернетики (в двух томах). Том 1, 2. К.: Изд-во главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1975.— 786 с.
 17. Тянь Р. Б. Планирование деятельности предприятия.— Учеб. пособ.— К.: МАУП.— 1998.— 152 с.
 18. Тянь Р. Б., Ткаченко В. А., Чернышук Н.М. Организация производства.— Учеб. пособ.— Д.: ДУЭП, 2002.— 262 с.
 19. Тянь Р. Б., Ткаченко В. А. Планирование и контроль деятельности предприятия.— Д.: Наука и образование, 2003.— 300 с.
 20. Тянь Р. Б., Ткаченко В. А., Холод В.И., Управління проектами.— Підручник для студ. вищ. навч. закл.— К.: Центр навчальної літератури, 2003.— 222 с.
 21. Тянь Р. Б., Ватченко А. Б. Финансы.— Д.: Пороги, 2004.— 252с.
 22. Тянь Р. Б., Павлов І. Д., Головкова О. І. Управління проектами у виробничих системах.— Монографія.— Запоріжжя: ЗІДМУ, 2006.— 207с.
 23. Холод Б. И., Ткаченко В. А., Тянь Р. Б., Чимшит С. И., Щукин А. И. Основы конкурентных преимуществ и инновационного развития.— Монография.— Д.: ДУЭП, Монолит, 2008.— 292с.
 24. Тянь Р. Б., Иванов С. В. Инвестиционные проекты в рамках стратегического управления предприятием: монография.— Д.: Маковецкий, 2009.— 404с.
 25. Тянь Р. Б., Сухонос М. К. Проблемы управления энергопотреблением и энергосбережением на предприятиях.— Монография.— ХНАГХ: Форт, 2010.— 296 с.
 26. Чередниченко Н. А., Ткаченко В. А.. Качество управления и организационная технология.— Днепрпетровск: Изд-во ДГУ, 1991.— 233 с.

27. Клебанова Т. С. Адаптивные модели в системах принятия решений: монография / Под ред. Н. А. Кизима, Т. С. Клебановой.— Харьков: ИД «ИНЖЭК», 2007.— 278 с.
28. Клебанова Т. С. Оптимизация налоговой нагрузки предприятия на основе системно — динамического моделирования / Т. С. Клебанова, А. С. Ястребова // Налогообложение: проблемы науки и практики: монография,— Харьков: ИД «ИНЖЭК», 2007.— 320 с., С. 254—270.
29. Клебанова Т. С., Ястребова Г. С. Моделювання податкового навантаження підприємства в умовах трансформаційної економіки: Монографія.— Х.: ВД «ІНЖЕК», 2009.— 268 с., укр. мова.
30. Форестер Дж. Основы кибернетики предприятия / Пер. с англ.— М.: Прогресс, 1971.— 446 с.
31. Экономическая кибернетика: Учебное пособие: Ю. Г. Лысенко, Ст. Бир, В. Л. Петренко, В. А. Забродский и др., Донецкий гос. ун-т. Донецк: ДонГУ, 1999.— 367 с.
32. Beer St. Decision and Control. The meaning of operational research and management cybernetics. John, Wiley & Sons Ltd. 1966, 1988.— 556 p.
33. Beer St. Diagnosing the system for organizations. John Wiley & Sons Ltd. 1985, 1996.— 152 p.
34. Beer St. Brain of the firm. John Wiley & Sons Ltd. 1972, 1994.— 418 p.
35. Beer St. The heart of enterprise. John Wiley & Sons Ltd. 1979, 1990 — 584 p.
36. Адизес И. К. Управление жизненным циклом корпорации / Пер. с англ.— Санкт-Петербург: Питер, 2007.— 384 с.
37. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. [Электронный ресурс].— Режим доступа: <http://www.K&M.ru>.
38. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Пер. с нем.— М.: Прогресс, 1982.— 528 с.
39. Кухтін К. В. Домінуючі конфігуратори чинників еволюційної економіки // Принципи формування економічних параметрів організаційно-технологічного забезпечення надійності зведення об'єктів житлово — комунальної галузі: матеріали Міжнародної наук.-практ. Інтернет-конференції, листопад 2012: тези доповідей / [редкол.: В. І. Торкатюк (відп. ред.) та ін.].— Х.: ХНАМГ, 2012.— 126 с., С. 95 — 101.
40. Астафьев Б. А. Творение Мира.— М.: Институт холодинамики, 2012.— 336 с.: илл.
41. Астафьев Б. А. Теория творения и генетического единства Мира.— М.: Институт холодинамики, 2010.— 672 с.: илл.

42. Астафьев Б. А. Алгоритм эволюции.— М.: Институт холодинамики, 2010.— 440 с.: илл.
43. Астафьев Б. А. Единство Мира — мировоззрение будущего человечества. Сборник научных статей «Ноосферное образование в Украине», / М-во образования и науки, Харьк. нац. пед. ун-т им. Г.С. Сковороды, общественная организация «Дом В. И. Вернадского».— Х.: Харьк. нац. пед. ун-т им. Г.С. Сковороды, 2007.— 229 с., С. 7 — 12.
44. Маслова Н. В. Стратегическое прогнозирование развития науки // Ноосферное образование — стратегический ресурс планеты / Сборн. докл. XV и XVI Международной науч.-практ. конф., Москва — Алматы, 2004.— М.: Институт холодинамики, 2004.— С. 57 — 59.
45. Шванева И. Н. Психология ноосферного развития.— М.: Линия красоты, 2002.— 189 с.
46. Шванева И. Н. Интегративная теория личности и ее практическое применение : автореф. дисс. на соискание учен. степени д-р. психолог. наук: спец. 04.02.06 «Психология» / И. Н. Шванева.— М., 2003.— 46 с.
47. Капица С. П. Модель роста населения Земли и предвидение будущего цивилизации / Свободная панель — XXI, № 8 (1522), 2002.
48. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса.— М.: Прогресс, 1986.— 240 с.
49. Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант.— М.: Прогресс, 1994.— 268 с.
50. Азгальдов Г. Г. О количественной оценке качества.— «Техническая эстетика», № 9, 1966.
51. Азгальдов Г. Г., Райхман Э. П. О квалиметрии. Из-во стан — тов, 1972.— 172 с.
52. Азгальдов Г. Г. Теория и практика оценки качества товаров (основы квалиметрии).— М.: Экономика, 1982.— 256 с.
53. Woolf V.V. Holodynamics.— Tucson — New York: Harbinger House, 1990.— 218 p.
54. Ключко В. М. Обновление организации и методологии занятий со студентами специального медицинского отделения: материалы Международной научно-практической конференции [Современные технологии и оздоровительные программы педагогического процесса по физической культуре и спорту в учебных заведениях], 11—13 октября 2002, / Мин-во высш. образ. России, Белгор. гос. техн. акад. строит.— Белгород: Изд-во БелГ-ТАС, 2002.— 351 с.
55. Субетто А. И. Введение в квалиметрию высшей школы: монография / Ленинград: Лениздат, 1991.— 272 с.

56. Субетто А. И. Социальная Ноосферная квалиметрия в системе Неоклассической социологии. [Электронный ресурс].— Режим доступа: <http://www.trinities.ru./rus/dok/0016/001h/00161323.htm>.— 21 с.
57. Кухтин К. В. Стратегия выхода хозяйственных структур Украины из теневой экономики. Коммунальное хозяйство городов. Научно-технический сборник, выпуск 62, серия «Экономические науки», — К.: «Техніка», 2005.— 322 с., С. 225 — 231.
58. Ключко В. М., Бондаренко Т. В., Бондаренко О. В. Соціально — валеологічні аспекти відбору кадрів: матер. наук.-практ. конф. / Нац. акад. держ. упр. при Президенті України [Теорія та практика державного управління. Випуск Проблеми формування та реалізації охороноздоровчої політики в сучасних умовах], (Харків, 16—17 жовтня 2003 р.), Х.: «Магістр», 2003.— С. 122—126.
59. Торкатюк В. І., Ключко К. В. та ін. Розвиток регіону в умовах глобалізації. Научно-технический сборник «Коммунальное хозяйство городов», вып. 78, — К.: «Техніка».— 2007.— 398 с., С. 3 — 10.
60. Гличев А. В. Очерки по экономике и управлению качеством продукции // Стандарты и качество. 1990. № 8, 10; 1992. № 9—11; 1993. № 1,2; 1994. № 10, 12; 1995. № 3—6, 10.
61. Азгальдов Г. Г. Квалиметрия и возможности ее использования. // Известия АН СССР. Серия «Экология». 1989, № 4.— С. 27 — 31.
62. Акаев Ш. М. «Методика анализа зависимости качества и конкурентоспособности продукции от уровня ее обновления» / НАН Украины. Институт экономики промышленности.— Донецк: ИЭП НАН Украины 1999.— 23 с.
63. Антонов Г. А. Основы стандартизации и управления качеством продукции. Ч. 1, 2, 3. СПб., 1995.— 240 с.
64. Афанасьев Н. В., Витин В. Ф., Голубев И. С. Оценка качества машиностроительной продукции / Под ред. И.С. Голубева. М., 1995.— 212 с.
65. Гличев А. В. «Методологические проблемы управления качествами предприятия».— М.: Высшая школа. 1984.— 104 с.
66. Глушков В. М. Основы безбумажной информатики.— М.: Наука, 1982.— 552 с.
67. Измерение качества продукции. Вопросы квалиметрии / Под ред. А. В. Гличева.— М., 1976.— 240 с.
68. Данилов-Данильян В. И. Система моделей оптимального перспективного планирования народного хозяйства и оценка проектных решений // Сб. науч. тр. ЦНИ-ПИАСС.— 1976.— Вып. 12.— С. 16 — 28.

69. Torkatiuk W. I. Haupttrichtung und Wege der Entwicklung mehrgeschossiger Skelettbauten in der UdSSR // Bauplanung — Bautechnik.— 1976.— N 8.— S. 385 — 386.
70. Torkatiuk W. L, Robenak K. D. und Hoffmeister H. Technologie und Montage — genauigkeit Einflufifaktoren auf die Montagestabilitat von Skelettbauten // Baup — lannung — Bautechnik.— 1977. № 4.— S. 175—179.
71. Torkatiuk W. I., Robenak K. D. und Hoffmeister H. Zur Berechnung der Mon tagestabilitat von Skelettbauten// Bauplanung — Bautechnik.— 1977.— N 5.— S. 227— 229.
72. Адлер Ю. С. Чего нет в восьми принципах, но без чего нет смысла в стандартах ИСО серии 9000? // Стандар- ты и качество.— 2001.— № 11.
73. Кирпичникова Т. В. Оценка эффективности затрат стро- ительной организации на обеспечение качества строите- льной продукции / Т. В. Кирпичникова // Экономика строительства.— 2001.— №4.
74. Вовченко О. Н. «Проблемы оценки эффективности сис- тем менеджмента качества» // Вісник Придніпровська Державна академія будівництва та архітектури.— 2004.— № 10.— С. 31—37.
75. Беленький П. Е., Козориз М. А. Техничко-экономичес- кое управление качеством продукции в объединении. Львов, 1980.— 40 с.
76. Бычковский Р. В. «Управление качеством: Учебное по- собие» / Государственный университет «Львов политех- ника» — Львов: ДЦ «Львов политехника».— 2000.— 327 с.
77. Стівен Б. Вандерман, Дж. Маркус Джоуб. Статистичні методи забезпечення якості. / Пер. з англ. Р. Григорен- ка, А. Півторака, С. Яблонського.— Київ: Вид. центр Київського нац. торгов.-економ. ун-ту, 2003.— 256 с.
78. Азгальдов Г. Г. Правила построения деревьев свойств, используемых в задачах оценки качества строительных объектов // Сб. науч. тр. / ЦНИПИАСС.— М., 1976.— Вып. 12.— С. 40—52.
79. Белугин В. С., Покрас Л. И. Количественная оценка качества проектно — сметной документации // Жил. стр-во.— 1984.— № 8.— С. 16—17.
80. Гусаков А. А. Научно-технический прогресс и критерии оценки решений в строительстве // Сб. науч. тр. / ЦНИ- ПИАСС.— 1976.— Вып. 12.— С. 9—12.
81. Торкатюк В. И., Клочко Е. В., Хорошко И. А. и др. Проблемы формирования качественных параметров стро- ительной продукции в жилищном строительстве. Про-

- грамма и тезисы докладов XXXIII научно-технической конференции преподавателей, сотрудников и аспирантов ХНАМГ.— Харьков: ХНАМГ.— 2006.— 360 с., С. 286—289.
82. Шутенко Л. Н., Торкатюк В. И., Ключко Е. В. и др. Организационно-технологические и технические особенности сокращения продолжительности возведения зданий и сооружений из монолитного бетона и железобетона. Научно-технический сборник «Коммунальное хозяйство городов», вып. 60.— К.: «Техніка».— 2004.— 386 с., С. 3—28.
 83. Сидоренко С. М., Сидоренко В. С. Методы контроля качества изделий в машиностроении.— М.: Машиностроение, — 1989.— 288 с.
 84. Торкатюк В. И., Реусов В. А., Пушкаренко В. В. Формирование и оценка качества проектных решений в строительстве.— К.: Будівельник, 1988.— 208 с.
 85. Тарбеев Ю. В. О роли метрологии в управлении качеством.— М.: Знание, 1989.— 96 с.
 86. Торкатюк В. И., Ключко Е. В., Мураев Е. В. и др. Формирование параметров систем оценки качества функционирования строительных предприятий: матер. Межд. научн.-практ. конф. «Экономика строительной отрасли на пути ее интеграции к синергетическим системам», 17—19 октября 2006, — Харьков: ХНАГХ, 2006.— 135 с., С. 91—99.
 87. Селезнев Н., Соловьева Н. Комплексная система управления качеством продукции в проектном институте // 1985.— № 4.— С. 16—17.
 88. Кухтин К. В., Ключко В. М. Генодигма экономической деятельности // Коммунальное хозяйство городов. Научно-технический сборник, вып. 92, серия «Экономические науки», К.: «Техніка», 2010.— 441 с., С. 391—402.
 89. Тейлор Ф. У. Принципы научного менеджмента / Пер. с англ., М., — 1991.— 320 с.
 90. Системи управління якістю. Основні положення та словник (ISO 9000:2000, ITD): ДСТУ ISO 9000:2007. [Чинний від 01.01.2008].— К.: Держстандарт України. 2007.— 27 с.— (Національний стандарт України).
 91. Холл А. Д. Опыт методологии для системотехники / Пер. с англ. под ред. Г. Н. Поварова.— М.: «Сов. радио», 1985.— 448 с.
 92. Каазик Ю. А. Математический словарь. Таллин: Валгус, 1985.— 296 с.
 93. Торкатюк В. И., Ключко К. В. Проблемы синергетических подходов к повышению качества строительной про-

- дукции: матер. Межд. науч.-практ. конф. «Системотехнические основы полидименсионального формирования синергетического инвестиционного цикла в строительной отрасли» // (16—19 октября 2007) / М-во образ. и наук. Украины и др., Харьк. нац. акад. город. х-ва.— Х.: ХНАМГ, 2012.— 224 с., С. 194—195.
94. Николаев В. И., Брук В. М. Системотехника: методы и приложения.— Л.: Машиностроение, Ленингр. отделение, 1985.— 199 с.
 95. Ткаченко В. А., Ключко В. М., Лямец В. И. и др. Оценка научно-технического уровня и научного потенциала НИИ и КБ отрасли. Отраслевая методика.— Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1993.— 160 с.
 96. Винер Н. Кибернетика и общество / Пер. с англ.— М.: Ин. лит-ра, 1958.— 240 с.
 97. Марка Д., Мак Гоуэн К. Методология структурного анализа и проектирования / Пер. с англ.— М.: МетаТехнология, 1993.— 240 с., ил.
 98. Петров Э. Г., Чайников С. И., Овезгельдыев А. О. Методология структур — ного системного анализа и проектирования крупномасштабных ИУС. Концепции и методы. Часть 1.— Харьков: «Рубикон», 1997.— 140 с., ил.
 99. Ключко Е. В., Ключко В. М. Элементы доктрины биоэнергоинформацион — ной ноосферной подготовки спортсменов: сб. научн. статей по материалам I Межд. науч.-практ. конф. [Ноосферное образование в ВУЗах Украины], (Харьков, 22 — 23 ноября 2007) / М-во образ. и наук. Украины, Харьк. нац. акад. город. х-ва.— Х.: ОО «Дом В. И. Вернадского», 2008.— 246 с., С. 114 — 118.
 100. Ключко Е. В., Ключко В. М. Целевые факторы организации ноосферной образовательно-воспитательной деятельности в реализации миссии государства — доктрины развития нации: сб. научн. статей по материалам I Межд. науч.-практ. конф. [Ноосферное образование в ВУЗах Украины], (Харьков, 22 — 23 ноября 2007) / М-во образ. и наук. Украины, Харьк. нац. акад. город. х-ва.— Х.: ОО «Дом В. И. Вернадского», 2008.— 246 с., С. 63 — 72.
 101. Кухтін К. В., Ключко В. М. Сучасні вимоги до професійних обов'язків НПП — куратора студентських груп // III Всеукраїнська наук.-практ. конф. «Сучасні аспекти виховання студентської молоді» / тези доп., 7—8 квітня 2011, Харків: ХНАМГ, 2011.— 217 с., С. 208—211.
 102. Надежность и эффективность в технике. Справочник в десяти томах. Том 3. Эффективность технических си-

- стем. / Под. общ. ред. Уткина В. Ф., Крючкова Ю. В.— М.: «Машиностроение», 1988.— 328 с.
103. Торкатюк В. И., Клочко Е. В. и др. Формирование параметров систем оценки качества функционирования строительных предприятий. // Экономика строительной отрасли на пути ее интеграции к синергетическим системам: / Материалы международной научно-практической конференции, 17—19 октября 2006.— Харьков: ХНАГХ, 2006.— 280 с., С. 97—99.
 104. Торкатюк В. І., Кухтін К. В. та ін. Методи оцінки альтернативних проектів стратегій регіонального розвитку: матер. ІХ Міжн. наук.-практ. Інтерн.— конф. «Сталий розвиток міст. Управління проектами і програмами міського і регіонального розвитку»; (Харьков, 1—30 березня 2012) / М-во осв.і науки, мол. та спорт., Харк. нац. акад. міськ. г-ва.— Х.: ХНАМГ, 2012.— 216 с., С. 41—42.
 105. Кухтін К.В. Економіка якості інвестицій будівельного підприємства. Вісник Сумського національного аграрного університету, вип. 9 (13), серія «Будівництво», м. Суми: СНАУ, 2009.— 164 с., С. 75—80.
 106. Лямец В. И., Тевяшев А. Д. Системный анализ. Вводный курс.— 2 изд. перераб. и дополн., — Харьков: ХНУРЭ, 2004.— 448 с.
 107. Файоль А., Эмерсон Г., Тейлор Ф., Форд Г. Управление — это наука и искусство / Пер. с англ.— М.: Экономика, 1992.— 260 с.
 108. Саати Т. Принятие решений. Метод анализа иерархий / Пер. с англ.— М.: радио и связь, 1993.— 320 с.
 109. Кухтін К. В. Ефективність інвестиційних проектів і якість продукції. Коммунальное хозяйство городов. Научно-технический сборник, вып. 85, серия «Экономические науки», К.: «Техніка», 2007.— 368 с., С. 305—312.
 110. Кухтин К. В. Ноосферная ориентация сознания студента: сб. научн. статей по материалам I Межд. науч.-практ. конф. [Ноосферное образование в ВУЗах Украины], (Харьков, 22 — 23 ноября 2007) / М-во образ. и наук. Украины, Харьк. нац. акад. город. х-ва.— Х.: ОО «Дом В. И. Вернадского», 2008.— 246 с., С. 110— 113.
 111. Кухтін К. В. Домінуючі конфігуратори чинників еволюційної економіки: матер. Міжн. наук.-практ. Інтерн.— конф. «Принципи формування економічних параметрів організаційно-технологічного забезпечення надійності зведення об'єктів житлово — комунальної галузі»; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва.— Х.: ХНАМГ, 2012.— 127 с., С. 95—101.

112. Кухтін К. В., Ключко В. М. Соціальна ноосферна кваліметрія // III Всеукраїнська наук.-практ. конф. «Сучасні аспекти виховання студентської молоді» / тези доп., 7—8 квітня 2011, Харків: ХНАМГ — 2011.— 217 с., С. 138—140.
113. Орлов А. И. Эконометрика.— М.: «Экзамен», 2002.— 468 с. [Электронный ресурс].— Режим доступа: www.newtech.ru/orlov.
114. Субетто А. И. Ноосферная научная школа в России: итоги и перспективы: монография / под. научн. ред. доктора философских наук Л. А. Зеленова.— С.Пб.: Астерион, 2012.— 75 с.
115. Кухтін К. В., Ключко В. М. Внутрішньовузівська система управління якістю виховної роботи в ХНАМГ // III Всеукраїнська наук.-практ. конф. «Сучасні аспекти виховання студентської молоді» / тези доп., 7—8 квітня 2011, Харків: ХНАМГ, 2011.— 217 с., С. 205 — 208.
116. Маслова Н. В. Периодическая Система Всеобщих Законов Мира. М.: «Прадо», 2005.— 184 с.
117. Ключко В. М., Ключко Е. В. Непрерывное ноосферное биоэнергоинфор — мационное образование на этапах жизненного цикла Человека — проблема непрерывного и дискретного. Ноосферное образование в Украине: сб. научн. трудов по матер. I межд. конф. «Ноосферное образование в вузах Украины», 22—23 ноября 2007 г. / МОНУ, Харьк. нац. акад. гор. хоз-ва [и др.].— Харьков, 2008.— 212 с., С. 79 — 87.
118. Большая экономическая энциклопедия / Отв. ред. Н. В. Дубенюк.— М.: ООО «Издательство «Эксмо», 2008.— 816 с., С. 761.
119. Шевченко А. С., Торкатюк В. И., Кизим Н. А., Шутенко А. Л. Конкурентная диагностика фирмы: концепция, содержание, методы: монография. Х.: ИД «ИН-ЖЭК», 2008.— 240 с.
120. К. В. Кухтін, В. М. Ключко. Ноосферна освітнянська — виховна генодігма діяльності ВНЗ // Теорія та практика ноосферної освіти в Україні: методичний посібник у 2 книгах. Книга перша: Наукові та філософські основи ноосферної освіти / За ред. Г. В. Курмишева і Т. В. Олійник.— Х., 2012. 316 с., С.188—195.
121. Лукинов И. И. Эволюция экономических систем — М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002.— 567 с.— (Российские академики об экономике).— [Электронный ресурс].— Режим доступа: <http://iee.org.ua/ru/pub/p89>.
122. Кондратьев Н. Д., Яковец Ю. В., Абалкин Л. И. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения: Избранные труды.— Экономика. 2002.— 767 с.

123. Болдачев А. Суждения в русле эволюционной парадигмы.— С.Пб.: Изд-во С.-Пб. ун-та, 2007.— 256 с.
124. Евстигнеева Л., Евстигнеев Р. Стратегия выхода России из кризиса // Вопросы экономики.— №5.— 2009.— С. 47 — 58.
125. Коротаев А. В., Комарова Н. Л., Халтурина Д. А. Законы истории. Вековые циклы и тысячелетние тренды. Демография, экономика, войны.— М.: УРСС, 2007.— 256 с.
126. Дослідження віку планет Сонячної системи радіофізичними методами [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.astronet.ru/db/msg/11978>.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ВВЕДЕННЯ	8
Розділ I ЗАГАЛЬНОЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ	11
Розділ II ДІЄВІСТЬ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ТА ФІЛОСОФІЯ СЕНСАЦІЙНИХ СТРАТЕГІЙ	25
Розділ III ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СКЛАДНИХ САМООРГАНІЗУЮЧИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ	81
Розділ IV ІНФРАСТРУКТУРА МІСТ — ГОЛОВНА СКЛАДОВА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ	113
Розділ V МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО РІВНЯ В РЕГІОНІ	145
Геоелекономічне визначення інвестиційного клімату регіону	145
Оцінка інвестиційної привабливості регіону на основі аналізу соціально-економічних показників . .	150
Концепція управління соціально-економічними процесами в регіоні	166
Розділ VI ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ В РЕГІОНІ	183
Економічна нерівність у перехідний період і баланс доходів і витрат населення	183
Основні напрямки соціального захисту активного населення	201
Життєвий потенціал населення і концепція управління соціальними ризиками в регіоні	212
ЛІТЕРАТУРА	232

Наукове видання

**ТЕОРІЯ ПРОЕКТУВАННЯ
ВЕЛИКИХ САМОКЕРОВАНИХ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ**

Науково-концептуальний альманах
у 5 томах

Том 3

Ткаченко Володимир Андрійович
Холод Борис Іванович
Клочко Валерій Михайлович
Кухтін Катерина Валеріївна
Козлов Євген Володимирович

**СИСТЕМНІСТЬ НА ПОЛІ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ
У СКЛАДНИХ САМОРЕГУЛЮЮЧИХ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМАХ**

Монографія

За науковою редакцією В.А. Ткаченко
Технічний редактор В.В. Олешкевич

Підписано до друку 07.07.13. Формат 84х108/32.
Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 12,81. Обл.-вид. арк. 12,61.
Тираж 200 прим. Вид. № 162. Зам. № 07/092.

Видавництво і друк ПП «МОНОЛИТ»
49038, м. Дніпропетровськ, вул. Ленінградська, 56.
Тел.: (0562) 34-08-73. e-mail: monolit97@i.ua
Свідцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 273 від 08.12.2000